

KOROMPAY H. JÁNOS

Az újjáteremtő Arany

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK
192. szám

Szerkeszti:
FÓRIZS GERGELY

ELTE HTK IRODALOMTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

KOROMPAY H. JÁNOS

Az újjáteremtő Arany

reciti

Budapest · 2025

A kötet megjelenését az „Arany János kritikai kiadása” (149452) című Nemzeti Kutatási Kiválósági Program ADVANCED pályázati alprogramja (NKFIH) támogatta.

Lektorálta: SZILÁGYI MÁRTON

A borítón a *Szondi két apródja* (1856) Kapcsos könyv-beli kéziratának és Drégelypalánk 16. századi rézmetszetének (*Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város*, szerk. Borovszky Samu, 1906) részlete látható.



Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 0075-0840

ISBN 978 963 672 038 4

978 963 672 039 1 (pdf)

Kiadja a Reciti,

az ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézete

tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu

Olvasószerkesztő: Radnai Dániel Szabolcs

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
I. ZSOLTÁROK	19
II. ARANY ELSŐ OLVASMÁNYAI	41
1. Hazai előzmények	41
2. Francia szerzők	53
3. Szalontai sírversek	59
III. KÖLCSEY-REMINISZCENCIÁK ARANY JÁNOS ÉLETMŰVÉBEN	71
IV. A REFORMKORI DIVATLAPOK ÉS ARANY KÖLTÉSZETE	93
V. ARANY JULISKA ÉS ROZGONYI PIROSKA: AZ ARANY CSALÁD LEVELEI ÉS A <i>TOLDI SZERELME</i>	133
VI. „IDEJE A KŐ ELDOBÁLÁSÁNAK, ÉS IDEJE A KŐ ÖSSZESZEDÉSÉNEK”: A KŐ MOTÍVUMA ARANY, ADY, BABITS ÉS KOSZTOLÁNYI KÖLTÉSZETÉBEN	155
1. Arany	159
2. Ady	190
3. Babits	208
4. Kosztolányi	231
Felhasznált irodalom	253
Summary	279
Névmutató	281



ELŐSZÓ

Vizsgálataink fő célja, hogy megtudjuk, mit vett át olvasóként Arany, és mivé alakította mint költő, elsősorban a *Kisebb költeményekben*. Ő maga adta ehhez a példát: *Zrínyi és Tasso* című tanulmányában összehasonlította az eposzi átvételek jellegzetességeit.

Az *Irányokban* ezt olvassuk: „Költészetben – valamint minden ágában a művészetnek – többé-kevésbbé mindnyájan *utánzók* vagyunk. Maga a lángész a meglevő példányok után indul. A különbség csak az, hogy villámgyorsan szedi magába mindazt, ami jó van előzőinél; alkotva pedig, habár valami olyat akarna is, aminő minta előtte lebeg, a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre.”¹ A „mindnyájan *utánzók* vagyunk” személyessége szükségszerűen magyarázza költészeti kölcsönzéseit, s Aranyra is áll az, amit a lángészről mond: „a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre”.

Ennek a kijelentésnek egyik előzményeként olvashatta Wieland magyarázó jegyzetét, amely *Horatius’ leveleinek* Kis János-féle fordításához illesztve Kazinczy Ferenc tolmácsolásában is megjelent: „Minden igazi Művész utánol, bizonyos értelemben, másokat, a’ kik őelőtte éltek [...]. A’ Mestert nem a’ nem-hallott dolog’ találása, nem a’ karakterek, situációk ’stbb teszik, hanem az az eleven lehellet és szellem, melyet munkájának adni tudott”.²

¹ *Irányok*, AJÖM XI, 164–165. (A „minta” helyett tévesen „mintha” szerepel.) A kurziválások valamennyi esetben az idézett szövegből származnak.

² HORATIUS 1833, 292–293. A Wieland-idézetet FÖRIZS Gergelynek köszönhetem.

Arany felfogását az is magyarázza, hogy a *Zrínyi és Tassó*-ban foglalt visszatekintés szerint Homérosz sem volt egészen eredeti, aki „legtöbb meséi szövetét oly elődöktől nyerte, kiknek nyoma névtelen homályban vész el a sokaság közt”; Shakespeare „teremtő szelleme gyakran fordult kész anyaghoz, ha mesére volt szüksége.” Ovidius „találékonysága nem e fabulák költése, csak felruházása körül jelentkezik”; Vergilius, Ossián, Firdusi és Ariosto azt is bizonyítják, hogy: „világhírű költő is lehet, a nélkül, hogy egynél több jóra való inventiót birna felmutatni”; Molière „a római vígjáték egyes foszlányaihoz” tudott „folyamodni, melyeken viszont a hellen szövések kopott szálaira ismerünk.”³ Utánzás és teremtés egysége tehát a legnagyobb költőket is jellemzi. Aranyra közülük leginkább az Ovidiusra tett megjegyzése áll: a Toldi-trilógia és a hun eposz megírása a monda „újjáértelmezése, költői rekonstruálása”, „s bizonyos vonatkozásban még a kisebb epikumok [...] is úgy értelmezhetők, mint egy adva levő mese újraköltései, afféle – az eredeti forrásnál talpraesettebb, kerekébb, lélektanilag kidolgozottabb – helyreállításai”,⁴ tehát újjáteremtése.

Arany önéletrajzi levele szerint az írni-olvasni tudása előtt megismert szövegek és dallamok a zsoltárok és a bibliai történetek voltak,⁵ valamint – bár itt nem említette – a monda, a mese és a népdal. „Én a szalontai mondákat nem már felnőtt koromban, de zsenge gyermekségemben, főleg apámtól, hallottam” – írta Rozványynak.⁶ Ercsey szerint a gyermek Arany jó hangjával a szalontai iskolai énekkarban tűnt ki;⁷ Debrecenben pedig a „cantus”-ban szerepelt.⁸

A népköltészet létrejöttében kulcsszerepet játszott az utánzás: „A legegyszerűbb népdal sem fakad napjainkban egyenest a természetből; a névtelen költő, ki annak lételt ada, már nemcsak szü-

³ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 331–332.

⁴ KOROMPAY B. 1948, 234.

⁵ Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 555.

⁶ Arany János – Rozvány Györgynek, Budapest, 1880. máj. 25., AJÖM XIX, 465.

⁷ VOINOVICH 2019, 39.

⁸ Uo., 27.

letve, képezve is volt: a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vevé. Utánzott.”⁹

A *Dalgyűjtemény*ben megjelent darabok közül vannak szövegük szerint is otthoniak: így „A váradi híd alatt, híd alatt” (I/9.) és a „Most jöttem Aradrul” (I/26.) kezdetű; a „Ha valaki vigan él, vigan él” (I/66.) és a „Haj, Rákóczi! Haj, Bercsényi!” (I/96.) kezdetű pedig bizonyára szalontai emlék.¹⁰ Kodály néhány esetben a népdalokkal párhuzamosan az Arany-versek hasonló versformáját is megemlítette. A „Még aszonják | a kapások, | nem lesz bor” (I/6.) megegyezik a *Rákócziné* kezdősorával: „Mi lelt téged | bús gilice | madárka?” (4 | 4 | 3), az „Elvágтам az | ujjom, de nem fáj” (I/65.) *A két apróddal*: „Szondi vitéz | harcolt | lelkesen (4 | 2 | 3), a „Lám megmondtam, | Angyal Bandi, || Ne menj az | alföldre” (I/75.) a *Két éles karddal*: „Marcianus | büszke császár || Adáját nem | fizeti” (4 | 4 || 4 | 3).¹¹ A *Dalgyűjtemény* új kiadása fel fogja sorolni a többi esetet is: így például azt is, hogy „A váradi | híd alatt, | híd alatt” (I/9.) és a „Kocsmárosné | be barna | be barna!” (I/72.) összefügg a *Török Bálinttal*: „Izabella | királyné | Budában” (4 | 3 | 3). Beigazolódott Kodály összegzése: Arany „Vezércsillaga a népköltészet volt”,¹² „nála zenei fogantatású a vers”, a következő, 1860-ban írt levélre hivatkozva:¹³ „Kevés számú lyrai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejlett eszmém lett volna – úgyhogy a dallamból [!] fejlődött mintegy a <z> gondolat<,>. Sőt balladáim foganzasakor [!] is, az első, még homályos eszme felködlésénél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang”.¹⁴ Arany verseinek tehát az a dallam megőriz-

⁹ Az észszerű utánzásról a költészetben, AJÖM XI, 553, jegyzetek: 869–872. Vö.: KARDOS 1916, 106–114.

¹⁰ Lásd: CsÖRSZ 2017a, 25–26.

¹¹ ARANY 2011, 50, 65, 68.

¹² Uo., 10.

¹³ Uo., 11.

¹⁴ Arany János Szemere Pálnak, Nagykőrös, 1860. ápr. 14., AJÖM XVII, 389–391. Jegyzete: 867; *Széptani jegyzetek*, AJÖM X, 517; *Szemere Pál*, AJÖM XI, 122. Történeti kontextusát lásd: FÓRIZS 2010, 135–149.

te ritmus volt ihletője, amely, mint láttuk, népdal lévén, maga is utánpótlás útján jött létre.

Első fejezetünkben a zsoltárokról szólunk, amelyekről, jellemző módon, Arany sokkal kevesebbet publikált, mint a népköltészetéről.

„Tudjuk, a biblia némely szólamai, közmondásai, csak az utóbbi három száz év alatt is, annyira meghonosultak a népi ajkon, hogy eredeti zamatra egyenlőnek vehetjük a többi legmagyarabb kifejezéssel.”¹⁵ A sokszori idézés okozta megszokás eredménye tehát a nosztrifikáció, az utánpótlás tudatának megszűnése. Arany számára ehhez hasonló, és igen nagy jelentőségű volt Szenci Molnár Albert fordításkötete. Az ennek alapján kiadott zsoltárokat¹⁶ énekelte vasárnaponként; ezt tanulta, majd tanította az iskolában; ezt idézte verseiben, értekező prózájában és leveleiben. Számára ez több volt, mint köztulajdon: ez volt második anyanyelve. Költészetében ez az azonosulás református vallásának, hitének és világnézetének legfőbb bizonyágtétele, amely például a *Toldiban* megnyilatkozó narátor vagy a számos versében önkifejezést nyelő lírai én magatartását határozta meg.

A *Psalterium ungaricum* számos nyomát találhatjuk Arany verseiben a tréfás köszöntőtől a nagyepikáig, a kisebb elbeszélő költeményektől a lírai személyesség darabjaiig, és amelyeket gyakran idézett leveleiben, valamint értekező prózájában. Az összehasonlítás kedvéért: *Az elveszett alkotmány* Rák Bendége csak két éves iskolába járás után jutott el odáig, hogy elmondhatta: „Tudtam az úri könyört, hiszek-egyet, tudtam az első / Száz zsoltár szövegét”.

Arany László visszaemlékezése szerint apja így nyilatkozott Shakespeare-ről: „írói talentumáról elmondhatni, a mit a zsoltár zeng az urról: Nagy vagy uram a nagyokban, és nagy vagy a kicsinyekben.”¹⁷ Ez a Lengyel József által a 89. zsoltár dallamára írt,

¹⁵ *Visszatekintés*, AJÖM XI, 237.

¹⁶ Énekes könyv 1805.

¹⁷ ARANY 1888, XVI.

„Imádandó Isten, e széles föld néked” kezdetű dicséret 4. versszakában található: „Nagy vagy a nagyokban, bölcs vagy a kicsinyekben”. Ebben a kijelentésben a zsoltár dallamára szerzett dicséret, ha hihe-tünk a költő fiának, magával a teljes értékű zsoltárral volt egyenlő. Idéztük Arany költészetének a „régí népdalhang” fontosságára vonatkozó levelét és Kodály megállapítását, amely szerint Aranynál „zenei fogantatású a vers”: ez, úgy látszik, a zsoltárokra is áll.

Shakespeare talentumának idézett összehasonlítása a zsoltárral olyan szuperlatívusz, ami Aranynál egészen ritka, mert „Isten fogalmában: *mindenütt jelenvaló, térbeni fönség*; öröktől fogva és örökké való: *időbeni fönség*; mindenható, mindentudó stb. *erőbeni fönség*. Tehát az isten a legfönségesb fogalom: mert benne minden fönség egyesülve van.”¹⁸

Arany *Sejtelem* című verse így hangzik:

Életem hatvanhatodik évébe’
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.¹⁹

Ez a szöveg nemcsak azokat a bibliai verseket idézi fel, amely szerint „Vénségedben mégy bé a te koporsódba, mint a learatott búza a csűrbe vitetik az ő ideje korán” (Jób 5,26),²⁰ vagy Isten „az ő gabonáját csűrbe takarítja, a polyvát pedig megégeti olthatatlan tűzzel” (Mt 3,12), hanem azt az Arany korában énekelt aratáskori református éneket is, amelynek utolsó strófájában ezt találjuk:

Tanits, hogy elménkben forgassuk
Ezt Uram! mind most, mind máskor:
Hogy életünket úgy folytassuk,
Hogy ama nagy aratáskor

¹⁸ *Széptani jegyzetek*, AJÖM X, 539.

¹⁹ AJM/S. VARGA, 408.

²⁰ Uo., 1072.

Találtatván tiszta búzának,
A te csűrödbe vitessünk,
S néked mint mennyei gazdának
Szent tetszésidre lehessünk.²¹

Arany *Irányok* című tanulmányában, mint azt következő fejezetünkben kifejtjük, a Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát jellemezve azt érzékelteti, hogy pályája elején e vonulathoz maga is hozzátartozott.²² Az önéletrajzi visszatekintésnek is nevezhető szakaszban ez áll:

Azon iskola volt ez – ha ugyan iskolának lehet mondani – mely egyenest a „poetica classisok” napi és heti gyakorlataiból csepe-reedett fel. Önteni a verset valamely feladott tárgyról, mint: „az év négy szaka” – „a reggel” – „az égő ház” – „a zivatar” – „a kö-zépszer” – „a fösvényiség” – „a hivalkodás” – stb. vagy valamely „patrónus” nevenapjára örvendő, halálakor gyászéneket enyvez-ni össze, többnyire latinul, de olykor kivételesen magyarul is: ez volt a költészet műhelye, a költői hivatás criteriuma, hol az, ki a többi felett ügyesség, könnyűség által kitűnt, – kivált ha még azonfelül tanulótársait s a disznótorokat is tudta mulattatni fur-fangos vagy priapi versekkel – már az iskola falai közt megnyerte a felavató olajt; kilépvén pedig már előre némi nimbus várt rá az illető társas körökben, melyek ízlése nem várt jobbat.²³

Gyulai Pálnak szóló levelében Arany hasonlóképpen írt:

Valahára eljött a költészeti osztály s én halommal irtam verse-imet. Sajnálom, hogy ezek közül semmi sincs meg; rectorom a tisztázatot magához vévén, fűnekfának mutogatván, s elvivén magával. Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná,

²¹ A Dunamelléki Egyházkerület Ráday Könyvtárában található egyik példány: Énekes könyv 1805, „Adjunk hálákat az Istennek” kezdetű ének, 6. vsz., 376.

²² VOINOVICH 2019, 24.

²³ *Irányok*, AJÖM XI, 158.

a szalontai kis világ s a környék már akkor úgy ismert, mint *af-fële poétát*.²⁴

Ifjúkori kedvenceire nézve önéletrajzi levele hitelesíti Bolond Istók költői pályakezdését, Csokonai Vitéz Mihály és a „rímkovács” Kovács József követését, akiket „példányul” javasoltak tanítói.²⁵ Kezdeti költői sikerei elválaszthatlanok voltak az iskolától, a debreceni diákhagyományoktól, a közköltészettől, s ezek utánzásától. Csokonai nyomán a névnap versek, gyászénekek, disznótorok, furfangos vagy „priapi versek” is folytatódtak életművének későbbi szakaszaiban;²⁶ megmutatkoztak Nagykőrösön a „poeta classis” emlékeivel rokon dolgozatcímekben,²⁷ *A nagyidai cigányokban*, a *Dalgyűjteményben*, előkészítve az Arisztophanész-fordításokat.

A magyar irodalom története rövid kivonatban című összefoglalás említi Fazekas Mihályt, „az oly közkedvességű *Ludas Matyi*”-jával, amely Arany számára ihletforrás is volt, s Gyöngyössi Jánost (a „óltárok” és „Sóltárok” rímpár költőjét).²⁸ A Szilágyi Márton szerkesztette kritikai kiadásban szerepelnek azok az Aranynak tulajdonított versek,²⁹ amelyeknek szövegbeli összefüggései alátámasztják az életművéhez való tartozás feltételezését.

Harmadik fejezetünkben a szintén Debrecenben tanult Kölcsey Ferenc hatásáról szólunk. Költészetében Arany megtalálta követendő esztétikai normáit: „formatisztaság, finom izlés, hő érzelem által tűnik ki; ódái magasztosak”; azonban „dalaiban kissé idegen szentimentalizmus nyomai érezhetők”³⁰ (mert nem érezhette mögöttük azt a „régí népdalhang”-ot, amely versíráskor Arany-nak szüksége volt). Kölcsey „szigorúan, s nem minden elfogultság nélkül” írt bírálatával szemben megvédte Csokonait;³¹ de ez a

²⁴ Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 556.

²⁵ Uo.

²⁶ AJM/SZILÁGYI, 57; SZILÁGYI 2017, 31–45.

²⁷ AJÖM XIII, 211–218.

²⁸ AJÖM X, 506.

²⁹ AJM/SZILÁGYI, 199–206, 518–525.

³⁰ *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, AJÖM X, 518.

³¹ Uo., 509.

„túlszigor – tette hozzá Szász Károly költeményeiről írva – fiatal kritikusbán, új ösvényen indult költőben természetes volt. Az új iskola, ha lenni, élni akart, részben előzői rovására kelle érvényt szereznie magának”.³²

Kölcsey Arany példaképe és mestere volt: esztétikai tanulmányai és etikája számos ponton nyomot hagytak életművében. A *Parainesis* elválaszthatatlan Kölcsey személyiségétől, reformkori munkásságától; Arany ennek hatására több verset írt, s ennek nyomán tanított is: a hatás itt szinte azonosulást jelentett.

Nagy költőink közül Csokonai jól ismerte Szenci Molnár Albertet, aki „minden tekintetben nagylelkű és hasznos hazafi” volt, „a’ kinek érdemeire nekünk maradékoknak tsak azért is szemesebben kellene ügyelnünk, hogy eleink háládatlanságát valamennyire jóvá tennőnk”;³³ s a *Hunyadi Ferenczhez* című névnapi köszöntője a LXXIX. és a LXXXIV. zsoltár „nótájára” keletkezett.

Kölcseynél a CVII, CXXVIII. és CXXX. számú zsoltár meg egyezik a *Hymnusszal* szótagszám (7/6) és rímképlet (ab ab cd cd) tekintetében. Közülük az utolsó tartalmi megfelelései is Szabó G. Zoltán szerint „többet sejtenek, mint pusztá analógiát”.³⁴

Ha Uram bünönc szerint
Minket büntetnél meg,
Uram ez világ szerint
Ki álhata ugy meg?

Bal sors a’ kit régen tép,
Hozz rá víg esztendő,
Megbühödte már e’ nép
A’ múltat ’s jövőndőt!

Arany Szalontán baráti ismerősi viszonyt ápolt a Lovassy családdal. 1837-ben az országgyűlési ifjak perében Lovassy Lászlót tízévi várfogságra, Lovassy Ferencet három hónapi fogságra ítélték. „Ez volt a magyar történelemben talán az első egyértelmű, leplezetlen politikai per, melyet hamarosan követett még kettő, a Kosuth és Wesselényi elleni eljárás.”³⁵ Kölcsey tiltakozó közreműkö-

³² *Költemények Szász Károlytól*, AJÖM XI, 186.

³³ CSOKONAI VITÉZ 2002, 97.

³⁴ KÖLCSEY 2001, 738–739. A hivatkozás alapja: SZENTMÁRTONI SZABÓ 1998, 6–7.

³⁵ SZABÓ G. 2011, 219.

dését Arany – feltehetőleg nagy egyetértéssel – a család közvetítésével ismerhette meg, s Lovassy László Pozsonyból írt levelét 1846-ban mint másodjegyző fogadta.

A „többé-kevésbé mindnyájan *utánczók* vagyunk” kijelentés, ahogy azt a negyedik fejezetben látjuk, a lírára és balladára is vonatkozott. Csörsz Rumen Istvánnak a kora reformkori folyóiratokat, a *Lantot*, az *Aurorát* és a *Koszorút* vizsgáló kutatásait³⁶ folytatva a divatlapok versanyagát állítottuk a vizsgálat középpontjába, a szövegbeli párhuzamokat keresve, hogy lássuk az újjáteremtés folyamatát.

Arany egyszerre volt kritikus olvasó és költő, befogadó és alkotó. Zsengéit és későbbi verseit kialakított poétikai normái szerint semmisítette meg, vagy mellőzte kiadásukat; ezeket a normákat legalaposabban Dávidházi Péter *Hunyt mesterünk. Arany János kritikái öröksége* című monográfiája³⁷ tárta fel.

Arany szerint a lírában megkívántatik „az *egység*, miszerint a költemény minden részei egy alapeszmére vitessenek vissza s egy érzelmet tüntessenek fel. Eszerint egy alapeszme uralkodik az egész költeményben, mely annak mintegy magvát képezi, s a többi eszmék ezen egynek rendeltetnek alá.”³⁸ Irodalomtörténeti tanulmányaiban és kritikáiban ezt kutatja és saját költészetében erre törekszik, így a balladákban is: „ha valamely epikai faj, úgy bizonyosan a ballada-féle az, melyben szükség, hogy az alapeszme *érzéssé* olvadjon mintegy; mely legkevésbé tűri az ily »tanul-ság«-szerűen elvonható maximákat.”³⁹

Néhány esetben nem bírálta, hanem újraalkotta a reformkor folyóirataiban olvasott verseket, a vén cigányhoz hasonlóan, aki, ha kérdezték, nem szóval, hanem a darab újrajátszásával válaszolt saját normái alapján.⁴⁰

³⁶ Csörsz 2017b, 432–449.

³⁷ DÁVIDHÁZI 1992.

³⁸ *Széptani jegyzetek*, AJÖM X, 555. Idézi: DÁVIDHÁZI 1992, 193.

³⁹ *Költemények*, AJÖM XI, 215.

⁴⁰ *Szász Gerő költeményei*, AJÖM XI, 139.

Arany versmemóriája rendkívül jó volt. 1867-ben Tompa Mihálynak szóló levelében számolt be arról, hogy „mikor semmit sem tudtam dolgozni, a cholera alatt, úgy fogtam ki roszt memóriámon, hogy magoltattam napról napra. 100 ódáig fölvittem Horatiusból. Persze, nagyobb részt már megint nem tudnám, (holott a gyermek korban tanúltakat most is elfűvöm) de akkor mégis köszörülődőtt emlékezetem a naponkénti surolás által.”⁴¹ Több levelében könyv nélkül idézte költészetbeli példáit.

Az ötödik fejezetben a *Toldi szerelme* mindaddig tisztázatlan kérdésével foglalkozunk, hiszen Keresztury Dezső szerint „ez Arany legtalányosabb műve: részleteiben egyelőre kimeríthetetlen. Tele alig fölfejtethető – s talán nem is fölfejtendő – rejtélyekkel.” Mert „Arany fontos műveiben, a *Toldi szerelmé*-ben pedig különösen – ha mégoly bonyolult utakon, áttételeken át is – a maga élete folytatódik. [...] Arany pályáján ennek a személyességnek erős megnövekedése, sőt döntő hatása jelöli ki főként ennek a verses regénynek helyét.”⁴²

Arany Juliska és az őt feleségül kérő, de visszautasított Szabó Sámuellel folytatott, egy évig tartó levelezését nemrég fedezték föl és közzétették.⁴³ Szövegeinek elemzése azt bizonyítja, hogy Juliska leveleinek erkölcsi és lélektani fordulatai halála után a *Toldi szerelmé*-ben ismétlődnek meg Piroska és Miklós tragikus kapcsolatának történetében. A szerelmében csalódott Juliska éppúgy megpróbálja szeretni Szabó Sámuel, mint a szerelméről lemondani nem tudó Piroska megpróbál Tar Lőrinc hű felesége lenni. Ez az Arany által megismert konfliktus költeményé formálásának megrendítő példája.

A könyv utolsó fejezete egyrészt az Arany-életmű továbbélésével foglalkozik Ady, Babits és Kosztolányi költészetében. Ady, többször is kifejtett kritikája ellenére, közelebb állott Aranyhoz, mint azt 1910-ben bevallotta: az az „alig valamit”,⁴⁴ amelyet köl-

⁴¹ Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1867. máj. 30., AJÖM XIX, 94.

⁴² KERESZTURY 1987, 626, 627.

⁴³ OLOSZ 2022, 136.

⁴⁴ „A költői nyelv és Csokonai”, AEÖPM X, 102.

tő-elődje életművében becsült, filológiai tisztázásra szorul. Ennek eredményei azt bizonyítják, hogy költészetük kapcsolata folyamatosabb volt, mint azt eddig tudtuk. Az olvasás, a tanulmány és a költészet úgy fonódik össze Babits életművében, hogy Arany ebben is mestere volt: életművének ismerete és átvételei ott állnak, tudatosan vagy öntudatlanul, versei mögött. Babits és Kosztolányi esetében is sikerült újabb összefüggéseket találni.

Másképp, a kő-motívum szerepét vizsgálva Arany költészetében a legjellemzőbb példa Toldi Miklós, akinek a gyilkos malomkő volt nagy próbája, majd később, a kővárak ostromában a királyt mentette meg a nagy kőtől; aki le tudta rontani a prágai kőkaput, később viszont meg kellett alázkodnia a kőbörtönben. Költőjének, Aranynak pedig Juliska sírköve, amelyet ő vásárolt meg és ő írt reá verset, s lett a Szalontára való visszaköltözés legfőbb akadály.

A kő Ady költészetében a romantikus eredetű „Föl, földobott kő” azonosságától a bibliai szimbólumokig terjed, a kőtáblák elleni lázadástól a Sion hegy alatt sírásig, az „Irott követ dobom a mélybe” elhatározásától az „Egy-egy követ nagyon talált / És sohasem válogatott” összegzéséig. Babits verseinek egyik kedvence a márvány, amely sokáig vezérmotívum és a görög-római klasszikus ideál emlékképe volt; Michelangelo nyomán szerinte is „Az alakatlan márványtömbben szobrok rejtőznek”. Önszemlélete a versírásról: „bányász voltam, és magam, amelyet vágtam, a kő”. Kosztolányi költészetében meghatározó jellegű Rilke „kondenzált köbeszéd”-e, a szobornyelv, és a kővel való életbeli rokonság. A kővé válás, a kőben való megörökítés jelentette számára az enyészettel szembeni ellenállás utolsó lehetőségét.

A kötet elkészítésében felhasználtam az új kritikai kiadás megjelent köteteit is. Kutatásaim során olyan intertextuális kapcsolatokat és irodalomtörténeti összefüggéseket is találtam, amelyek bizonyítják, hogy az Arany-életmű milyen sokféle hagyományt fogadott be és összegezett, s az utána következő költők számára maga is milyen gazdag hagyománnyá vált.



I. A ZSOLTÁROK

Arany a következőket írta irodalomtörténeti összefoglalásában:

A vallási költészetben nevezetes tünemény a zsoltároknak főntebb említett fordítása Molnár Albert által (1607), mely nemsokára a magyar reformátusok részéről általánosan el lön fogadva. S valóban ez énekek meg is érdemlék, hogy köztulajdonná váljanak. Egy katolikus író (Toldy) elfogulatlan ítéletét idézzük: „E zsoltárok, úgymond, költői irodalmunkban tartalmasság és mély vallásos érzés kifejezésével jeleskednek. Alaki tekintetben pedig, úgymint a *schémák* külömbféséségére (130-féle versalak), a rímre és nyelvbéli előadásra nézve: epochális munka” stb.¹

1882-ben az új zsoltárszövegekről a következő véleménnyel volt: „Részemről azt hiszem, Molnárt elég lett volna egészen szokatlan archaismusaitól megszabadítani; mert az ő szövegét a nép már szinte egyenesen Szent Dávidénak tartja, s úgy tiszteli.”²

Irodalmunk 16. századi múltjáról szólva megemlítette Farkas Andrást, aki „a magyar nemzet viszontagságait a zsidókéval összehasonlítván, amazt jóra inti”.³

A két nép történetének párhuzamba állított szakaszai ezek: a zsidók kijövele Egyiptomból Kánaánba, a miénk Szkítiából Magyarországba; jó királyok után a hálátlan zsidó nép hanyatlása és küszködése a babiloni fogságig; a magyaroké Attilától, majd

¹ *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, AJÖM X, 484.

² [Új zsoltárszövegekről], AJÖM XI, 555.

³ *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, AJÖM X, 478.

Sz. Istvántól a török pusztításig; – haladék a megtérésre a zsidóknak, Istentől rendelt próféták és szent fia által, s ennek megölése után még negyven esztendeig, míg végre rájuk indítá a római császárt: nekünk tanítók által, kik hirdetik az igét, hogy Krisztus a mi egyetlen üdvösségünk.⁴

Az a bibliai alapú protestáns történet szemlélet, mely már Farkas András zsidó–magyar párhuzamával megkezdődött, azóta mélyült és kizárólagosabbá lett.⁵

– olvasható Horváth János *A reformáció jegyében* című könyvében. Az újabb történeti kutatás 38 olyan 16. századi magyar egyházi szerzőt talált, aki ehhez hozzászólt,⁶ Arany tehát olyan hagyományt folytatott, amely a reformáció korával kezdődött.

Arany így fogalmaz irodalomtörténeti kivonatában:

Batizi András, Szegedi Gergely, Sztárai Mihály a vallási költészetben jeleskedtek. Az általok szerzett énekeket soká használta, – részben ma is használja – a reformált egyház. Így például a 43-ik dicséret [a „Jövel szent lélek Úr Isten” kezdetű] Batizi műve. [...] *Székelv István* Dávid zsoltárait fordította le (1552). A XLII. zsoltárt így kezdi: „Miképen a gímszarvas rikolt a vizekre, akképen az én lelkem te hozzád kívánkozik, Isten!”⁷

Nem lehet véletlen, hogy *Az elveszett alkotmány* így kezdődik: „Férfiat énekelek, ki sokat s nagy-messze rikoltott”.

A *Zrínyi és Tasso* című tanulmányban Arany a zsoltárok hatását is kimutatta:

Sziget daliája teljes bizodalommal fordul istenhez: „Te vagy én-nékem győzhetetlen fegyverem, paizsom, küfalam, minden re-

⁴ *A reformáció jegyében*, HORVÁTH 2006, 45.

⁵ Uo., 304.

⁶ ÖZE 2016, 140.

⁷ AJÖM X, 474.

ménységem” – (II. 65), a zsoltárirót véljük hallani: „Az úr én kősziklám, és én váram, és én szabadítóm; én erős istenem, én erőségem; én ő benne bízom; én paizsom és az én szabadulásomnak szarva, én felmagasztaltatásom.” (Zsolt. XVIII. 3). Midőn esedezik: „Hajtsd le füleidet az magas kék égből, Halld meg könyörgésemet kegyességedből” (II. 66.), eszünkbe jut a fohász: „Hajtsd le, uram, a te füleidet, hallgass meg engemet; mert én nyomorult és szegény vagyok” (Zs. LXXXVI. 1.). Ha töredelmes szívvel emlékszik az eredeti bűnre: „Nem-e én tetőled csináltattam földből? Nem nagy bűnnel jöttem-e anyám méhéből?” (II. 67.) a költőkirály önvádja zendül meg: „Ime én álnokságban fogantattam és az én anyám bűnben melegített engemet” (Zs. LI. 7.). Ha bűneiből kegyelem által megtisztulni ohajtván így esedezik: „Moss meg szent lelkeddel, mert rút mocskos vagyok” (II. 70.). Dávid reménykedését halljuk: „Valóban, moss meg engemet az én álnokságimból, és az én bűnömből tisztíts [ki] engemet. Moss meg engemet izsóppal és megtisztúlok; moss meg engemet és fehérebb leszek a hónál” (Zs. LI. 4. 9.). Mikor ezt mondja: „Feledközzél meg vétkeinkről. Mert tégedet nem *holt*, hanem ki most is él, Dicsér, és nevedről tisztességet beszél” (II. 71), vagy mikor így fohászodik: „Ne engedd... (a pogány töröknek) hogy az te szent nevedet ők megnevetnék, Mitőlünk, te hol vagy, kevélyen kérdeznék” (II. 73): vagy midőn istent dicsőítve felkiált: „Nem nekünk, uram, nem nekünk tisztességet, De szent nevednek adj örök becsületet” (II. 75): minden hívő lélekben a zsoltár visszhangzik: „Avagy beszélik-e a koporsóban a te kegyelmességedet és a te igazságodat az halálban?” (LXXXVIII. 12.). – „Nem a megholtak dicsérik az urat, sem a kik a föld alá mennek. Hanem mi áldjuk az urat, mostantól fogva mind örökké” (CXV. 17. 18.). „Miért mondanák a pogány népek: hol vagyon most az ő istenök?” (Zs. CXV. 2, LXXIX. 10, XLII. 4.). „Nem nekünk, nem nekünk, hanem a te nevednek [adjad] a dicsőséget a te irgalmasságodért, és a te igazságodért” (CXV. 1.) Könnyű lett volna Zrínyinek az ima szövegét teljesen

útból fogalmazni: de vajjon akkor nem hiányzott volna-e belőle azon mély vallásos ihlet, mely így általa ki van fejezve.⁸

Ha a *Zrínyi*ásban ennyi zsoltár-reminiszcenciát mutatott ki Arany, hány ilyen összefüggést találhatunk az ő életművében?

Az 1944-ben Auschwitzban elpusztított Pollák Miksa *Arany János és a Biblia* című, 1904-ben megjelent munkájáról Riedl Fri-gyes a következőket írta: „Sok találó analógiát hoz föl, de egész-ben véve az általa felsorolt példáknek csak fele mondható némi valószínűséggel igazi átvételnek.”⁹ Ahhoz képest, hogy a könyv igen sok párhuzamot sorol fel, ezt a minősítést jelentős elismerés-nek tekinthetjük.

Itt következő összehasonlításaink további zsoltár-hatásokra is rámutathatnak.

Arany 1843-ban Szilágyi István nevenapjára írt köszöntésé-ben az „Üdvösséges elmélkedés” alcím Debreceni Péter először 1637-ben Leidenben megjelent fordításának *Tizenkét idvösséges el-mélkedések* címét idézi.¹⁰ A második részben a 109. zsoltár 14. vers-zaka jelszóként szerepel:

Az én térdeim ellankadnak
Böjtölés miatt elszáradnak[.]

Mint ahogy a mottóként szereplő Csokonai-verset átköltötte Arany, a zsoltár versszakát is módosította. Az idézetben „ellan-kadtak” helyett „ellankadnak”, „tántorognak” helyett „elszárad-nak” került. „Valólag ez keserves rész – kommentálta a szöveg –, jaj azoknak, kik teljes életökben ezt olvasgatják.” Az Arany által olvasott Bibliában „Az én térdeim tántorganak az étlenség miatt, és az én testem megszáradott; mivel nedvesség nintsen bennem!”¹¹

⁸ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 361–362. Az itt szereplő idézetek alapján állapíthatjuk meg az Arany által használt Biblia kiadását: *Szent Biblia* 1803, 776.

⁹ RIEDL 1904, 143.

¹⁰ PÉTER 1994, I, 413.

¹¹ 'Sóltárok' Könyve, *Szent Biblia* 1803, 580.

A jelszó átalakítása a Csokonai-vers által bevezetett *Ajánló versek* lezárásához illeszkedik: „Ázért tehát igyunk / Mivel hogy nem tudgyunk / Iszünk é jövődőben.” Arany tehát a Biblia segítségével módosította a zsoltár szövegét.¹²

A zsoltár humoros kontextusban való idézését megerősíti egy református ének átalakítása. Az akkor 406., ma 318. számú („Én Istenem, benned bízom” kezdetű) dicséret 6. versszakában ez áll:

Nincs orvosság halál ellen
Patikában, vagy más helyen,
Széles mezőn, drága kertben[.]¹³

A *bajusz* című versben pedig a szöveg így módosul:

Nincs orvosság patikába,
Széles mezőn, drága kertben,
Vagy más helyen,
Ami neki szőrt neveljen.¹⁴

Feltehető, hogy Arany fiatalkori, elveszett verseiben is voltak hasonló szövegmódosítások: a szintén Debrecenben tanult Szilágyi Istvánhoz írt verse a református kollégiumi diákok emlékeihez kapcsolódhat. Másrészt, költészete és a zsoltárok közötti kapcsolat öntudatlanul is születhetett. Ilyen lehetett az *Érzékeny búcsu*, amelynek „Vén kabátom, oh, miért hagysz engem el?” sora nem áll messze a 43. zsoltár 2. versszakának „Uram, engem miért hagyál el?” kérdésétől. Ezzel szemben, amikor szerkesztői időszakában a szintén református Szabó Károlynak a *Koszorú* „Nyílt levelezés” című rovatában idézte a 146. zsoltár 2. versszakát, a következőt olvashatjuk: „Egy emberben se bizzatok, kiben segítség nincs.”¹⁵

¹² Lásd: AJM/SZILÁGYI 2024, 352.

¹³ *Énekeskönyv* 1996, 448.

¹⁴ Horváth János Voinovich Gézának, Bp., 1952. febr. 7., PAPP 1993, 1.

¹⁵ Arany János Szabó Károlynak, Pest, 1864. júl. 30., AJÖM XVIII, 969–970.

A *Bolond Istók*ban megismétlődik az isteni teremtés örökkévalóságát hirdető képe a 136. zsoltár 7. versszakából:

Ki nagy szép lámpásokat
Fön az égen alkotot,
Es az ő kegyessége
Megmarad mind öröcke.

Az ismétlés – mintegy a zsoltár ellentétéként – a II. ének végén jelenik meg, ahol a hős tűzhalálba dobta első műveit:

Hogy vége lett, mélyen, hosszan sohajtott
Felnézve a menny tűz lámpásihoz:
Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette –
Csak még a fejfa hiányzik felette.

A 65. zsoltár 8. versszakában ez áll: „Hegyec es halmoc vigadoznac / Nagy böv termésseckel”, amelyet a *Toldi szerelme* IX. énekének kezdete visszhangoz (az 1870-es évek közepén, nem sokkal a *Bolond Istók*-idézet ideje után), mintegy rámutatva a sor idézet-voltára: „Előttem is állnak nagy hegyek és halmok”, amelyek a még elvégzendő költői termésre vonatkoznak.

Az, hogy a már jól ismert énekelt zsoltár egyik kulcsszava kontextusával együtt hogyan tér vissza Arany költészetében, a *Szent László füvének* egyik példája mutatja:

Az kútfejeket az szép völgyeken
Te fölséged rendelte nagy szépen,
Az patakoc kic innen kiczordulnac,
Az hegyec között zengedezve folynac.¹⁶
(104, 5.)

A mit elmondott, azt meg is cselekedte,
A szép kútfejeket mind kiüritette,
A folyóvizeknek elszelé futását,
Zöld méreggel vonta be a tavak hátát.
(*Szent László füve*)

¹⁶ SZENCI MOLNÁR 1971, 240.

Ehhez hasonló a *János pap országa*, amelyet Arany nem vett föl 1856-ben megjelent *Kisebb költeményei* köz. Keletkezéséről keveset tudunk, utolsó versszakában foglalt kritikája azonban közel áll a 17. zsoltárhoz, amely így szól: „Mert én álnoksággal nem jároc”, „Nem jároc az gonosztévővel”, „Otalmazz ellenségeimtől”,

Ments meg kezdedd ezektől,
Az kic élnec czac ez világnac,
Es czac ő hasoknac szolgálmac,
Ez gondgyoc tellyes szivekből.
Mert eleget adsz ő testöknec,
Kikvel tölthetic hasokat,
Hizlalhattyac magzattyokat,
Még unokájokis eltelnec.¹⁷

(17, 7.)

Most is vannak, a' kik illyen
Hizlalóba vágynak:
Lomhán a' gyomornak élni
És élni az ágynak;
Kik előtt, a' hashoz mérve,
A' haza sem drága,
'S midőn ez küzdésre készti,
Felsohajtnak: jöjj el, jöjj el
János pap országa.

(*János pap országa*)

Az *Álom*.... való egyik képe azt a 130. zsoltárt idézi, amely „siralmas mélységből” kiált;¹⁸ a vers pedig a „Ködös, hideg éjjel / Nehézkedik rajtam sirhalom terhével” állapotát, a „Mintha fenteregnék mély folyó medrében” rémálmát festi. A zsoltár azt kérdezi, hogy

Ha Uram, bününc szerint
Minket büntetnél meg,
Uram ez világ szerint
Ki álhatna úgy meg?¹⁹

A vers pedig azt mondja ki, hogy „Ott a' bün, ki rég eldobta az álarczot / 'S az igazság ellen nyiltan visel harczot.” A zsoltár és a vers szereplője hasonló helyzetben van, az összetartozás kulcsszava pedig a „verraszto”:

¹⁷ Uo., 49.

¹⁸ Uo., 300.

¹⁹ Uo., 301.

Mint az verrasztó éyjel
Az virrattát várja.²⁰

(130, 3.)

Hosszu az éj, hosszú; messze még a' holnap
A' sötétbe néző szegény virrasztónak!

(Álom..... való)

Tudjuk, hogy a *Toldiban* Miklós életének alapja és biztosítéka Istenben való hite. Pollák Miksa összevetéseinek egyik legfontosabbja a IV. ének eleje, amely a 42. zsoltár első versszakával függ össze:

Mint a hímszarvas, kit vadász sérte nyállal,
Fut sötét erdőbe sajgó fájdalommal,
Fut hideg forrásnak enyhítő vizére,
És ezerjófűvet tépni a sebére [...].

Mint az szép hives patakra
Az szarvas kívánczozic,
Lelkem úgy ohajt Uramra,
Es hozzá foházkodic.²¹

„De hiszem az Istent, az árvát sem hagyja” – mondja Miklós Benecének ugyanebben az énekben. „Mert ő az árváknac attyoc” – teszi hozzá ehhez Pollák a 68. zsoltár 3. versszakát.²² Ugyanő az V. énekről írja:

[Miklós] Egy pillanatig bosszura gondol. De rögtön tiltakozik el-
lene a lelkiismeretnek megszólaló hangja.

„Tudd meg: a *legyilkolt atyafinak vére*
Bosszuért *kiált fel az egek egére*. [...]”

A testvérgyilkosságra gondoló Miklóst Arany ugyanazon szavakkal tartja vissza, a melyekkel a biblia egy igazán végrehajtott testvérgyilkosságnak elkövetőjét, Káint sujtja: „Mit cselekedtél? – így szól M.[ózes] I. k. IV. 10. – a *te atyádfiának vére kiált én hozzá a földről*.” – Ennek bibliai eredetére már Lehr Albert is utalt.²³

Pollák a VII. énekben is fontos összefüggésre mutatott rá:

²⁰ Uo.

²¹ POLLÁK 1904, 45; SZENCI MOLNÁR 1971, 109. Vö. SZILÁGYI 2017, 82.

²² POLLÁK 1904, 45; SZENCI MOLNÁR 1971, 160.

²³ POLLÁK 1904, 46; ARANY 1896,¹¹ 147; vö. SZILÁGYI 2017, 84.

A menekülő Miklóst az emberek dühe elől oltalmába veszi a gondviselés, mert „Kinek az ég alatt már senkije sincsen, *Ne féljen! felfogja ügyét a jó Isten.*”

Ezen bizalomteljes, Istenben való megnyugvás élénken emlékeztet a Zsoltárra CXVIII, 6. [3]:

„Az Úr Isten vagyon én velem,
Én tőlem másuvá nem tér,
Hát kitől kelljen nekem félnem?
Mit ártson nekem az ember.” (Szenczi M. zsolt.)

Továbbá Szenczi M. zsolt. XLIII, 1.: „Ítéld meg engemet Úr Isten!
És fogadd fel én ügyemet.”²⁴

Arany maga nevezte meg a Petőfinek 1847 februárjában küldött idézet forrását, amely szerint „Dicsérnek téged, »még a csecsszópók is« mondja a VIII-dik zsoltár”.²⁵ Ez szerepel már a *Toldi* ugyan-ezen énekében, ahol Miklós Bencének tervezi jövőjét:

Rólam is hall még hírt, hogy mikor meghallja,
Még a csecsszópó is álmélkodik rajta:
Akkor anyám lelke repes a beszéden,
Csak meg ne szakadjon szíve örömében.”

Miklós édesanyja iránt való aggodalma nemcsak itt, hanem a VI. ének végén is jogosnak bizonyul. Izgalmának, fájdalmának leírása a 73. zsoltár szavaival történik. Ott az éneklő afölött bosszankodik, hogy „az hitlenec / Illy nagy jó szerenczében élne”,

Azért gonosz az ő dolgoc,
Kevélség minden szándékoc,

²⁴ POLLÁK 1904, 47.

²⁵ POLLÁK 1904, 46; Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. febr. 28., AJÖM XV, 60.

Gonosságockal kérkednec,
Nagy göggel főnnyen beszélnek.²⁶

A *Toldi* esetében ez Miklós rosszakaró testvérbátyjára vonatkozik. Édesanyjuk a kedvesebb fiú üldözése és elvesztése feletti kínjában szenved:

Nem! ezt ő nem hallja. Eltűntén fiának
Gyöngé lábainak megtántorodának,
Lehanyatlott szépen a megvetett ágyra:
Isten tudja, meddig tart az ájulása.

Ennek leírása ugyanennek a zsoldárnak a szavaival történik:

De én czac nem félre hayléc,
Ugy megtántorodéc lábam,
Járásomban ugy megbotlam,
Hogy czaknem szörnyen ledöléc.²⁷
(73, 1.)

Arany 1853-ban írta Tompának, hogy egyetlen nőtestvérét elvesztve

így már most senkivel sem állok olly közel viszonyban, minő
fiú és apa-anya közt retrograd, vagy testvérek közt létezik. [...] egyedül, testvérek nélkül, nőttem öreg jámbor szüleim körében:
s hiszed-e hogy ennek eltörölhetlen befolyása lett jellememre?
Az a felfogás a mint én Toldi viszonyát, anyjával rajzolom, nem annyira *objectiv*, mint a közönség gondolja.²⁸

²⁶ SZENCI MOLNÁR 1971, 174, 175.

²⁷ Uo., 174.

²⁸ Arany János Tompa Mihálynak Nagykőrös, 1853. dec. 4., AJÖM XVI, 350.

E személyes viszony alapján elmondható, hogy az anya ájulásának képében, amely a zsoltár segítségével rajzolódik meg, van egyfajta áhítatos visszaemlékezés.

A VII. ének kezdeti bátorítás: „Kinek az ég alatt már senki sincsen, / Ne féljen: felfogja ügyét a jó Isten” – a 118. zsoltár 3. versszakát visszhangozza: „Az Ur Isten vagyok én velem, [...] Hát kitől kellyen nékem félnem?”²⁹ – Ugyanez Miklós győzelem utáni magatartásában is megnyilvánul: „Jó az Isten, jót ad” – válaszolja a királynak, a 25. zsoltárt idézve: „Jó es igaz az Ur Isten / Mind öröcken-öröcke”.³⁰ Igen jellemző Arany szerkesztő művészetére, hogy amikor a Bencének tett korábbi jóvendülés megvalósul, és végre találkozhat anya és fiú, szintén a zsoltár szavaival történik az ünneplés: a „terhes fölhő” – „terhes fölleg” jelzős szerkezet hasonlatként való ismétlése, illetve az „essöket” és a „zápor” megfelelése vezet erre rá:

Ki ez világ végéről
Támaszt terhes fölhöket,
Az földet hinti fellyöl,
Midön boczát essöket [...].³¹
(135, 4.)

Végre a nagy öröm, mely szívöket nyomta,
Mint a terhes fölleg, mérgét kiontotta,
Szemökből a zápor bőségesen hullott [...]!
(XII, 17.)

Ez a párhuzam nem pusztán stiláris, hanem a következő versszakból kiderül az ihlet tudatossága is:

Miklós pedig monda: „nem megjóvendöltem,
Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem?
De nem köszönöm azt magam erejének:
Köszönöm az Isten gazdag kegyelmének. [...]” (XII, 18.)

²⁹ POLLÁK 1904, 47.

³⁰ Uo., 50.

³¹ Uo., 307.

Az idézett 135. zsoltár címe: „Intés az isteni diczéretre”; 8. versszaka szerint pedig „Szólgainac az Isten / Megkegyelmez kegyessen.”³²

Arany Gyulai Pálnak írt önéletrajzi levele szerint iskolai távolléte utáni színészkedése közben „szegény apám s anyám nyugtalansága, <ölt> martak éjjel, nappal. [...] Egy nap, hasonló gyötrelmek közt álom ért rám, – s jó édes anyámat halva láttam. A benyomás olly erős volt, hogy többé nem vethetém ki fejemből, ellenállhatlan ösztönt érzék hazamenni”.³³ Ha ez után a levélrészlet után olvassuk a Miklós és anyja újbóli találkozásának örömet, valami hasonló nagy megkönnyebbülés támadhatott a fiatal Arany hazaérkezésekkor: „Épen mintha álma kezdődnék most elől, / Anyját látja jőni a korlátok felől. / Elfelejtett mindent és futott elébe”.

Ez a külső szemlélő számára elrejtett viszony arra a jelenetre is vonatkozhatott, amikor a *Toldi estéje* első énekében Miklós anyja sírjának kőkeresztje mellett imádkozik:

Imádkozik ottan csendesén és mélán,
Néha egy köny csillog szeme alsó héján,
Néha, de csak ritkán, megmoccan az ajka,
Ám egy hang, mi nem sok, annyi sincsen rajta.

Pollák Miksa könyve szerint „Az imájába elmerült Toldit egészen úgy írja le Arany, mint a biblia az imádkozó Annát: »Anna pedig keseredett szívvél lévén, *könyörge az Urnak* és keservesen *síra ... szívében könyörög vala, csak az ajaka mozog vala, de szavát nem hallják vala*«. (Sám. I. k. X, 13.)” Ebben a belső hangon folyó búcsúzásban össze van foglalva Toldi egész kapcsolata édesanyjával.

A Világos után való versek egyre személyesebbek lesznek. Arany Tisza Domokosnak 1852 nyarán írta, tanítványa verseinek bírálatában: „»Egy tölgy tetejére felakasztott lant« e képpel nem vagyok megelégedve. Fűzfákra aggatott hegedű használtatik

³² Uo., 306, 307.

³³ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 558.

a babyloni fogság óta: ez más.”³⁴ Ez a levél nemcsak kritika, hanem egyszerre utalás a Bibliára és saját jelenbeli költészetére is. „A’ Babilonnak folyó-vize mellet [!] ott ülünk vala, és sirunk vala; mikor meg-emlékeznénk a’ Sionról. A’ füz-fákra fel-függesztjük vala hegedűnket, *Babilonnak* közepette.”³⁵ A 137. számú, „Panasza az lévitáknak az babilóniai fogságban” című zsoltár első versszaka a Világos utáni első vers, *A lantos* egyik forrása. „A »babyloni vizek« elégiája volt ez: misem lehete jogosabb a költészetben” – írta Arany 1860-ban *Bulcsú Károly költeményeit* bírálva, „[a] közelebb lefolyt tíz év” költészetéről elmélkedve.³⁶ Ennek a versnek két részlete is megfelel a zsoltárnak:

Hogy az Babyloni vizeknél ültünc,	Vagy ha más nincs, egy magános hárfa
Ott mi nagy siralomban kesergettünc,	Ringató dalt búgni fájdalmára?
Az szent Sionrol megemlekezhvén,	Egy rideg lant, melynek hangja mellé
Kinél gyönyörűsegesb hely ninczen,	Halt reményit el-elénekelné?
Az nagy bünac és bánatnac miatta,	
Hegedűnket függesztettünc füzfákra. ³⁷	Függ lantja füzfa gallyán: repedt öblén a szél
(137, 1)	Vadul végig nyargalván, örülteket beszél [...].
	(<i>A lantos</i>)

A *füzfa* szó a cáfolhatatlan kapocs a költemény és a zsoltár között, amely a zsidó nép fogságát idézi fel. Ugyanez a kontextus magyarázza meg a „Csak a leghitványabb füzfaverset adsza” (*Alkalmatosságra írott versek*) és a „Tűzd árva fejedre a füzfa-babért” (*Az új magyar költő*) jelentését.

A lantos második részlete egy másik zsoltárt idéz:

³⁴ Arany János Tisza Domokosnak, Nagykovács, 1852. júl. 13., AJÖM XVI, 75.

³⁵ 'Sóltárok' Könyve, *Szent Biblia* 1803, 792.

³⁶ *Bulcsú Károly költeményei*, AJÖM XI, 107.

³⁷ SZENCI MOLNÁR 1971, 311.

Minden házait földre lerontottát,
Kietlen pusztaságra fordítottát.³⁸
(79, 4.)

Most, aminek örüle, kietlen pusztaság!
Megváltozott körüle természet és világ,
[...] Keresné hajlokát, de csak romjait leli:
Alattok eltemetve tört házi isteni!

(*A lantos*)

A Petőfit sirató *Emléklapra* baráti gyásza a 6. zsoltár elkeseredettségében fogalmazódik meg, amelyben Dávid saját halálától való megmentését kéri, a vers pedig az „özvegyc árva nőt” törekszik vigasztalni. Az első versszak „Ki miatt vagyoc búban”³⁹ sorára a költemény „Majd csak felszárad a könny... ámde a bú?” válasza felel; a második strófa „Mert vagyoc nagy faydalmas”⁴⁰ sorára a „Szendén illessed fájdalmát szivének”. Az ötödik versszak „Mert ha mindnyájan meghalunc, / S-ez világból kimulunc, / Nincz emlekezeted / Senkinél az halálban”⁴¹ panaszát a vers címe és a következő strófa visszhangozza, szóismétléssel nyomatékosítva:

Elfáradtam bánatimban,
Egész éyjel sirtomban,
Köny hullatásimmal
Nedvesitem ágyamat [...].⁴²
(6, 6.)

Repülj utadra most... de nem, ne még,
Szárítsd föl nedvesült szárnyaidat:
Nehéz vagy a könnyhullatás miatt,
Mellyel emlékeinek áldozék.

(*Emléklapra*)

A gyász a *Letésem a lantot* című versben folytatódik, *A dalnok búja* pedig megismétli annak címét: a költő „Tehetetlen / Lantját letészi csüggedetten”, s a 137. zsoltár utolsó versszakát visszhangozza, kifejezéseiben folytatván *A lantos* című előzményt.

Te Babylonnac leánya meghidgyed,
Hogy még végre porhamuvá kell lenned,

– „Haj! zönghet-é a szívnek húrja,
Midőn a bánat tépi, dúlja

³⁸ Uo., 192.

³⁹ Uo., 27.

⁴⁰ Uo., 28.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

Bodog az ki tenéked ez dolgot
Megfizeti ez méltatlanságot,
Ki öledből gyermekidet kirántya
Es az erős kösziklához paskollya.⁴³
(137, 5.)

S nem óva nyúl felé?
Ha durva kézzel gyöngé lantod
Kemény sziklához paskolandod:
Hármonia kel-é?"
(A dalnok búja)

Ugyanez a versszak szerepel a *Széptani jegyzetek*ben is, a következő indokolással: „Sokszor az elégia a vége felé ódai magasságra emelkedik [...] ama szép zsoltárban »Hogy a babyloni vizeknél ültünk«, mely [...] a nemzeti siralom után ily erős átokban tört ki”.⁴⁴ Arany ezzel a műfaji minősítéssel nemcsak a zsoltárt, hanem saját versét is jellemzi.

Arany már az előző évtized közepén, tehát pályakezdésekor egy Byron-vers fordítását, *Az új görög dalnok* című betétet küldte el Szilágyi Istvánnak, és már itt az „elegico-óda” megjelölést használta: „ez oda – vagy elegico-oda – vagy micsoda, igen szép”.⁴⁵ Horváth János úgy fogalmazott, hogy

Ez a sajtáságos líraiság nagyon illő lehetett Arany egyéniségéhez. A hallgatag ember érzelmei nem mindig múlnak el nyomtalanul, hanem felgyülemlenek s épp a ritka megszólamlás folytán tesznek szert bizonyos belső feszültségre. [...] Innen, hogy ritka megszólamlásai nem szenvedélyes, önfeledt, röppentyűszerű kitörések, hanem gondolatélményektől táplált huzamos lobogások: gondolkozó lángolások: „elegico-ódák”. [...] Aranynak, ki – úgy látszik – a komoly, érzelmes lírában kevés kísérletet tett, az eléje kerülő „igen szép” angol költemény nemcsak műfordítási alkalom, hanem ösztön lehetett egyúttal saját alanyi megnyilatkoztatására is.”⁴⁶

Mindennek alapján elmondható, hogy a zsoltárok és Arany költészete között komoly poétikai összefüggések állanak fenn.

⁴³ Uo., 312.

⁴⁴ *Széptani jegyzetek*, AJÖM X, 558.

⁴⁵ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4., AJÖM XV, 24.

⁴⁶ *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, HORVÁTH 2008, 842.

A *lejtőn* Szegedy-Maszák Mihály által közreadott elemzése számos költeménnyel hasonlítja össze Arany versét, a 69. zsoltár hatására azonban nem tér ki:⁴⁷

Ur Isten, segíts, es tarts meg engem,
Mert â vizec szintin lelkemig érnec,
Közepin vagyoc az sáros mélységnece,
Kiben czac nem elsüllyed én fejem.⁴⁸
(69, 1.)

Nem magasba tör, mint másszor –
Éltem lejtős útja ez;
Mint ki éjjel vízbe gázul
S minden lépést óva tesz.
(A *lejtőn*)

Hogy az mély víz engem el ne nyeljen,
Se pedig föllyül reám ne borúljon,
Ne merüllyec tengeri mélységben,
Az kútnac szája engem bé ne zárjon.⁴⁹
(69, 6.)

Az epikumhoz visszatérve, a szófordulatok, jelzős szerkezetek, hasonlatok, rímpárok szempontjából a *Csaba királyfi* 1853-ban írt első dolgozatának első éneke a legjellemzőbb.

Te mondhatatlan hatalmoddal
Az magas hegyeket,
Környül fogod mint egy abronczal
Erősítvén őket.⁵⁰
(65, 4.)

„Ótalom nekünk most Etele nagy széke,
Az ő háborúi legbiztosabb béke,
Mint kemény vasabroncs, egyedüli karja
Roppant birodalmát szépen összetartja.

Jaj! de ha ez abroncs egykor széllyelpattan...
Mert nem lehetetlen, – bár megfoghatatlan,
Mert ki egy világgal kénye szerint játszik,
Az nem földi pornak – az istennek látszik.

⁴⁷ SZEGEDY-MASZÁK 1972.

⁴⁸ SZENCI MOLNÁR 1971, 165.

⁴⁹ Uo., 166.

⁵⁰ Uo., 155.

Ami a zsoltárban fel sem merül, mert egyrészt végtelen az Úris-
ten hatalma, másrészt nem a népekre, hanem a megteremtett he-
gyekre vonatkozik, az a Mózeszt idéző Detre szavában az istennek
látszó Etele királynál megtörténhet.⁵¹

Az vadásznak ő töörítöl
Téged megment féltedben,
Az hamis nyelvec mérgétől
Megotalmaz kegyessen.⁵²
(91, 2.)

„Áruló! ármányos! aki vén létedre
Madárfogó lépet kensz hamis nyelvedre

Ugyanitt a gót Walamir leplezi le Detrét, válaszul annak a jövőre
vonakozó jövendölésére:

Ur Isten látod ezeket,
Fedd meg vakmerőségeket,
Kezed szájokra ne ereszsze,
Es tölem Uram ne légy meszsze.⁵³
(35, 11.)

Úgy lehet, az idő nincs is olyan messze,
Ámbár isten dolga, hogy meddig eressze

Ez a rímpár háromszor is ismétlődik a *Toldi szerelmében*: „Gyenge
öreg testét ne törje oly messze, / Hanem őt az ifju Bencével eresz-
sze (VIII, 21); „Maga nem mehet, – de Anikót oly messze / – Egy
leányt, egyedül – mégis hogy’ eressze? (VIII, 24); „Kiált Kolos,
írást mutogatva messze, / Hogy király nevében atyám beeresz-
sze” (XII, 69).

A 22. zsoltárt folytatja a *Csaba királyfi* harmadik részének IV.
és a *Buda halálának* IX. éneke:

Az ő szájjokat én réam tátván,
Mint ragadozo sivo oroslán,

Mint egy sívó oroslán, üvölt magánosan;
(A *Csaba-trilógia* harmadik részéből, IV.),

⁵¹ „mert *por* vagy te s ismét porrá leszesz!” (1Móz 3,19.)

⁵² SZENCI MOLNÁR 1971, 216.

⁵³ Uo., 92.

Agyarkodnac, hogy engem torkokban Sívó fenevadnak idegen pusztában
Béfalhassanac.⁵⁴ (*Buda halála*, IX.)
(22, 7.)

A 132. zsoltár visszhangzik a *Toldi*-ban és a *Kapisztrán* című versben:

Mi fölme gyünc ez szent helyre	Hanem im leté szem szé ked zsámolyá hoz
Es te sámoly szé ked elő t	(<i>Toldi</i> , VIII, 11.)
Meghaytyuc az mi térdünköt [...]. ⁵⁵	
(132, 5.)	Borulá nak buzgó szív vel
	Boldogasszony zsámolyá hoz
	(<i>Kapisztrán</i>)

A *Buda halála* első énekbeli Isten-képe Pollák Miksa összehasonlításai szerint

„»Az öreg Istennek adassék tisztelet,
Ki hadszekerén jár magas felhők felett.«

[...] a CIV. Zsoltárra emlékeztet, a hol a költő így szól Istenről:
»Áldjad lelkem az *Urat és tiszteld ... A felhőkön úgy jársz* (oh Isten),
mint egy szekéren.« Szenczi M. zsolt. CIV, 1., 2.⁵⁶

Utolsó sorai is zsoltár-ihletésűek:

Házadnac szentség ö ékessége,	Mind a világ végig általa kimenjen
Kinec öröcké nem leszen vége. ⁵⁷	Népünk birodalma, neve, dicsősége!...
(93, 4.)	Örökkön örökké nem lesz soha
	VÉGE.
	(<i>Buda halála</i> , XI.)

⁵⁴ Uo., 61.

⁵⁵ Uo., 303.

⁵⁶ POLLÁK 1904, 121.

⁵⁷ SZENCI MOLNÁR 1971, 220.

A 41. zsoltár szerint Isten megtartja az embert, „Szépen fölgogyitya, / Beteg ágyát forditya örömré / Es jó egészségre”, a 4. versszakban viszont az ellenségeket idézi, akik szerint az éneklő „Ihon fekszik az ő kôr ágyába / Már föl nem kél soha.”⁵⁸ Arany hangsúlyosan, a *Leányomhoz* című vers kezdetén, és egyedül ott, a második, ritkább szót használja:

Kórágyon ott, nagy-betegen,
Halálhoz is már tán közel [...]!

Az a 102. zsoltár, amelyik „Mint Pellican az pusztában” sorával⁵⁹ a *Hiú sovárság* „Vagyok pelikánja kietlen mezőnek” sorát inspirálta,⁶⁰ hatodik versszaka kezdetével („Az én időm im elmuléc, / Mint az árnyéc elenyészéc”)⁶¹ egy másik költeményt, az *1872 május 1* címűt is megihlette: „Az én időmnek egy szaka / Van már csak: a fagyos tél”. A zsoltár következő strófája pedig tartalmazza azt a rímpárt („Jelen vagyon az az óra, / Hogy dolga fordollyon jóra”)⁶² amely már a 4. zsoltárban megfogalmazott kérés: „Ki vezérl minket az jóra? / [...] Jöjjön el az áldott óra!”⁶³

Ez megadatott Bezerédj Istvánnénak, *A jóságos özvegynek*:

⁵⁸ Uo., 108.

⁵⁹ Uo., 233.

⁶⁰ POLLÁK 1904, 179.

⁶¹ SZENCI MOLNÁR 1971, 234.

⁶² Uo. Ezt a két sort Csokonai [*A' Magyar Prosodiáról*] című tanulmányában idézte. A kritikai kiadás jegyzete Fekete Csabára hivatkozva a következő előfordulásokat említi: „A Benedek Mihály szerkesztette énekeskönyvben, amely Csokonai halála évében készült el, és először 1808-ban nyomtatták ki, *A Hozzád kiáltunk mi Istenünk* (117. sz. 3. strófa) példája: »Szívünk gerjede ha mi jóra, / Készségünkben megháborít, / Szégyenvallással elborít, / Melybenn megszűnne, nints oly óra.« Az *A nap immár elenyészett* kezdetű esti ének – Szentgyörgyi József (1765–1832) alkotása – ugyancsak az 1806-os Benedek-féle énekeskönyvben jelent meg (160. sz.), és a Csomasz Tóth Kálmán szerkesztette 1948 óta használatos énekeskönyvben is megvan (504. sz.). Ennek harmadik strófája: »Atdál erőt, tehetséget, / És ösztönt minden jóra: / De talált-é hát készséget / Rá bennem minden óra?»” CSOKONAI VITÉZ 2002, 30, 150.

⁶³ SZENCI MOLNÁR 1971, 24.

És ez az érdem még kamatozott nálad,
Birta örökségét gyenge női vállad,
Áldozni, mikép őt, nemesen, köz-jóra,
Téged is oly készen lele minden óra.

Végül a „végez” – „véghez” rímpár két helyen jelenik meg a zsoltárookban: az elsőben és az utolsók között; Arany költészetében csak egy alkalommal, de központi jelentéssel. Egyik legfőbb törekvését a 138. zsoltár 4. versszakában találjuk:

Az mit az Ur egyszer végez
Az jo véghez
Megyen mindenüt.
Jo kedved megál,
Ne haddel
Söt végezzel
Kezed munkájit.⁶⁴

A zsenge gyermekkorban megtanult életbeli szabály műveiben való nem teljesülését és az emiatti lelkifurdalást Arany versben és prózában is érezteti és magyarázza: „Mellette és körül vannak / Romjai sok törött sohajnak, / Szárnyaszegett dalok, / Szelleme gyászos töredéki” (*A dalnok búja*); s amit ez az idézet mottóként bevezet, *Összes költeményei* 1867-ben megjelent hatodik kötetének, *Elegyes költői darabjai* előszavában: „Szokatlan, hogy valamely író, ki még él s talán munkára sem képtelen, ennyi töredékkel lépjen közönség elé, mennyit e kötetben vesz az olvasó.”⁶⁵ 1879-ben a *Toldi szerelme* előszavát így fejezte be: „Időnkint néhány versszakkal tovább vittem a költeményt, bár remény nélkül, hogy valaha befejezzem; míg végre mostani kényszerített nyugalmam alatt rá vetém fejemet, hogy a munka befejezését megkísértssem. Érdemes volt-e a fáradságra s nem jobb lett volna-e a töredéket »nagyremé-

⁶⁴ Uo., 314.

⁶⁵ ARANY 1867, VI, 3.

nyú és sajnálatos« töredéknek hagynom: azt már te fogod meg-
ítélni nyájas olvasó!” Ugyanezt a dilemmát látjuk az I. zsoltár és
az 1881-ben írt *Sejtelem* között:

Mert ő olyan mint az jó termőfa,
Melly az víz mellett vagyon plantálva,
Ő idejében meghozza gyümölczét,
Es el nem szokta hullatni levelét,
Ecképpen az mit ez ember végez,
Minden dolgában megyen jó véghez.⁶⁶
(1, 2.)

Ifjúkori munkát öregem ne végezz,
Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,
Mert a keverék-mű a fejedre támad,
Inkább töredéknek maradjon utánad.
(*Sejtelem*)

⁶⁶ SZENCI MOLNÁR 1971, 18.



II. ARANY JÁNOS ELSŐ OLVASMÁNYAI

1. HAZAI ELŐZMÉNYEK

„Tanítóim, a Debreczenben beszítt hajlamuk szerint, Csokonait tűzték eléem példányul, kit igen szerettem, s Kovács Józsefet, ki nek bámultam rímeit” – áll az önéletrajzi levélben.¹

A példakép kiválasztása összefügg az előző fejezettel.

A 49. zsoltár eleje Szenci Molnár Albert fordításában így szól: „Az én szájam szól nagy bölcsességet, / Es elmém gondol jo értelme-
ket, / Ez példára magamis figyelmezek, / Hegedő szóbat szép me-
sét jelentec.” E szöveghelyre utal Csokonai a Dayka verseiről írott bírálatában, éppen egy vers poétikai karakterét meghatározva: „az egész Dalt nem festői, hanem példázó és ábrázoló Darabnak ítélném, a’ mellyben a’ Poéta, hogy ama’ Sz: Lyricussal szóljak, *hegedűszóban Szép mesét jelentett.*”²

A *Bolond Istók* második részének 117. versszaka megfelel Arany visszaemlékezésének, s a „remekbe szépen” – „tesz épen” rím illusztrálja is az ifjúkori vonzalmat:

Az első zsenge „Kis-Tükör” modorban
Nyolczéves gyermek dadogása volt;
Haladva, Csokonait vette sorban,
„Légy-pókcsatáról” víg eposzt dalolt;

¹ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 556.

² DEBRECZENI 2020, 137.

Majd irt „Regét” is, mely az ősi korban
Egy képzelt várrom odvából huholt:
Kovács műasztalos remekbe szépen
„Rakott” riméből is tűzre tesz épen.

A *Hármas kis tükör* sokak, így Arany számára is jól ismert tankönyv volt, amit a *Naiv eposzunk*ban olvasható megjegyzése igazol: „Mátyás előtti királyait, vezéreit elfeledte a magyar; s a mi keveset az »Isten ostoráról« tud, nagyrésztben, s talán egészen, Losontzi István népszerű könyvének köszöni”.³ Első királyaink felsorolása így kezdődik:

Szent István, és Péter, kegyetlen Abával.
András, Első Béla, Salamon, Geizával,
Ez után Szent László a’ Könyves Kálmánnal,
Ki kegyetlenül bánt jó Attyafiával.⁴

A diákok számára – könnyebb megjegyzés céljából – versben készült visszatekintés nem áll messze a Tinódi-hagyománytól, a 12 szótagos sorokat ugyanazzal a raggal rímelve. Ez a tankönyv lehetett Arany egyik mintája arra, hogy 1843-ban a Szilágyi István nevenapjára született köszöntője végén szalontai társaságának tagjait így mutassa be:

Epilogus.

Finis rei operae
Jó bűvő hely a’ Csere
Jó boros pincze Csere
Azért él úgy mint here
Azért van sok korhele
Evő, ivó embere,

³ *Naiv eposzunk*, AJÖM X, 264.

⁴ LOSONTZI 1773, 101.

Allgemeine kenyere
Pécsije és Zvikkele
Morgalmas Pap Emere,
És szűz Rozvány Endere,
Klassicus Demetere,
Rectora Correctere
Czigány eskütt embere (F. M.)
Und so weiter – cibere.⁵

A „Csere” – „here” rím visszatér Arany következő költeményében is: „Hisz ha feldölsz, elénekli Csere, / Hogy te, mint ő, nem valál csak here” (Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ő levele).⁶ Az „und so weiter” a személyesen tapasztalt pesti emlék felidézését zárja *Az elveszett alkotmányban*:

Hoztak is étlapokat fölül írva kövér: HONI ÉTLAP,
(*Speis-zettel*) *Levesek (Suppen) Brodsuppe, und Gersten-*
Suppe, und so weiter. . . vagy, uram jeminé, mi beszéd ez!

A második *Epilogus* az *Őszikék* ismert versének címeként keretezi be a pályakezdet és a közeledő vég közötti életművet.

Arany nem írt tanulmányt Csokonairól, talán azért, mert túl közel volt hozzá. Irodalmi visszatekintésében azt írta, hogy „nem volt Csokonai-iskola. Utánzója ennek annyi, mint a fűszál: hány-nak ismerjük ma csak nevét is?”⁷ Ő is követte a zsoldárok „nótá-

⁵ VOINOVICH Géza jegyzete: „A »Csere« buvóhely, erdő, Szalonta határában. – Csere József kántor volt, Pécsi Lajos fűszeres – ezért a célzás a sóra; egy szekrényében állítólag levelezését tartotta, – kiderült, hogy italokat. – Zwickel József orvos, borozó cimborá; Rozvány Endre atyja boltjában dolgozott, nagyon utána vetette magát a fehérccselédeknek; Zsugovics Demeter a görög város görög boltosa, roszszul, de szívesen beszélt deákul; Pap Imre üveges boltos; a »cigány esküdt« Fekete Mihály, barna-fekete ember, innen ragadt rá a tréfás elnevezés.” AJÖM VI, 206.

⁶ Közköltészeti eredetére nézve lásd: Csörsz 2017a, 201–202; valamint: AJM/ SZILÁGYI, 353–354.

⁷ *Irányok*, AJÖM XI, 157. Néhány évvel később Arany Csokonai-iskoláról beszél: a Ráday Pál istenes énekei „a nyelvkezelésben, a költői technikában szembe öt-

jára” is író debreceni költőt, akinek jó néhány ríme megtalálható költészetében. Néhány példa:

Rajta Nemes Lelkek! álljunk ki a gátra,
Már Európában tsak mi vagyunk hátra⁸
(*Marosvásárhelyi Gondolatok*)

No, ez eddig jól van; de van egy még hátra:
S már ott maga kell ám a legény a gátra.
(*Rózsa és Ibolya*)

Akinek szunnyasztó mákját bőven ejti,
Fáradtsága terhét az könnyen felejtí.
(*Az álom leírása*)

Jaj, ha szegény Rózsát új veszélybe ejti!
Farka vágását a kígyó sem felejtí.
(*Rózsa és Ibolya*)

Óh, szép Katóm! nem reszket úgy
A nyárlevél,
Mint én térted reszketek:
Hová levél?
(*Parasztal*)

Minden dalunk friss zöld levél
Gyanánt vegyült koszorujába.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjusága!
(*Letésem a lantot*)

Úgy víg egy poéta és egy kántor deák,
Ha a lagenából kélnek az ideák
(*[Lengyel József senior úr neve napjára]*)

De nem mint olyatén „rugott” deák
Akart ő szökni Thálja templomába;
Őt vonja íhlet, vérmes ideák,
S van bizodalma *testimoniumába*;
(*Bolond Istók*)

Sem az önéletrajzi levél, sem a *Bolond Istók* személyes visszatekintésnek is tekinthető, idézett versszaka nem említi Fazekas Mihály nevét, pedig a *Lúdas Matyi* Arany számára kedves olvasmány volt:

lő haladást tanúsítanak, elannyira, hogy alig lehetne őket megkülönböztetni a reformátusok azon templomi énekeitől, melyek egy egész századdal később, s már a Csokonai iskolájában növelkedett versszerzők ügyessége által keletkeztek.” *Ráday Gedeon*, *AJÖM* XI, 506–507.

⁸ CSOKONAI VITÉZ 2003. A Csokonai-verseket ebből a kiadásból idézzük.

Így szólott nagy nyers-nyakason Matyi.⁹

Másképp ki áll jót, hogy e gyámságos kezek
Nyers-nyakasságodért meg nem fenyítenek!
(*A szegény jobbágy*)

Akkor megkapván Matyi túlhan két keze szárát,
Egy gúzzsal, mellyet csak azért font, öszveszorítja.¹⁰

Megkötözé jó erősen gúzzsal,
(*Varga Mihály*)

Olly feltétel alatt, hogy az esmeretes nyavalyáknak
Cifra nevére; haszonvehető fűvekre, porokra;
Érvágó, köppöly, kristély, láncéta, borotva,
S más borbélyszerszám hasznára; sebekre való szer,
Fördők s párgolatok készítésére, kenőcsre
Oktatná őket.¹¹

Recipe, érvágás, köppöly és fürdő-lé,
Teszi a nyavalyát még nevededővé;
Ráolvasni, kenni, párolni, füstöltni,
Kilenczféle fáról kilencz ágat törni, –
Aggatni nyakába százféle babonát...
Mind ez a betegnek könnyebbülést nem ad.
(*A jóka ördöge*)

Az *Irányok* című tanulmány részletezi a Csokonai után létrejött költészetet:

[a] diákos középosztály [...] bámulja furfangos rímeiket: a csatogó leoninust, az egy magánhangzóval kisütött egész poemát, a csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló sorvégeket (víg asztal' = „vígasztal”), a dísz-asztalosi technikával két-három szóból összegyalult kadenciát s több efféle furcsaságokat.¹²

Arany *A magyar irodalom története rövid kivonatban* ezt már mint „tévirányt” jellemzi, „mely a költészetet *külső mesterkélésben* tartotta és kereste. A leoninista Gyöngyösi János, tordai pap, szedett e téren legtöbb álbabért; s Kovács Józseffel, a rímhajhással, végződik e kinövése költészetünknek.”¹³

⁹ FAZEKAS 1955, I, 166.

¹⁰ Uo., 169.

¹¹ Uo., 171.

¹² *Irányok*, AJÖM XI, 159.

¹³ *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, AJÖM X, 506.

Dalgyűjteményében azonban a Társas dalok között a 13. szám alatt felvette Kováts József Vas vármegyében című versének első versszakát:

Lyánykám! a végzés tőlem tégedet be
Elragadt, elragadt más helyre tett be!
Itt! itt hagytál engemet e
Kedv nélkül való remete
Életbe!

„Az a tény, hogy Arany feljegyezte Kováts versét a gyűjteményébe, azt sugallja, hogy időnként énekelte, esetleg hangszerrel is kísérté a darabot és nyilván kedvelte is.”¹⁴ Mindazonáltal vannak olyan rímei, amelyek megtalálhatók Arany költészetében.

De sírnak a' Pimpla lyányi	Nos, jössz-e ma, szolgám, jössz-e, parányim?
'S Döngetik az alföldi	Hogy' fognak az éjjel apolni leányim!
Pusztá mezőkön parányi	Körtáncba' leányim ölen ha forogsz,
Tested' sír dombját, Földi!	Elringani, lengeni, zsongani fogsz. – –
(A' Poéta és Mú'sa)	(Tündérkirály)

Hajdan Hazámat és alant	Két ifju térdel, kezökben a lant,
Sorsú Bölceinket a' lant	A kopja tövén, mintha volna feszület.
Síratva kezem között. ¹⁶	Zsibongva hadával a völgyben alant
(Válasz Szemerei Szemere Pálhoz)	Ali győzelem-ünnepet ület.
	(Szondi két apródja)

Gyöngyössi Jánosnál pedig talált egy kivételesen jó rímet:

¹⁴ OROSZ 2021, 197.

¹⁵ KOVÁTS 1817, 64.

¹⁶ Uo., 125.

Meg-gyúlad a' tömjén, égnek az óltárok,
Zengenek angyal hangon a' 'Sóltárok.¹⁷

(Hála-adó versek Méltóságos gróf
Torotzkó-Szent-Györgyi Torotzkai
'Sigmond úrhoz)

A mért lángolt annyi oltár,
Zengett Színonon a zsoltár:

(Honnan és hová?)

A Csokonai-hagyomány folytatódik azokban a verses levelekben is, amelyeknek közönsége (a címzett és baráti köre) „a szalontai kis világ” folytatása, ezúttal a „nagyobb világ”, a nyilvánosság (azaz a kötetben megjelentetés) kizárásával.¹⁸ Ezekben a költő igen gyakran az ünnepelt, a címzett vagy a feladó nevéhez kapcsolt rímet keresi: „Pálom” – „álom”, „irjál” – „vén Pál”, „János” – „álmos” (Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött 1-ő levele); „Sándor” – „Jean d'Or”, „Lehelt” – „lehelt”; (Episztola Petőfihez); „Mentovich” – „voníccs” – „konyíccs” – „szomoríccs” (Névnapi köszöntő (Mentovich Ferencnek)); „hiános” – „tanácsos” – „lángos” – „János” (Lévay Józsefnek); „Huba” – „oduba” – „rándevuba” – „suba”, „lúba” – „Lénárdfaluba” – „Gézuba” – „Erzsuba”, „szaruba” – „Poruba” – „tu-ba” – „Huba” (Szemere Miklós-nak); „Sándor” – „vándorl”, „Kálmán” – „»Álmán«”, „Gergel” – „nyergel” (A Csikyek); „Pálom” – „prolongáalom” (Török Pálnak). Ezekből az idézetekből kettő Csokonainál is megvan: „Igaz, hogy az egyik füle volt hiányos, / Mert mikor kergettük, hozzákapott János” (Currens de lepore); „Mindenik közülök hadi lángot lehel, / Mint elhunyt eleik, Tuhutum vagy Lehel” (A nemes magyarságnak felülésére).

A „diákos középosztály” ízlésének paródiája jellemzi Arany 1848 februárjában írt *Episztola Petőfihez* című költeményét. A sorok végén ilyen különböző értelmű, de azonos hangalakú szavak találhatók: „Toldyt” – „Toldit”, „értek” – „értek”, „vagyon” – „vagyon”, „komádasszony” – „asszony”, „sir” – „sir”, „ellent” – „ellent”; vala-

¹⁷ Gyöngyössi 1802, 200. „Gyöngyössi János egyik kötete is megvan [Arany János] könyvei közt”, írja Voinovich 2019, 24. Mivel nem tudjuk ennek a kötetnek pontos címét, idézünk egy másik példát is: „Te adsz tömjént égni szívünknek oltárán, / Te vagy arany betű örömünk' sóltárán.” Gyöngyössi 1803, 12; vö.: KESZEG 2011.

¹⁸ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 556.

mint ilyen „összegyalult” kadenciák: „leveled” – „*le veled*”, „ebbe’ szél” – „e beszél”, „per el” – „perel”, „harcz ott” – „harczot”, „*strich-láza*” – „kistriclázza”, „alján lom” – „ajánlom”, „éltesse” – „él, te se”, „csók ott” – „csókot”, „a nagy had” – „hadd-el-hadd”, „langal” – „langgal”, „szélvészen” – „czél vészen”, „mészs el” – „mészsziel”, „kardja” – „kard? Ja!”, „össze csapnak” – „csapnak”.

A versben való Toldy-Toldi megkülönböztetést előzőleg Petőfi javasolta: annak kinyilatkoztatását kérte Aranytól, „hogya Te nem a tudós Toldit, vagy akarom mondani a tudóstársasági Toldit énekelted meg.”¹⁹ Korábbi levelében ugyanő azt írta, hogy „Leveledet kapám (és ásóm!)”²⁰ – talán folytatásaképpen annak, amit 1847 júniusában Aranyt meglátogatva ketten közösen alkottak, s amit vendéglátójuk így rögzített: „Azt gondolod, hogy most is olyan ő, mint mikor te, Szalontán, polturás gyertyád füstölgő hamvánál vele ostoba versek rögtönzésében vetélkedtél?”²¹ Szintén Petőfi kérte, hogy „minél előbb told ide (millyen szójáték! a told ide-ben benne van Toldi! ezért meggyilkolna Vahot Imre, hogy ezt nem ő találta ki) tehát hogy minél előbb told ide imádott pofádat”.²²

Az *Irányok* szerint a Csokonai után kialakult verselők tábor a disznótorokat is mulattatta „furfangos vagy priapi versekkel”.²³ Hazatérte után Bolond Istók

Búcsúztató verset ha írogat:

Embernek gyászost, disznónak vigat.

A *Bolond Istók*ban megjelent „egy Priap-vers, mit csak borhoz írá” (II. 118.); ez is tűzbe került. Feltehetőleg Arany korai alkotásai közé tartozhatnak azok az elveszett költemények, amelyek az 1856-ban Nagykovácsán írt *Alkalmatosságra írott versek* előzményének tekinthetők. (Címe, tudjuk, Csokonai hasonló című kötetét követ-

¹⁹ Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. jan. 29., AJÖM XV, 174.

²⁰ Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Koltó, 1847. szept. 17., AJÖM XV, 145.

²¹ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. dec. 13., AJÖM XV, 158.

²² Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Debrecen, 1848. okt. 31., AJÖM XV, 228.

²³ AJÖM XI, 158.

te.)²⁴ Ez utóbbi akkor született, „midőn – Arany szavával – Szilágyi Sándor úr az ő első és utolsó malacának végső tisztességtételét nagy és fényes gyülekezet jelenlétében” tartotta. Ez a gyülekezet a tanári kar volt, amely kései leszármazottja lett a szalontai kisebb közönségnek.²⁵

Nagykőrösön ilyen dolgozattípusokat adott: „A tengeri vész. Verses átdolgozás Csokonai után”; „A tavasz óhajta. Próza vagy vers, tetszés szerint”; „A tavaszi regg. Leírás versben vagy prózában”; „Az ősz. Leírás”; „A tavasz. Költői leírás. Folyó vagy kötött beszédben”; „A zivatar. Kötött alakú festés”; „A fősvény. Költemény”; „A tél. Festő költemény.”²⁶ Ennek a kezdetnek, mint a zsoltároknak, saját műveiben is fontos virágzása volt ([*Szilágyi István nevenapjára*], *Télben, Ősszel, Téli vers, Ősz végén, Névnepre, Alkalmatosságra írott versek, Kies ősz, Ősz felé, Szép ősz, A reggel*).

A *Török Bálint* mottója történeti megbecsüléssel idézi Tinódit („Fohászokodik mostan / sok gyakor sirással / Asszonyfeleséged / az két szép fiával –”), de „A tudós tanár [...] hogyan gerjeszt érdeket a Tinódi-féle formák iránt, ha csak azon derűtség által nem, mit a *vala* és *vala* rím örök ismétlődése előidézt?”²⁷ Hasonló derűsítést keltett az Arany és Szász Károly által is szerzett *Névnapi köszöntő (Mentovich Ferencnek)*: ezt parodizálták azonos ragrímekkel. Arany *Lévay Józsefnek* küldött levelet a már vers-tani tanulmányában is emlegetett Tinódi-féle *volnákkal*,²⁸ a *Szemere Miklósnak* címűben pedig a nyomtatási *hubával* is.²⁹ A *Valami az asszonánról* című tanulmány kimondja, hogy „rag ismétlésből rím nem ered; [...] így nincs egyéb választás, mint vagy Gyöngyösy Istvánnal és követőivel »ának-ának«-ozni, vagy rím

²⁴ Vö.: SZILÁGYI 2003, 57.

²⁵ Lásd: SZILÁGYI 2022.

²⁶ AJÖM XIII, 211–214.

²⁷ *A magyar nemzeti vers-idomról*, AJÖM X, 219.

²⁸ Uo.

²⁹ Lásd ARANY László jegyzetét Szemere Miklósról: „Egyszer az is megesett rajta, hogy sajtóhibáinak címét így szedték: nyomtatási hubák.” ARANY 1889, II, 116.

helyett asszonáncot is használni.”³⁰ Ugyanezt tanítja a *Vojtina levelei öccséhez*:

Azonban itt szabály van: s te, zseni,
Nem fogsz pedant szabállyal küzdeni,
Te ugyanazon szót hangoztatod:
Igét igével, raggal a ragot.
„Hósszel – Könnyeddel” keblét és szívét
Rímnek nagyon jó, szépen kivivéd,
Mint a Tinódi százötven valá-ja...
(Ha ugyan jól emlékezem reája).

Arany *Tinódi redivivus* (*Üstökös*) című töredéke Jókai lapját bírálva írja: „Újságíró lettél, rád rakadt a módi?” Ez a Kölcsey-kritika felidézése: „Tinódi s egykorúai nem tevének egyebet, mint az tenne, ki újságleveleket foglalna versekbe”.³¹

1865-ben a *Költész-irodalmunk jelen állapota nyelvészeti tekintetben* című cikksorozat névtelenül jelent meg a *Pesti Napló*ban (Mészöly Gedeon által azonosított szerzője Zsoldos Ignác jogtudós volt);³² II. részében a verses költészettel foglalkozott: Kováts Józsefet tartotta a legtökéletesebb rímelőnek, az asszonáncot pedig nem ismerte el. Arany – a megjelentetés szándéka nélkül – erre írta válaszul *Báró Kemény Zsigmondhoz* című versét, amelyet a szerkesztő Kemény névtelenül közölt.³³

Ez a vers, bírálatképpen, azokkal a rímekkel is él, amelyek – mint az *Írányok* kritikájában láttuk – a sokak számára népszerű költészetben „dísz-asztalosi technikával” készültek:³⁴ „szemét, a” – „poéta”; „apróz, a” – „csupa próza”; vagy a Csokonaitól és Petőfitől ismert „*issza már*” „és sz....!” Ezt a hagyományt Arany egyrészt

³⁰ Valami az asszonáncról, AJÖM X, 213.

³¹ KÖLCSEY 2008a, 202–203.

³² MÉSZÖLY 1917, 172–174.

³³ A vers részletes jellemzését lásd: AJM/S. VARGA, 636–644.

³⁴ AJÖM XI, 159.

a költők nevével, másrészt a Kovács József *Vallástétel* című versének idézésével erősítette meg és bírálta:

Vagy ha csak, mint Csokonay
(Bár Kovács, ama pátkai
Irta ezt is) zengenék:
„Mivel homlokomra Liza
Rózsakoszorút tászliza –”
Úgy is volna ebben ék.

Kölcsey említése a *Vanitatum vanitas*-ból vett „farag” – „kódarab” rímmel ellentmond a *Pesti Napló*ban megjelent kritikának, és az asszonánc szükségességének megerősítését jelenti. A „Tordán temett leonínus, / Alkáji rend, distikhon!” sorok Gyöngyössi Jánosra utalnak, a „hosszu ének / Hangzatából csupa é-nek” pedig Varjas Jánosra, aki „az egy magánhangzóval kisütött egész poemát” írta.³⁵

A vers szójátékkal ér véget: „Nem ügyeltek lábra s tagra; / Ami rímel szarvas-..... / Az legyen jutalmatok!”³⁶ 1879-ben Arany a *Nyelvőrben* közölt *Szójátékok* cím alatt több közköltészeti darabot; ezeknek egyikét idézzük: „*Szarvas tag* az uraknak, lencse, borsó parasztnak. (Vastag.)”³⁷ Ez azt bizonyítja, hogy a *Báró Kemény Zsigmondhoz* című vers centrális jelentőségű, mert összefoglalja Arany első olvasmányait, irodalomtörténeti és rímelésre vonatkozó tanulmányait, önéletrajzi levelét, s a *Bolond Istók* biográfiai vonatkozásait és élete végéig tartó érdeklődését a nyelv titkai iránt.³⁸

A „furfangos” rímeknek, a „csupa azonos, de különböző értelmű szavakból álló” sorvégeknek, valamint a „két-három szóból összegyalyult” kadenciának a szójátékokkal való összefüggései több irányba vezetnek, amelyek közül kettőt emelünk ki. Az egyik inkább ismert: ez a közköltészet vaskosabb kifejezésmód-

³⁵ *Irányok*, AJÖM XI, 159.

³⁶ Ezt a *Szójátékok* jegyzete idézi: AJÖM XI, 860.

³⁷ AJÖM XI, 543.

³⁸ A félrehallás poétikai eszközként való felhasználásáról lásd SZILÁGYI 2023, 490–494.

ja. A másik sokkal bonyolultabb: az „Óltárok” – „Sóltárok”, vagy a „Járom”, amelynek rimbeli példája: „Jaj, de nekem nincs se házam, se párom, / A világot egyes-egyedül járom” (*A bujdosó*). Ennek magyarázata Tompának írt egyik levelében található: „Járom (mily szójáték van e szóban!) leczkeimet [!]”.³⁹

Kosztolányi Arany *Tájkép* című verséből ezt a részletet emeli ki:

Nem tudja, hogy emlék minden legkisebb hely:
Hogy a Haza teste mindenütt egy sebhely [...]

Kommentárja a következő:

Nem lehet elemezni. Talán azért, mert a nyelv őstelevényéből fakadt a gondolata is, meg a muzsikája is. Talán azért, mert ez a bűvös rím: „*legkisebb hely... sebhely...*” mintegy dióhéjban közli mondanivalóját, úgyhogy ezt akár egyenlet alakjában is föl-vázolhatom illetéknéppen: „*legkisebb hely = sebhely*”, s a gondolat csak kísérezzenéje a rímnek, s nem a rím kísérezzenéje a gondolatnak, mint egyébként. Talán azért, mert a szavak tenger végtelenjében ő lelte meg először ezt a fogalmi egyezést, ezt az érzékletes összecsengést. Nem tudom.⁴⁰

Ehhez az értékeléshez csak azt tehetjük hozzá, hogy az idézett sorok a *Ráchel siralma* rímeinek továbbfejlesztése lévén újabb, a bibliai kontextushoz – azaz első olvasmányához – érkeztek:

Halva vagytok, halva. Ime, itt a mély seb:
Mintha nem lett volna elegendő kisebb
Ajtó a halálnak!

³⁹ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. máj. 11. [és 12.], AJÖM XVII, 196.

⁴⁰ Arany János, KOSZTOLÁNYI 2004, 110.

2. FRANCIA SZERZŐK

„A franciában Telemaque és Florián után Moliere-be kaptam, a mi nagy feladat volt, – s Crebillon rém drámaival gyötrém magamat”⁴¹ – írta Arany önéletrajzi levelében.

François Fénelon 1699-ben megjelent regényének címe *Les Aventures de Télémaque*, amelyet először Haller László fordított le magyarra (1745). Arany erre a műre utal a *Zrínyi és Tassoban*, amely a hegyről lezúduló szikla képét az *Iliász*ig keresi vissza: „Ugyane hasonlatra emlékszem, még a jó Fénelon prózaeposzában, ha nem csalódom, a IV. ének kezdetén, s remélem többet is idézhetnék, ha érdemlené az utánajárást.”⁴² Ez a pontos emlékezés igen jól jellemzi Arany rendkívüli memóriáját.

Az említett szöveg így hangzik:

Pendant qu'ils oubliaient ainsi les dangers de la mer, une soudaine tempête troubla le ciel et la mer. Les vents déchaînés mugissaient avec fureur dans les voiles; les ondes noires battaient les flancs du navire, qui gémissait sous leurs coups. Tantôt nous montions sur le dos des vagues enflées; tantôt la mer semblait se dérober sous le navire, et nous précipiter dans l'abîme. Nous apercevions auprès de nous des rochers contre lesquels les flots irrités se brisaient avec un bruit horrible.⁴³

⁴¹ Arany János – Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 560.

⁴² *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 387.

⁴³ FÉNELON 1840, 62.

Haller 1758-ban Kassán, másodszorra megjelent fordítását idézzük:

Midőn ekképen el-felejtkeznek a' tengeri veszélyekről, mintegy lesbűl érkezvén az irtóztató égi háború, a' felhőket és tengert el borította. Zúgtak a' fel-támadott szelek meg-akadván nagy keménységgel a' vitorlákban. A' fel-dagadott habok ostromlották erős csapásokkal a' hajónknak oldalait. Némellykor nagy félelemmel a' fel-dagadott habok tetejére emeltettünk, viszsont némellykor a' tenger meg-nyilván, a' feneketlen mélységébe hajónk láttatott el-temettetni. Nagyobbitották rémülésünket a' szomszédságunkban lévő kő-sziklák, melyekben a' zudúlt habok iszonyúképen megűtköztek.⁴⁴

Jean-Pierre Claris de Florian 1792-ben publikálta *Fables* című mesegyűjteményét. Csak következtethetünk arra, hogy Arany Molière melyik műveit olvashatta ekkor franciául; semmilyen nyomot nem ismerünk azonban arra nézve, hogy Prosper Jolyot Sieur de Crais-Billon melyik tragédiáját ismerhette meg.

Florian könyvének XIII. meséje *La Coquette et l'Abeille* (*A kacér nő és a méh*) címet viseli, amelyet szerzőjére vonatkozó visszaemlékezése alapján olvashatott Arany, s amely *A méh románcza* előzményének is tekinthető.

CHLOÉ, jeune et jolie, et surtout fort coquette,
Tous les matins, en se levant,
Se mettoit au travail, j'entends à sa toilette;
Et là, souriant, minaudant,
Elle disoit à son cher confident
Les peines, les plaisirs, les projets de son âme.
Une abeille étourdie arrive en bourdonnant.
Au secours! au secours! crie aussitôt la dame:
Venez, Lise, Marton, accourez promptement.
Chassez ce monstre ailé. Le monstre insolemment

⁴⁴ HALLER 1758, 46.

Aux lèvres de Chloé se pose.
Chloé s'évanouit, et Marton en fureur
Saisit l'abeille et se dispose
A l'écraser. Hélas! lui dit avec douceur
L'insect malheureux, pardonnez mon erreur:
La bouche de Chloé me sembloit une rose,
Et j'ai cru... Ce seul mot à Chloé rend ses sens.
Faisons grâce, dit-elle, à son aveu sincère:
D'ailleurs sa piqure est légère;
Depuis qu'elle te parle à peine je la sens.

Que ne fait-on passer avec un peu d'encens?⁴⁵

Nyersfordítása:

A kacér nő és a méh

A fiatal, csinos és igen kacér Chloé
Reggelente, minekutána fölkel,
Munkához, azaz önmaga kicsinosításához látott;
Közben mosolyogva és tetszelegve
Beszélte el kedves bizalmasának kínjait, örömeit és terveit.
Ekkor egy szeleburdi méh zümmögve érkezik.
Segítség! segítség! kiált rögtön a hölgy:
Lise és Marton, gyertek, szaladjatok sietve.
Kergessétek el ezt a szárnyas szörnyet. A szörny szemtelenül
Chloé ajkára száll.
Chloé elájul, és Marton dühében
Elkapja a méhet, és agyonnyomni készül.
Ó jaj, mondja neki kedvesen
A szerencsétlen rovar, bocsássa meg tévedésem:
Úgy láttam, Chloé szája rózsza,
És azt hittem... E szó által Chloé visszanyerte tudatát.

⁴⁵ FLORIAN 1800, 50–51.

Irgalmazzunk, mondja, őszinte vallomásának:
Egyébként is szúrása könnyű;
Mióta veled beszél, már alig érzem.

Mi mindent nem lehet elfogadtatni egy kis hízelgéssel?

Az elveszett alkotmány VII. énekében Erély beszéde, amely a három párt közül elsőként a Hamarfy-féle szabadelműek képmutatóságát bírálja, igen közel áll a *Tartuffe*-beli Cléante szavaihoz, amelyek a szenteskedése által Orgont becsapó főszereplőt leplezik le az I. felvonás 5. jelenetében.

Aucune chose au Monde, et plus noble, et plus belle,
Que la sainte ferveur d'un véritable zèle;
Aussi ne vois-je rien qui soit plus odieux,
Que le dehors plâtré d'un zèle spécieux;
Que ces francs Charlatans, que ces Dévots de Place,
De qui la sacrilège et trompeuse grimace
Abuse impunément, et se joue à leur gré,
De ce qu'ont les Mortels de plus saint, et sacré.
Ces Gens, qui par une âme à l'intérêt soumise,
Font de Dévotion métier et marchandise,
Et veulent acheter crédit, et dignités,
À prix de faux clins d'yeux, et d'élans affectés.
Ces Gens, dis-je, qu'on voit d'une ardeur non commune,
Par le chemin du Ciel courir à leur fortune;⁴⁶

⁴⁶ MOLIÈRE 2011, 14. Vas István fordítása:
„S mert szebb és nemesebb dolog nincs a világon,
Mint ha az igazi vallás buzgalma lángol –
Elöttem épp azért semmi sem undokabb,
Mint e szenteskedő, jól színlelt áhitat,
Mint e szélhámosok, mint e piaci szentek,
Szentségtörés, csalás, amit ezek művelnek,
És mindazt, ami szent az embereknek itt,
Ők kiaknázzák és a hasznát élvezik,
És lelküknek, amely mindig érdeket hajhász,

A francia szöveg nyersfordítása:

Mivel nincs semmi nemesebb és szebb a világon,
mint a valódi buzgóság szent áhítata,
semmilyen dolgot nem látok gyűlöletesebbnek,
mint a ravasz buzgóság képmutató látszatát,
mint az igazi szélhámosokat, az utcai szenteskedőket,
akiknek szentségtörése és csalóka színlelése
büntetlenül visszaél, és tetszés szerint játszadozik azzal
ami a halandók számára szentséges és szent.
Ők érdeküknek alávetve lelküket
mesterséggé és áruvá teszik az istenfélelmet,
hitelt és tiszttségeket akarva vásárolni
hamis szemforgatással és színlelt lelkesedéssel,
őket, mondom, rendkívüli buzgósággal
látjuk az Ég útján vagyonuk után szaladni.

Arany szövege:

Ti *szabadelműek*, kik nyelveteken ama legszebb
Szót, a ‚szabadságot’ szólásban, gondolatokban,
Testben, lélekben meritek hordozni naponként:
Névvel vagytok azok. Vallástok képmutatóság;
Bennetek a türelem, más értelműek iránt, nincs;
Bennetek a kitűrés, tartós láng, semmi nagyért, nincs;
Bennetek elszántság nincs áldozatokra: ezért már
Olcsók elveitek; szavatok nyila mind eltompult,
Semmi hatás nélkül pattan le az érc kebelekről.
Isteni törvények nagyon emberi hírnöki vagytok,
Tin tanítástoknak legcsúfosb nem-követői;

Csak mesterség a hit és árucikk a vallás,
Mert a szemforgatás, a mohó, szemfüles
Vallásosság nekik rangot s hitelt szerez,
S bár égi úton szárnyalnak ők rajongva,
Mire vadásznak? az evilági vagyonra.” MOLIÈRE 1973, 113–114.

Drága damaszkusi kard töredékeny rozsdahüvellyei;
Nagybecsü gyémántot rejtő szemetek.

(*Az elveszett alkotmány*)

Molière-nek ezt a híres vígjátékát Arany már *Az elveszett alkotmány* írásakor ismerte, amelynek évében, 1845-ben Szilágyi Istvánnak írta: „Kölcseynek igaza van midőn azt mondja: »csak az a darabban természetes, mit abban várni vagy rettegni lehet«”.⁴⁷ Az idézet Kisfaludy Károly *A leányőrző* című darabjának bírálatából való, amelyet Kölcsey 1827-ben jelentetett meg az *Élet és Literaturában*.⁴⁸ Az Aranytól kiválasztott mondat a *Tartuffe* elemzésében található: a szerencsés befejezést, Kölcsey szerint teljes joggal, a drámai előzmények nem készítik elő. (Amikor Kazinczy Gábor 1862-ben Molière fordítása ügyében levelezett Arannyal, a három darab közül a *Tartuffe*-ről ezt írta neki: „mit, részben, ismersz, s tudod, mit ér”.)⁴⁹

A „valódi buzgóság” – Vas István fordításában az „igazi vallás” – és az Arany személyes hitvallásaként kijelentett szabadelvűség („Én magam most is szabadelvű vagyok”)⁵⁰ a költő két legfontosabb érték-kategóriája volt, éppúgy, mint Cléante és Erély számára, akik ezeket a „legszebb” tulajdonságokat védték „képmutató” és „hazug” képviselőikkel szemben. Tartuffe szélhámos szenteskedése szentségtörés; a Hamarfyké isteni eredetű törvények „legcsúfosb” követése; itt is és ott is erkölcstelen és gyűlöletes látszat önző híveiről van szó.

A képmutatás bírálata máshol is megjelenik *Az elveszett alkotmányban*. Hábor mondja Armidának: „Hagyd a képmutatást; kitanultam minden eféle / Női fogásaidat, sokszor volt látni szerencsém”. A *János pap országa* című versben pedig „a német papság” csele valósult meg abban, hogy – a Tartufféhoz hasonlóan – „Mint egyéb gázságra, jó lesz / Krisztus szent vallása.”

⁴⁷ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4., AJÖM XV, 23.

⁴⁸ „Csak az mi előttünk valamely darabban természetes, a' mit abban vagy várni vagy rettegni lehet”. KÖLCSEY 1827, 339.

⁴⁹ Kazinczy Gábor Arany Jánosnak, Bánfalva, 1862. jan. 14., AJÖM XVIII, 19.

⁵⁰ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta 1845. aug. 1., AJÖM XV, 17.

3. SZALONTAI SÍRVERSEK

Szilágyi Márton „*Mi vagyok én?*”: *Arany János költészete* című könyvének *Arany és a sírversek* című fejezetében⁵¹ alapos tájékoztatást ad ezek fennmaradásáról, a közköltészethez kötődéséről és az alkalmi költészet folyamatosságáról Arany életművében; arról, hogy ő „az ilyen jellegű szövegeket nem tekintette a költői életműbe illesztendőnek”.⁵² A szerző egyik következtetése az, hogy Voinovich Géza felfogásával szemben „érdemes újragondolni a filológia érveinek belső következetességét és logikáját, érdemesnek tűnik ezeket a szövegeket legalább az oeuvre perifériájára visszahelyezni.”⁵³

A sírversek keletkezéstörténetéhez semmilyen ellenőrizhető adatunk nincsen. Idéztük az *Irányok* című tanulmányból azoknak a költőknek jellemzését, akikhez Csokonai után Arany maga is hozzátartozott: akik tudtak latin vagy magyar nyelven névnapi vagy gyászéneket „enyvezni össze”.⁵⁴ Ebben az értelemben is ön-életrajzi indíttatású Bolond Istók története, aki, mint már idéztük,

Búcsúztató verset ha írogat:
Embernek gyászost, disznónak vigat.

E mögött azok a szalontai sírversek is állhatnak, amelyek kézírata nem maradt meg. Érdemes lesz a ránk maradt szövegeket a költő által autorizált későbbiekkel összevetni.

⁵¹ SZILÁGYI 2017, 185–197.

⁵² Uo., 194.

⁵³ Uo., 195.

⁵⁴ AJÖM XI, 158.

1. [Tisza Lajos leányának sírverse]

Im a szülők reménye porba dült,
Egy ártatlan kisdéd meghidegült.
Oda kedves reménye az anyának!
Jaj, mert az elmulás törvénye,
Igy forgat bennünket szabad kénnye,
Igy altatik el véle életünk.
Oh! de egy reményszó
Így hangzik mennyekből:
Nem hal meg senki örököül.

Ezt a „nem egészen hiteles szövegű” költeményt, amelyet Gyöngyös László közölt, Pápai Ferenc, egykori iskolatársa emlékezete szerint diákok énekelték egy szalontai temetésen 1831-ben.⁵⁵ Szókincse megmutatkozik Arany későbbi verseiben is. Első sorához („Im a szülők reménye porba dült”) illeszkedik a *Murány ostroma*: ott Kádas Széchy Máriának mondja: „Eljött végre Bethlen, a szép ifju bajnok, / Szüleid reménye, kedve hozzá hajlott”; a *Keveháza* csatájában pedig „Porba borult sok büszke arc”. Az „ártatlan kisdéd” szókapcsolat megtalálható Ráchel szavaiban: „Kértem hogy ne bántsa, mondtam, ne ölje meg, / Mert *enyéim* e szép ártatlan kisdéd” (*Ráchel siralma*).

A „reményszó” folytatása *A lepke*-ben jelenik meg: „De nem remény-magot vetek”; ezzel rokon a „Halvány reményszint” (*Almanach 1878-ra*), az „élet-remény” a *Toldi szerelmében*: „Ha nem új életért, új élet-reményért”, és a *Híd-avatásban*: „Egy fiatal életremény”. A menny szava *A Zrinyiász népies kidolgozásában* visszhangzik hasonlóképpen: „az, ki istentől fél, / Soha meg nem halhat, hanem örökkén él.”

Mit jelenthetnek ezek az ismétlések?

⁵⁵ SZILÁGYI 2017, 186–187.

A jellegzetes szavak, összetételek és kifejezések olyan folytonosságról tanúskodnak, amely alkotáslélektanilag is fontos: a tudatos vagy öntudatlan emlékezés egyszersmind ihletforrás lehetett a már megjelent, s még inkább az eltűnt, megsemmisített vagy nem közreadott versek esetében. S megfordítva, ebből az ismétlésből visszafelé is következtethetünk: a megjelent versek tanulmányozása szerencsés esetben jó kiindulópont lehet a feltehetőleg Aranynak tulajdonított versek hitelességének tisztázására.

2. [Sírversek a szalontai temetőből]

Sötét éj van, melynek
Viradása nincs;
Csontomon nem csörög
Nehéz vas bilincs;
Mégis rabként nyugszom
Mélyen föld alatt;
Lelkem elrepült,
De testem itt maradt.

A „Sötét éj” kezdet két ízben is előfordul *Az elveszett alkotmányban*: „S mint a sötét éjben gátat tört hengeres árvíz”; „Megdöb-bent a sötét éj vándora, visszahanyatlott”; *A dalnok bújában* pedig olyan kezdőképpé válik, amely a sírvers koporsóba zártságát a lant némaságra készítésének hasonlatává emeli:

Sötét éjben, rideg lakában,
Virraszta meddő bánatában
A dalnok egyedül;
Mint egy koporsó, néma lantja,
Nehéz gondban fejét lehajtja,
Bús hangszerére dül.

A temetés metaforája egyre inkább elterjedt Arany költészetében. A *Bolond Istók* második része így ér véget: „Előbbi ön-jét, úgy-

mond, eltemette – / Csak még a fejfa hiányzik felette”; „Azzal bezárul a mult, mint koporsó”. A *Dal fogytán* című versben is ez lesz a búcsúzó kép: „Függ már szögén a hárfa; – / Kapcsos könyvem bezárva / Mint egy koporsó.”

A „Csontomon nem csörög / Nehéz vas bilincs” sor először a *Murány ostromában* lesz az érzelmi kötődés büntetése:

És mi bizalmáért miképen fizetünk?
Lábára véletlen bilincseket vetünk,
S kit virágfüzérrel szerelem csalogat,
Rút árulást talál s nehéz rablánczokat.

Ezután, a nincs-vasbilincs rímpár ismétlésével, az *V. Lászlóban* él tovább: „Megcsörren a bilincs, / Lehull, gazdája nincs”.

A „Mélyen föld alatt” sor a *Kortársam R. A. halálán* kezdetén ismétlődik: „Kevés itt fenn az ismerős: / Oh, mennyivel több föld alatt!” A „Lelkem elrepült, / De testem itt maradt” verszárás viszszafele a *Névnapi gondolatokban*: „Mint az elhagyott sír, lelkem oly kietlen, / Örök éjjelében csak rémeket látok”; hasonló ehhez a *Buga Péter* is: „Jaj de korán volt ide még leszállnom, / Társam öléből hideg ágyra válnom”, illetve *A hamis tanú* „Föld kidobja testem, ég kizárja lelkem” sor. Leginkább az *Iduna emléke* őrzi meg és teszi még költőibbé az ellentétet:

Egész teste fájdalom volt,
Egész lelke szeretet:
Az súlyától földbe hajolt,
Ez a mennybe sietett.

A párhuzamokból látni, hogy nemcsak a szalontai sírversek és a megjelentek szókingse között nincsen nagy különbség, hanem a másoktól kért és önmagáról írt költemények között is szerves átmenetek találhatók. Szilágyinak küldött egyik levelében áll:

Mégis szeretném, ha csak annyi alkalom volna is kirándulásra, rusticálásra, mint Szalontán volt: de itt minden multságunk – a temető. Ennek árnyas fái s a sirok közé megyünk tavaszi fris léget – a mező édes lelkét – színi. Szép, szép, de kissé melancholicus. Talán e körülmény is okozza, hogy kedélyem ritkán derült.⁵⁶

Ennek az atmoszférának a szintén Nagykőrösön született *Temetőben* című vers felel meg:

A holtak álmai felett
Szépen virúl a kegyelet
E nyugalom-hazában [...].

A harmadik Aranynak tulajdonított sírvers egy két sorból álló töredék: „Álom, álom, hosszú álom, / Ébredését várom, várom” Lovassy János szerint egy elveszett sírvers maradványa. Az 1848-ból való versek közül kettő kapcsolódik hozzá: „Csak alant a’ sírban örökös az álom” (*A’ rodostói temető*), valamint: „Elfordúlok és a’ fölserkenést várom, / Mig meggyőződöm, hogy e’ rémkép... *nem álom!*” (*Álom..... való*). A *Ráchel siralma* egész jelenetet formál belőle:

Puha fejr ágyam hullámos redőin
Mily szépen alusztok, én szép csecsemőim:
Édes-é az álom...?
Unszoló emlőmet elfogadni késtek;
Balgatag reménnyel várom ébredéstek –
De hiába várom.

A negyedik darab a következő:

⁵⁶ Arany János Szilágyi Istvánnak, Nagykőrös, 1857. dec. 3., AJÖM XVII, 132.

4. [Cigány-búcsúztató]

E sírhalom fedi Hóvar Csoló Gyurit,
Végsőt fujt szuflája, tett azután murit.

[Ez után szerszámai siratják gazdájokat:]

Mert oda gazdájuk, nem tér többé vissza:
A pálinkát tőle a föld pora issza.
Oda se hederít a feltámadásra,
A hívó angyalok nagy harsonájára:
De ha sugják neki: itt a szalmás üveg!
Tüstént azt feleli: *köszöntse rám kelmed!*

A vers „Végsőt fujt szuflája, tett azután murit” sora egyrészt a *Kóbor Tamással* áll kapcsolatban, amelyben a zsvány „Szájtátva még, ahogy végsőt zihált”, másrészt az 1882-ben írt *Elégiák* harmadik részében:

Oh rút
Hurut!
Az ember addig hurú't, (*íge*)
Míg egyszer *megmurút* (*oláh szó*).

A „murit” jelentése „meghalt”, a „megmurút”-é pedig „meghal”. Ez az – S. Varga Pál kritikai kiadása jegyzetében is szereplő⁵⁷ – rímbe párhuzam perdöntőnek látszik: Arany maga tanúsítja, hogy tőle való ez a több mint negyven éve írt vers. Valamennyire érthetett románul, akárcsak *Az elveszett alkotmány* Rák Bendéje („Hajts, kocsis! ordíték az oláhnak, római nyelvén, / Melyből majd száz szót hoztam haza távol utamból”), illetve ezt a Petőfinek kül-

⁵⁷ AJM/S. VARGA, 1089.

dött egyik levél is bizonyítja: „Holnap, te Sándor, holnap! *holnap!!!*
cras! αύριον! morgen! to morrow! demain! domani! munye!”⁵⁸

Hóvar Csató Gyuri, mint *A bajuszban* Szücs György vendégei, az „oláh cigányok” egyike volt, de neki volt szakmája: kovács volt a faluvégén. Rozvány György szerint Arany egykori tanuló társa, „Megyeri Ferenc nem emlékezik, csak tudja, hogy az összes kovács műhelyi szerszámok gazdájuk vesztesége felett különféle, fülsiketítő, sivító, recsegő, ütő, nagyon ziháló hangokban adnak kifejezést”.⁵⁹ Balogh Imre emlékezése szerint pedig 1845-ben a diákok kérésre Arany egy, *A cigány mint báró* című darabot írt, amely nem maradt meg.⁶⁰

A Csokonainál is látott „vissza” – „issza” rímpár többször előfordul Arany verseiben, így az *Eldorádóban* is:

Bort ihatik, mégsem fizet:
Sőt – aranykor tért-e vissza? –
Még fizetnek a’ mért issza!

A „szalmás üveg” a csősz fontos kelléke a *Bolond Istókban*. A *nagy-
idai cigányokban* Akasztóról hangzik el az, hogy „Nem volt ily kovács több, sem Nagy- sem Kis-Idán”. Hóvar Csató Gyuri „Oda se hederít a feltámadásra”; a halottnak hitt Csóri vajda pedig, ehhez hasonlóan: „Ugy bizony! szörnyet halt; maga is azt hitte; / Szólítják nevéül: rá sem hederíte”.

5. [*Kenyeres János fiának halálakor*]

Sir fagyán elhervadt
A bimbó, mely fakadott.
Léte kezdetén
Koporsó éjjelén
Semmisül, hamvad el.

⁵⁸ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. szept. 7., AJÖM XV, 140.

⁵⁹ SÁFRÁN 1960, 135.

⁶⁰ VOINOVICH 2019, 53.

Reményi a szüléknek
Gyászködbe sülyedének:
 Kebelét bú rázza,
 Hogy gyenge virága
Semmisül, hamvad el.

Oh ne sird e könyeket
A halott kisdéd felett!
 Meghalt a portetem,
 Az égi szikra nem
Semmisül, hamvad el.

[Sírvers]

Szép virágom itten elhulla,
Ötödéves Kenyeres Gyula.
Kicsiny a te sírod, magzatom.
Nem fér abba tenger bánatom.

Ez a vers Csokonai, Vörösmarty és Bajza költészetének ismeretében jött létre. A bimbó, amely „Léte kezdetén / Koporsó éjjelén / Semmisül, hamvad el”, az Éj monológjához kapcsolódik:

És a' hol kezdve volt, ott vége lesz:
Sötét és semmi lesznek: én leszek,
Kietlen, csendes, lény nem lakta Éj.⁶¹

A második strófában a „Reményi a szüléknek / Gyászködbe sülyedének” kép Csokonainak az *Újesztendei gondolatok* versszakát folytatja: „Elfut a nyájas tavasz, / A bársonyos hajnalra gyászköd árad”. A Kenyeres Gyula temetése alkalmából született vers egyik műfaji mintája Bajza *Egy anya keserve* című költeménye le-

⁶¹ VÖRÖSMARTY 1989, 152.

hetett, amelyben a „Kicsiny a te sírod, magzatom, / Nem fér abba
tenger bánatom” sorok rímeli előképe található:

Vissza hasztalan sohajt
Dúló bánatom,
Hasztalan kiáltja szóm:
Kelj fel magzatom!

Az elhervadt-elfagyott bimbó képe később is megjelenik Arany
költészetében. Az [*Én vagyok az anyám átka...*] című versben ez
az édesanyjától búcsúzós és az ítélkezőkhöz szóló legény beszéde:

Törvény-urak, kérem szépen,
Hallgassák meg a beszédem:
Kivirult az akasztófa,
De nem vagyok a bimbója.

Törvény-urak, nem sajnálják
Ifjúságom bokrétáját?
Kár annak itt elhervadni,
Szép orcámnak elsápadni.

Az *Egykori tanítványom emlékkönyvébe* a Rozvány Erzsébetet taní-
tó költőnek „hiú kertész”-ként való visszaemlékezése: „Én láttam
a bimbót, én láttam azt, / Midőn, érezve a nyájas tavaszt, / Kezdet
kifejleni”. Azóta a virág túlélte „A hervadásnak messze napjait”, s
illata, amely ezúttal a szellemet jelenti, „élni fog”.

A *Juliskához* című versben viszont, Csokonai idézett költemé-
nyéhez ismét visszanyúlva („A kinyílt jácint elasz, / A rózsaszál
egy délbe is kiszárad”), a költő immár apaként folytatja azt, amit
névtelenségben maradt sírversben kezdett el:

Csak, ha bimbó fővel asznak
A virágok: oh, ez fáj;

Ha reménye új tavasznak,
Most születve, sirba száll.

Óh, derülj hát, ifju lélek,
Légy a vidám hajdani;
Gyöngé vagy még a zord télnek
Koszorúját hordani!

Az *Őszikék* éveiből való a *Toldi szerelmének* X. éneke (a kéziratban az idézendő versszak mellett 1878. április 17. a keletkezés napja). Ezúttal Rozgonyi Piroskáról van szó:

Piroska, Piroska! szép hajnali álmom!
Így kell-e tetőled végre is megválnom?
Pünkösti virág, kit e dalomnak bájul
Tűztem homlokára, így kell hogy aláhúlj?...

Más volt az idő, hajh! más *akkor* az ég is,
Felhős, borus ámbár – de *tavasz* volt mégis:
Most fagyos őszöm, mely nem engedi nyílnod,
Arravaló csak, hogy elsöpörje szirmod’.

Kenyeres Gyula halálakor „Sir fagyán elhervadt / A bimbó, mely fakadott”, most már viszont a költő fagyos ősze az, amelyik elsöpri Rozgonyi Piroska életét. A „Reményi a szüléknek” és az „Oh ne sird e könyeket” sor a *Knócz József és László sírversé*ben tér vissza: „Könnyetek a fiuért szűnjön omolni, szülék”; az „Az égi szikra nem / Semmisül, hamvad el” képe pedig a *Toldy sírjára* gondolva ismétlődik meg: „Mennyei szikra nehogy csapván a lelkes öreghez, / Új munkára legott keljen a hantok alól.” A két záró sornak – „Kicsiny a te sírod, magzatom. / Nem fér abba tenger bánatom” – is megvan a folytatása Arany költészetében: „Ott a költő sirja, a kicsiny fehér domb” (*Czakó sírján*); „Tenger bánata közt” (*Az elveszett alkotmány*); „Mint vészmadár elem-csatába, / Merült be tenger bánatába” (*Ráchel*).

Ezek a párhuzamok nemcsak azt bizonyítják, hogy a vers szerzője jól ismerte a magyar költészetet, hanem azt is, hogy az elveszett szövegek hasonlatai, metaforái vagy rímei Arany későbbi sírverseiben és költészetének más műfajaiban folytatódtak. Nem tekinthető tehát elhamarkodottnak az a következtetés, hogy a vizsgált korai költemények az ő életművéhez tartoznak.



III. KÖLCSEY-REMINISZCENCIÁK ARANY JÁNOS ÉLETMŰVÉBEN

Most látszik, a következő darabból,
Hogy már az újabb nyelvben otthonos,
Mert *rény* a virtus, *hullám* lett a habból
(*Bolond Istók* II, 119.)

Milyen intenzív volt Kölcsey Ferenc közéleti tevékenységének és költészetének hatása Arany életművére? Most különösen aktuális ez a kérdés, hiszen a *Kölcsey Ferenc minden munkáinak* kritikai kiadása még nem fejeződött be, s az *Arany János munkáinak* több kötete már megjelent. Az eddigiek összegzése és a továbbiak előkészítése időszerrűnek mondható; az alapos és folytatandó gyűjtés nem választható el a további kutatómunkától, amely fontos lehet a következő kötetek anyaga szempontjából, s újabb tanulságokkal is járhat. Ezúttal elsősorban a költészettörténeti összefüggésekre összpontosítunk.

Rozvány György *Nagy-Szalonta történelmében* az 1820-as évek törvénytelen katonafogdosásaira, az azt kerülő betyáréletbe menekülésre és a hadiadó irtalmatlan behajtására emlékezett vissza: „E korra vonatkozik Kölcsey Ferencznek, szánalom-érzést hatásosan kifejező és megdöbbenítő verse, mely e korban, írásban közkézen forgott, s mely így végződik: »S neked ád majd márványt nagy nevet a hízkelkedés oh... sirodon!«”¹ A *Zsarnok* című vers 1823-ból való és 1831-ben jelent meg az *Aurorában*.² Rozvány – ellenőrizetlenül és tévesen – azt tette hozzá, hogy „Nem tudom bizonynyal, de azt hiszem, hogy Kölcsey ezen megrázó verse, még összes költeményei közt sem adathatott ki”.³

¹ ROZVÁNY 1892, III, 107.

² KÖLCSEY 2001, 811.

³ ROZVÁNY 1892, III, 107.

Ez a szalontai adat megkérdőjelezhető bizonyosságában is fontosnak tekintendő, annál is inkább, mert az 1847-ben írt *Murány ostroma* második szakaszának egyik versszaka mintha a *Zsarnok* „Még egy falatja volt az éhező szegénynek, / 'S elrablotta azt” soraira emlékeztetne:

S aljas érdek végett, zsarnok önkény alatt,
Keserű legyen az el nem húzott falat. . . ?

Ha ez az összefüggés igaz, akkor a többi vers, főleg *A' rodostói temető*, amelyben a „zsarnok” szó többször is szerepel („zsarnoki szá-
zad”; „Reszketve lehulljon, a' ki van még, zsarnok”) ezt a Rozvány György által idézett költeményt is visszhangozza.

Arany Jánost ifjúkorától kezdve meghatározó Kölcsey-élmények érték. A színészkaland után 1836 júliusában ért haza, két hónappal Lovassy László és unokatestvére, Ferenc letartóztatását követően, amely „mélyen megdöbbsentette a szalontai lakosokat”.⁴ Arany mindvégig jó viszonyban volt a családdal,⁵ s így közelről megismerhette a két Lovassy elítéltetésének, valamint fogságának történetét és annak okait, az 1832 és 1836 közötti pozsonyi országgyűlés eseményeit, így Kölcseyvel való találkozásukat⁶ és a Társalkodási Egyesület működését.

Az országos felháborodás a megyegyűléseken hangzott el, összefogásuknak a már perbe fogott Wesselényi és Kossuth volt fő szervezője. Wesselényi 1836. szeptember elején írta Kölcseynek: „Az ifjak dolgában reméllem 's hiszem ti is felirtatok.”⁷ Valóban, ahogy a kritikai kiadás jegyzete fogalmaz: „Kölcseyék 1836. szeptember 4-én intéztek feliratot Szatmár megye nevében a nádorhoz és a királyhoz.”⁸ Ugyanők december 12-én avégett szálltak síkra, hogy királyi Felség „a Kossuth Lajos hazánkfia szemé-

⁴ Uo., 120.

⁵ AJÖM XV, 580.

⁶ KÖLCSEY 2002, 281.

⁷ Wesselényi Miklós Kölcsey Ferencnek, Pest, 1836. szept. 6., KÖLCSEY 2015, 423.

⁸ Uo., 778.

lyében polgári közös jussainkon és alkotmányos életünkön ejtett nagy sérelmet, törvényes hatalmával megorvosolni, s ötet s benne minden polgártársunkat több törvénytelen tilalmaktól megoldalmazni [...] méltóztassék.”⁹ Kossuth 1837. február végén küldte el Lovassyék ítéletének szövegét Kölcseynek,¹⁰ aki március 7-én már *Harmadik felirat az ifjak ügyében* címmel fogalmazta meg újabb megyei tiltakozását. Mindehhez hozzájárul az, hogy a Lovassyék elleni eljárás Kossuth 1837 májusában és Wesselényi 1839-ben kezdődő börtönbüntetésre ítéelésében is szerepet játszott.

Szörényi László kimutatta, hogy Arany Dózsaival kapcsolatos felfogásának háttérében Kölcseynek *Az örökös megváltás ügyében* című beszéde áll. Arany írta Petőfinek:

Egy pár szót az eposzról. Csák és Rákóczi – sőt Dózsa is – megfordult az én fejemben: de ott a nagy bökkenő, a cenzor óna. Dózsát mosolygód talán? hisz tette nem volt egyéb, mint egy kis *reakció* a természet örök törvénye szerint. Históriában ugyan semmivel bírók harcza a vagyonosok ellen: de szerintem elnyomottaké az elnyomók ellen. Istentelen (?) rabszolgázadás Szent Domingón.¹¹

Kölcsey ezzel kapcsolatban a következőket fejtette ki:

Példákkal mutassa-e meg a’ Szólló, hogy a’ szolga valahányszor alkalom adatik, urával miként bánik? nem szükség a’ világ történeteibe szélllyel tekintenie, nem szükség a’ régi Rómában a’ Spartacus vad csoportait, vagy a’ Német Országi paraszt hadat, vagy Sz. Domingoi gyilkos jeleneteket felhozni. Hazánk történeteiben a’ példák borzasztóbbak, mint akár hol. Említé a’ Szólló Dózsa vérengző tetteit; [...].¹²

⁹ KÖLCSEY 1960, II, 324.

¹⁰ Kossuth Lajos Kölcsey Ferenchez, Pest, 1837. febr. 17. [27.], KÖLCSEY 2017, 37.

¹¹ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. febr. 28., AJÖM XV, 59.

¹² SZÖRÉNYI 2018, 6–7.

Kölcsey beszéde 1834. november 10-én hangzott el,¹³ és Kossuth *Országgyűlési Tudósításaiban* jelent meg. Ezt a kéziratot, a 69. számától kezdte nyomtatott újságot a fentiek szerint Arany János is olvashatta Szalontán, nagy valószínűséggel a Lovassy-testvérek közvetítésével, és – mint látni fogjuk – nem csak az idézett számot.

Lovassy László a pozsonyi Irgalmas barátok zárdájából 1846 decemberében levelet írt Szalontára, amelyet Arany mint másodjegyző fogadott,¹⁴ aki a *Murány ostromát* 1848-ban a bebörtönzést szenvedett és immár megvakult Wesselényi Miklósnak ajánlotta volna: „ha a *Veselényi* névnek ekkinti megéneklése a teljes életében becsületes uton haladt szerencsétlen nagy honfi sötét éjjelét némileg derítné, meg lenne jutalmazva fáradtságom”.¹⁵

1835-ben Kölcsey így búcsúzott Pozsonyban az országos rendektől:

[...] *haza és haladás*. Azok, kik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg, miképen a maradás szónak több jelentése van. Kor szerinti haladás épen maradást hoz magával; vesztég maradás következése pedig senyvedés. Isten őrizze meg e nemzetet minden gonosztól! Isten virassza fel e nemzetre a teljes felvirágzat szép napját!¹⁶

1841-ben Arany első, nyomtatásban megjelent írásában ez áll:

Haladunk! hála nemzetünk nemtőjének, hála azon nagy honfiaknak, kik hő buzgalmú honszeretettől vezéreltetve, szónoklat, irás és tett által e haladást előmozdítani törekszenek! Haladunk! és pedig, átalánvéve, előrehaladunk, bár itt ott még e tekintetben sok a kivétel. Haladásunk feltűnő jele s üdvös zsengegyümölcs különösen, hogy folyó s más irataink, sőt még, nagy részben

¹³ KÖLCSEY 2011, 379.

¹⁴ Archivele Naționale, Colecția de documente a Muzeului memorial „Arany János” Salonta, 4/1796–1887, 461–462; AJÖM XIII, 470.

¹⁵ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. jan. 8., AJÖM XV, 168–169.

¹⁶ KÖLCSEY 2011, 404.

szépirodalmunk is, telvék népnevelési, képezési eszmékkel, -elvekkel, mik nélkül általános nemzeti műveltség s polgári jóllét nem keletkezhetik.¹⁷

Horváth János ezt írta Arany pályakezdéséről:

Verselési gyakorlata talán nagyobb s folytonosabb volt amaz első, még gyermeki szakaszban: afféle rigmusgyártás a kántorpoézis népszerű modorában, pusztán a vers kedvéért, legjobb esetben Csokonai modorának utánzatáig jutva el. E Csokonai-modor, amennyiben eredetét még ír, a második szakaszban is sokáig fennmarad komikus epikában s alkalmi lírai humorisztikában – s lassan, de nem szívesen enged tért a neológ modornak, melynek változatai közül csak a Kölcsey-féle: a legmélyebbek egyike, mutatható ki.¹⁸

Voinovich 1839 tavaszáról közölt „egy *Elégia* című meg egy címtelen verset,¹⁹ s ez az első eset, mikor Arany újabb modorát tetten érhetjük”. Ezek már a Kölcsey-reminiscencia első emlékei:

Lírai attitűd (kivált az elsőben), éteri érzelmesség bizonyos tompa pátosza, olvadékony képzetek, absztrakt képes beszéd, olykor egész kifejezések, az elsőnek versalakja is: reá vallanak. A második költemény reálisabb alapú; légies díszítményei nem tudják elfedni konkrét alkalmosságát, haladó s lelkiállapotokat huzamosan jellemző gondolatmenetét, mik Arany eredeti sajátjai. Az elsőben a versalak is erősebben magával hozott bizonyos, már hozzátapadt kölcseyes színezetet, a másodiké itt-ott önkéntelenül Csokonaihoz közelíti. Valószínű azonban [...], hogy kölcseyes lepelben bár, a lírikus Aranynak egy nagyon egyéni, borongós hangulata mutatkozik itt be első ízben.²⁰

¹⁷ *Népnevelési ügyben*, AJÖM X, 151.

¹⁸ *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, HORVÁTH 2008, 839.

¹⁹ VOINOVICH 2019, 41–44.

²⁰ *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, HORVÁTH 2008, 831–832.

A költemény szövege a következő:

Ha elmém egy arany jövőn megállá
Reményem napja még mosolyga rám.
Sorsom még néha gúnyolót találá
Bennem, midőn tört sajkám biztatám.
Gyakorta feltűnt a partok viránya,
Volt a' küzdő hajósnek czéliránya!

El tűntek ők! köd és hullám dagálya
Válták fel a' virágzó partokat.
Kiküzdve a' hajós végső csatája
Nem álmodik jobb létre álmokat.
Távol habon úszkál üres sajkája
Habsír borítja a' tört tagokat.
Csillagtalan terül fölé az ég.
Hamván tenger-moraj s örök feledség!!!

A révtől messze került, köd, szél és erős hullámozás által eltévedt hajó toposza már az antikvitas irodalmából ismerős volt Arany János számára, egyebek között Horatius költészetéből. Az 1870-es években *A köztársasághoz* címmel lefordította a római költő *O navis referent* kezdetű versét (amelyet előtte Virág Benedek és Kazinczy Ferenc is tolmácsolt):²¹

Oh, hát visszaterel új vihar, új hab a
Nyílt tengerre, Hajó?... Révbe siess, hamar!

Ez a kép – többek között – Csokonai *Tüdőgyulladásomról* című versében is megjelenik:

[...] Csónak ez, mely jaj a kétes
Remény és biztos félelem,

²¹ AJM/S. VARGA, 739–741.

S az élet és halál setétes
Hullámjain lebeg velem.

Vörösmarty „Sok vész riaszt...” kezdetű, korai verse folytatja a hagyományt:

Boldogtalan! – járj! már tova hányatik
Hajód, vitorlád már szakadoz, bomol,
Zúg a dagadt víz árja, s színét
Északi szél dühe ostromolja.

Arany költeménye azonban sokkal inkább Kölcsey költészetéhez kapcsolódik. A nagy előd órá jellemző módon számos alkalommal élt e toposszal, leginkább a következő versekben: *Minden óráim... [I.], Átok, Miről fog a' lant..., Élet [I.], A' Reményhez, Képzelethez, Szép Lenka, Csolnakon, A' nyugtalan, Rév előtt, Vész, Messze széles...* Ezek közül a *Csolnakon* (a *Búsan csörög...*, a *Zrínyi' éneke* és az Arany által megzenésített az *Epedés* vagy *Bú két velem...* címűekkel együtt) szerepel a *Dalgyűjtemény*ben is. Csörsz Rumen István hívta fel a figyelmet arra, hogy az ő megzenésítései nem 1877–1882 közöttiek, hanem már jóval korábról származnak. „Ekkortájt feltehetőleg csak leírta őket, emlékezetéből előásva, esetleg javítgatva. Zenei stílusuk ugyanis sokkal inkább az 1830–40-es évek világát idézi”. Lehetséges tehát, hogy „maguk a megzenésítések is keletkezhetek a diák- és pályakezdő években”, de „mindenképp a *Dalgyűjtemény* ősananyagának továbbsugárzását, a benne megörökített zenei nyelv régi-új használatát érhetjük tetten.”²²

Az 1850-ből való *Reményem* ennek a Kölcsey-hagyománynak mintegy szintéziseként fogható fel:

²² Csörsz 2017b, 439–441.

Kölcsey-idézetek:

Szélvész között, zúgó habon
Retteget sok veszély,
Reményem még is egy vagyon,
Tán partra hajt a' szél! (*Szép Lenka*)

Isten hozzád, messze kék part! (*Vész*)

Kopár szirtokra vet ki a' hab
(*A' Képzelethez*)

Vészes égnek néz alatta:
Hű fedélhez merre jut?
'S hű fedél ha befogadta,
Számüöttként vissza fut. (*Átok*)

Zöld sátorodban zengem-el
Hattyúi végdalom'. (*Ki búban ül...*)

Messze széles e' világot
Bebujdostam én, (*Messze széles...*)

Mint csolnak a' habok' körében,
Hánykódom 's nyugszom hív ölében (*Élet*)

Egy rózsát adj hű szerelem,
Bár tövises lészen, (*Bú kél velem...*)

Túlparton zöldell egy virány, (*Szép Lenka*)

Arany: *Reményem*

1
Kis hajó az én reményem,
Sem árboca, sem kormány;
Csapkod a hullám keményen,
Gyöngé sajkám veti-hányja.

2
Messze a kék part mögöttem,
Földe a kopár *valónak*,
Honnan el-ki számüzötten
Fut reményem, e kis csónak.

3
Mint a hattyú, mely világra
Bujdosott, mint beljebb téved:
Egy hab a más habhoz vágja:
Mégsem óhajt lelni révet:

4
Lelkem, a tenger hajósa,
Retteg újabb kikötőtül,
Hol tövis közt nincsen rózsá
S pusztában virány nem zöldül;

Ah, mennyi vész fog dörgő fellegében
Üldözni téged élted nyomdokán! (*Képzelethez*)

'S enyhülni fognak kínaim. (*Búcsú B...tól*)

'S Csendes tengerénn álmaidnak
Ringassad lelketem, (*A' Képzelethez*)

Boltos szívárvány nyúgoszik fölettem.
Nincs ajkam, és mégis mosolygok én,
(*Talányok VII*)

'S míg engem e' veszély' körében
Ezer halál zúg itt körül,
Sem ég, sem föld nem könyörül. (*Rév előtt*)

A költemény egészen végigvonuló kép visszatér Arany későbbi verseiben is: „Érzem, mint csónak a habot, / Hogy átmenet mind rám csapott” (*Az örök zsidó*); Buda lelke „hánykodik vala”, „mint habon a csónak”.²³

Az *Élet és Literatura* 1827. évi számában jelent meg, immár másodszor, Szemere Pál *Remény* című szonettje, valamint annak bírálatai, amelyet ő 1813 szeptemberében Kölcseynek mint Helmeczy

5
Hol azért áll oly szilárdan
A föld, hogy sivár mezőin
Bírhassák követni bátran
Nyomaimat üldözőim.

6
El hát, a bizonytalanba!
Merre szél hajt és hab ingat:
Érzem, enyhül fájdalمام, ha
Szél és hullám karja ringat.

7
Ott szabad a lég köröttem, –
S néha-néha egy szívárvány
Mosolyog rám, megtörötten
Képzeletem óceánján.

8
El, el a bizonytalanba!
Rengj, hajóm, szabad hullámon.
És nem tudjam, így rohanva,
Meddig *halál*, meddig *álom*!

²³ AJM/S. VARGA, 513.

művét küldte el, Kazinczynak pedig mint Kölcseyét.²⁴ Ez Arany szempontjából több tekintetben is fontos.

Reményem című versére, mint ismeretes, 1860-ban Szemere levélben küldte el elemző megjegyzéseit.²⁵ Ez a bírálóat a *Dalverseny és magyarázat* „Mű és év” című részének VI., „Remény” fejezetében Petőfi három verse (*Drága orvos úr... Szállnak reményink..., Szerelmes zúgó tenger...*) után, Csokonai *A’ Reményhez* és Szemere Pál *Remény* című szonettje előtt szerepel.²⁶ Arany János válaszolt erre a levélre, *Széptani jegyzetek* című munkájában és Szemeréről írt nekrológjában meg is emlékezett bírálója szonettjeiről,²⁷ utalva arra, hogy versével ő is részese lehetett annak a bírálatsorozatnak, amely 1813-ban kezdődött el.

Szemere versének leginkább második versszaka érdekes:

De most nem tűnsz fel nékem, jobb Remény.
Fenn révémtől köd, szél, hab messze szóra,
Faggat, gyötör, remegtet minden óra,
’S küzdell keblemben minden érzemény.

Szemere Pál olvasatában Arany versének „El, el a bizonytalanba” (helyesen: „El hát, a bizonytalanba!”) sora szerint „a bizonytalanság nem egyéb mint maga a reménység; tehát mintha mondaná: el, el a reménybe.”²⁸ Arany válasza egészen más: „Nem is remény, t.i. *jobbnak* reménye az, mi tengerre hajt... mindegy, ha *jobb*, ha roszabb talál is, csakhogy itt a veszély még bizonytalan. [...] *az a remény*, melyről énekelek, nem sokkal több a *kétségbeesésnél*.”²⁹ Ennek hitelességét bizonyítja a *Bolond Istók* I. énekének 33. versszaka is: „És láthatáromon nem volt remény – / S kétségbeesés örvényeig jutottan / Kezem égre emelni nem merém”; valamint

²⁴ SZEMERE 1827. Történetét lásd: KÖLCSEY 2003, 519–533; KÖLCSEY 2005, 775–776.

²⁵ Szemere Pál Arany Jánosnak, Pécel, 1860. ápr. 2., AJÖM XVII, 384–388.

²⁶ SZEMERE 1890, II, 156.

²⁷ *Szemere Pál*, AJÖM XI, 122.

²⁸ Szemere Pál Arany Jánosnak, Pécel, 1860. ápr. 2., AJÖM XVII, 387.

²⁹ Arany János Szemere Pálnak, Nagykovács, 1860. ápr. 14., AJÖM XVII, 391.

ennek az érzésnek tárgyasítása a *Katalin*-ban: „Kétségbe és minden remény”.

Keresztury Dezső Szauder Józseffel együttműködve készítette el *S mi vagyok én...* című, 1856-ig terjedő Arany-pályarajzát.³⁰ A közös tevékenység összekötötte a Kölcsey- és az Arany-kiadás szerkesztőit, ami a két költő szövegeinek párhuzamos olvasatát jelenthette; ez már, sajnos, nem vonatkozhatott a második, *Csak hangköre más* című kötet elkészítésére, amely 1987-ben jelent meg.

Keresztury Dezső és Szauder József elemzése szerint

*Az elveszett alkotmányban felidézi Arany az Idő malmának képét: a Kölcsey Vanitatum vanitas-hangulatában megnyilatkozó aktuális keserűségnek ezt az epikai tárgyilagossággal örökös érvényűvé tett látomását. A garat „hősöket és nyomorú koldusokat egyre sodor le... porhamu lesz mind, ami van e földön”. A szellem minden alkotását is – a foliantokat, melyek „ellették a zseni szerzőket”. Ez a gondolat egész életét végigkísérte.*³¹

*A Vanitatum vanitas ihletésének nyomait [...] a Gondolatok a békekongresszus-ra [!] eszme- és formavilágában is megtaláljuk.*³²

*A’ rodostói temetőben „Kölcseyt, Vörösmartyt visszhangoztató fordulatai” jellemzik;*³³ *a Fiamnak* című versben szereplő „És ha felnővén tapasztalod, / Hogy apáid földje nem honod” motívumát pedig „már Kölcsey is az évszázados nemzeti publicisztika idegen-egyre inkább németellenes érvei közül olvasztotta a Himnusz-ba.”³⁴

Arany János Kölcsey nevét először 1845 végén írt levelében említette: „igaza van [Kölcseynek] midőn azt mondja: »csak az a darabban természetes, mit abban várni vagy rettegni lehet« – minél több a várni vagy rettegni való annál érdekesebb a da-

³⁰ KERESZTURY 1967, 107.

³¹ Uo., 98.

³² Uo., 107, 300–301.

³³ Uo., 249.

³⁴ Uo., 296–297.

rab”.³⁵ Ez Kisfaludy Károly *A leányőrző* című darabjának bírálataból való, amely először az *Élet és Literatura* 1827. évi számában jelent meg. Arany emlékezetből idézett, hiszen az eredeti szöveg így hangzik: „Csak az mi előttünk valamely darabban természetes, a’ mit abban vagy várni vagy rettegni lehet”.³⁶ A tudós költő poétikájának, kritikái alapelveinek egyik legfontosabbikáról van szó: „nálam főleg a compositióban van a poesis, ha t.i. van; és ha a compositiót már előre gyöngének sejtem, sohasem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrait” – írja Petőfinek.³⁷ „Oly compositio ez – áll majd a Nádasdy-jutalomra küldött pályamunkákról készült bírálatában –, melynek semmi benső összefüggése nincs, csak azon külső *egymás-után*, melyet történetíró is oly renddel adna elő.”³⁸

Kölcseynek ugyanez a tanulmánya foglalkozik – Jean Paul *Vorschule der Ästhetik* című munkájára hivatkozva – az Aranyra igen jellemző „húmor”-ral, „a’ tragikummal vegyes komikai pathos” jelenségével: „A’ Humor’ vegyületei heterogeneumok egymással, azért természetesen önmagával küszködésben álló, az extremumról extremumra csapongó lélekállapotot teszen fel”.³⁹ Ez Arany megfogalmazásában „Nevetséges álarcában rejtezett sírás”,⁴⁰ s amely a *Bolond Istók* elején mutatkozik meg:

Szeretem a hölgy szép szemét, midőn
Egyszerre könnyet hullat és mosolyg,
S a még le nem simult bánatredőn
Félénk örömnék kétes lángja bolyg.

³⁵ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. dec. 4., AJÖM XV, 23.

³⁶ KÖLCSEY 1827, 339.

³⁷ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. ápr. 22., AJÖM XV, 201. Erre vonatkozó megjegyzéseit SZINNYEI Ferenc kezdte összegyűjteni: SZINNYEI 1908, 129–138.

³⁸ [Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról], AJÖM XIV, 15.

³⁹ KÖLCSEY 1827, 324–325.

⁴⁰ *Széptani jegyzetek*, AJÖM X, 543. Vö.: KERESZTURY 1967, 342; és AJM/S. VARGA, 1039–1040.

Szeretem, hogyha – mint tavasz-mezőn
Árnyékot napfény – tréfa űz komolyt:
Ez a hullámos emberszív *nedélye*:
Halandó létünk czukrozott epéje.

A „*Csak hangköre más*” című kötet már nem tartalmaz Kölcsey-visszhangú vers-élményeket, bár a *Kisebb költemények* harmadik kötetének sajtó alá rendezője, S. Varga Pál többre is felhívja a figyelmet. Arany *A négy jövevény* című versének „Utas megállj!” felszólítása Kölcsey *Zrínyi’ énekének* „Vándor állj-meg!” formulájával rokon;⁴¹ a *Széchenyi emlékezete* „Megrontva bűnöd és a régi átok” és az 1861 című vers „Ha bűnhödénk, elég a bűnhödet” sorának egyik előzménye a *Hymnus*: „Szerte nézett ’s nem lel / Honját a’ hazában” és „Megbűnhötte már e’ nép / A’ múltat ’s jövőndőt!”⁴² Az *örök zsidó* „földi boly” és a *Meddő órán* „szappan-buboréki” képenek egyik mintája a *Vanitatum vanitas*: „Földünk egy kis hangyafészek” és „Egy évezred egy buborék”;⁴³ s a *Széchenyi a Tiszán* „Messze jövőndőnek szüli örökbe fiát” sora hasonlít a *Husztra*: „Messze jövőndővel komolyan vess össze jelenkort”.⁴⁴

Voinovich párhuzamba állította Kölcsey *Perényiek* című drámatörredékét és Arany hasonló című, elveszett színdarabját,⁴⁵ s beszámolt a Kölcsey *Vérmenyekzőjének* és Arany *Öldöklő angyalának* rokonságát tárgyaló irodalomról.⁴⁶ Horváth János az *Egy egyszerű beszélykéről* szólva megemlítette „Kölcsey novellájának (*A vadászlaknak*) föltehető hatását; annak a hősnője gyermekgyilkosság gyanúja miatt kerül börtönbe, s mire ártatlansága kiderülne, ottvész. Ilonkát férjgyilkossággal gyanúsították, mint azt a »P. J.«-t, kinek számára védőbeszédet költött Kölcsey.”⁴⁷ Más

⁴¹ AJM/S. VARGA, 470.

⁴² Uo., 482, 521.

⁴³ Uo., 512, 866.

⁴⁴ Uo., 602,

⁴⁵ VOINOVICH 2019, 53.

⁴⁶ Uo., 335; VÉRTESY 1906, 79; TOMPOS 1909, 165; BITTENBINDER 1912.

⁴⁷ *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*, HORVÁTH 2008, 859.

nyomát is találni Kölcsey hatásának a beszélyben; „a gyarmathi protestáns lelkészről írja ott Arany: »Az ilyen emberek kedélyét a régi hellen költeményekhez hasonlónak képzelem lelkem; benne minden derült, minden mosolygó; – még a bánat is«; a *Nemzeti hagyományokban* olvashatta Kölcsey ezen sorait: »A görög költőnek, mint a görög művész szobrának, búsongása is szép és nyugalmas; vidámsága pedig tiszta, mint a felhőtlen ég«.”⁴⁸

Csörsz Rumen István vette észre, hogy Kölcsey Ferenc *Epedés* vagy *Bú kél velem...* című verse „nemcsak a szintén 8+6-os főmetrum miatt rokon” *A walesi bárdokkal*, hanem „konkrét párhuzam is ki-rajzolódik” a „Mért nyög, miért az esti szél / Bokor ernyőjében?” és a szintén rímhelyzetben szereplő „kél az esti szél” s a „szüzek siralma, özvegyek / Panasza nyög belé” között.⁴⁹

A *Parainesis* a Világos utáni nehéz időszakban is erőforrást jelentett Arany számára: nyomai megtalálhatók 1850-ben írt *Fiamnak* című versében. Örökölt, a második versszak szerint, „Legföljebb mocsoktalan nevet: / A tömegnél hitvány érdemet” fog a költő az utódokra hagyni. A „tapsok’ hőse” – írta Kölcsey – „boldog, ha sárral nem mocsokoltatik bel’”;⁵⁰ „a’ pórnép’ zajgó kiabálása, legyen az ellened vagy melletted, minden esetre megvetésre méltó”.⁵¹ Az „Ártatlan szived tavasz kertében” sor mögött az a *Parainesis*-ben megfogalmazott tapasztalat is áll, amely során „a’ legszentebb nevek” megtapodtatása „kínos fájdalmat okoz keblednek, ’s annál kínosabbat, mennél tisztábban megörzended szíved’ érzéseit”.⁵²

A harmadik versszak szerint a hit „Túrni és remélni megtanít”, „Mindig túrni és remélni kell!” Kölcsey is megtanult „bal szerencse’ tekintetét nyugodtan túrni”,⁵³ „Nyugalom és önérzés [...] által lehetséges bal eseteket nem csak eltúrni, de méltósággal szen-

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Csörsz 2018, 54–60.

⁵⁰ KÖLCSEY 2008b, 66.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo., 47.

⁵³ Uo., 46.

vedni; 's azokban nemcsak le nem alacsonyúlni, de lélekben fel-
emelkedni.”⁵⁴

A következő versszak „S idegennek szolgál sz eszközül” sora
mögött is – ellenpéldaként – a *Parainesis* áll: „Sok ember eszköz-
zé tétetik; mert egyébire nem való. Sok eszközzé teszi magát, hogy
saját céljait érje el.”⁵⁵

Az ötödik strófa sorai:

Majd, ha látod, érzed a nyomort,
Melyet a becsület válla hord;
Megtiporva az erényt, az észt,
Míg a vétek irigységre kész
S a butánk sorsa földi éden:

a következő Kölcsey-idézettel állhatnak összefüggésben:

Gondold meg: soha sem volt idő olly mostoha, nemzet olly elsúlyedt,
hely olly szerencsétlen környülmények közt, midőn és hol szív nem
találkozott volna, való rénynek hódoló; soha sem volt, legalább igen
ritkán volt ember, ki erkölcsi súlyedése' legalsó lépcsőjén is, a' rény
szeretetre méltó voltát, hacsak pillantatokra is, ha csak kétségbe[e]lés'
érzelmeivel is, meg nem ismerte; 's mindenek felett soha sem volt, és
soha sem leszen ember, ki szíve' és lelke' tisztaságát, üldözés és ve-
szély közt is, ég' áldásának nem tartotta, ki magát balsorsban is bol-
dogabbnak nem hitte a' szerencsében tündöklő gonosznál.⁵⁶

Arany számára különösen fontos lehetett ezeknek a soroknak ol-
vasása: egyfajta válaszként arra a reményre, amely, mint idéztük,
nem volt „sokkal több a *kétségbeesésnél*”. A *Parainesis* hozzáteszi:
„Gondold meg: az alatt míg téged gonosz emberek nyomorúságba
súlyesztettek; másokat a' jók nyomorúságból emeltek ki.”⁵⁷

⁵⁴ Uo., 48.

⁵⁵ Uo., 73.

⁵⁶ Uo., 47–48.

⁵⁷ Uo., 69.

Az utolsó versszak kívánsága („Oh, remélj, remélj egy jobb hazát! / S benne az erény diadalát”) is feltehetőleg Kölcsey nyomán történik: „Bízni az emberi rényben, az erények’ legnemesbjei közé tartozik”,⁵⁸ éppúgy mint a „Járj örömmel álmaid egében” sor: „Most még a’ gyermekkor’ bájos álmai kebledhez gondot férni nem engednek”,⁵⁹

Arany *Domokos-napra* című versét (1851) Voinovich Géza „Valóságos parainesis”-nek nevezte, amely „a származás és helyzet előnyével kötelességet állít egyensúlyba s a humanitárius eszményt tűzi ki: »Ember lenni mindég, minden körülményben«”⁶⁰ Valóban: ennek a versnek legfőbb üzenete is a *Parainesis*-ben található.

„Gaz, ki a Múzsáknak hamis tömjént viszen” – áll a névnap-i köszöntésként írt költemény elején, Kölcseyt idézve: „színlett nagyságot mutogatni gyalázatnak tartsd”.⁶¹

A 3. strófa „Előtted a küzdés, előtted a pálya, / Az erőtlen csügged, az erős megállja” sorainak közvetlen ihletői a „Küzdés az élet!”⁶² és az „erősek lépnek majd a’ pályára”⁶³ sorok lehetnek; az „És tudod az erő micsoda? – Akarat” sornak pedig a „Két erő tart felül a’ sokaságon: ítélet’ és akarat’ ereje”.⁶⁴ A 4. versszakbeli „Áldjad a jó Istent” előzménye az „Imádd az istenséget!”⁶⁵ felszólítás, az „óvakodj”, amivel / Ő álda meg, saját érdemül róni fel” figyelmeztetésnek pedig az „egész lényedet, fenntartásod’ ’s tökéletesülésed’ minden eszközeit egyedül e’ hatalmi és értelmi összehatásnak köszönheted”⁶⁶ kijelentés.

Az 5. strófa elején a „Nemes önbizalom, de ne az önhittség, / Rúgói lelkedet nagy célra feszítsék” található: ennek háttere a „Mennél több ’s mélyebb ismerettel bírsz: annál inkább érzed az emberi tudomány’ bizonytalanságát. Ez érzés önhittségtől meg fog

⁵⁸ Uo., 73.

⁵⁹ Uo., 81.

⁶⁰ VOINOVICH 2019, 53

⁶¹ KÖLCSEY 2008b, 70.

⁶² Uo., 65.

⁶³ Uo., 47.

⁶⁴ Uo., 61.

⁶⁵ Uo., 50.

⁶⁶ Uo.

örizni”.⁶⁷ A következő versszak első mondata: „Szeressed hazádat...”, éppúgy, mint Kölcseynél: „Szeresd a’ hazát!”⁶⁸ A 7. versszak ennek az eszménynek megvalósítására int: „Vess számát erőddel s legjavát, amelyet / Leghasznosbnak ítélsz, hazádnak szentelj”. Kölcsey tanácsa: „Mindent, a’ mit élted’ folyta alatt arczod izzadásában gyűjtöttél; mindent, a’ mit lángoló szerelemmel fűztél magadhoz, javaidat, kincseidet, házad’ népét és saját éltedet naponként és pillantatonként érette fel kell szentelned”,⁶⁹ mert, így a vers: „A haza igényel munkás, hű fiakat”, és így a *Parainesis*: „Tudományt a’ munkás étellel egybekötni: ez a’ feladás, mire a’ köz-társaság’ férfiának törekednie kell.”⁷⁰

„Hass! buzdíts! egyesíts!” – mondja a 8. versszak, idézve a *Huszt* című verset: „Hass, alkoss, gyarapíts; s a haza fényre derül!”, „Légy kész egyesülni” – kéri itt is Kölcsey.⁷¹ Végül, az utolsó versszak az eljövendő „tettdús férfikor”-ról szól: ennek *Parainesis*-béli megfelelője: „Ki nem tett mindent, mit tennie kellett ’s lehetett vala, az boldog nem leszen”.⁷²

Arany János Nagykőrösön tanítva az 1854/1855. tanévben a következő, a *Parainesis*-ből merített – saját magának is útmutatást jelentő – dolgozati témákat tűzte ki:

„A sorsunkoni megnyugvás”⁷³ – „miképen szenvedés és kebel-szaggató áldozat tulajdon örömet hoz lelkeinknek; és sorsunkon felülemelkedni megtanít.”⁷⁴

„A megelégedés”⁷⁵ – „Teljesített kötelesség ’s nemes törekvések’ önérzése küszdés ’s bánat közt is nyugalmat tenyész; ’s ha e’ nyugalommal, boldogság cím alatt, megelégszel: annak megnye-

⁶⁷ Uo., 72.

⁶⁸ Uo., 52.

⁶⁹ Uo., 53.

⁷⁰ Uo., 56.

⁷¹ Uo., 62.

⁷² Uo., 79.

⁷³ AJÖM XIII, 211.

⁷⁴ KÖLCSEY 2008b, 46.

⁷⁵ AJÖM XIII, 212.

rése szép, jó 's erős léleknek, keresés nélkül, csupán tettei' következésében, bizonyos.”⁷⁶

„Isten mindent bölcsen rendelt”⁷⁷ – „Ak[á]rmerre veted e' témerdek mindenségben tekinteteidet, mindenfelől egy végtelenül bölcs, nagy és jó, de egyszersmind megfoghatatlan lény' jelenségei sugárzanak feléd.”⁷⁸

„Az önuralkodásról”⁷⁹ – „Minden erény önáldozattal jár, feláldozásával pillantatnyi kényünknek, megtagadásával önhasznunknak, 's nem ritkán hajlandóságunk' vagy gyűlölségünk' elnémitásával”.⁸⁰

„Se a szerencsében fel nem fuvalkodjál, se a balsorsban el ne csüggedj”⁸¹ – „a' szerencse hatalmát ismerd meg ugyan, de általa sem kórmányoztatni, sem elrettentetni magadat ne engedd.”⁸²

„Idegen nyelveket tudni szép, a hazait művelni kötelesség”⁸³ – „idegen nyelveket tudni szép, a' hazait pedig lehetőségig művelni kötelesség.”⁸⁴

„Paraphrasis Carminis Kölcseyani. – Szükség fejt erőt”⁸⁵ – „Bátorság kell nemcsak a' pillantatnyi szükségben; hanem a' szükség' bár milly hosszú tartósságában is: azért bátorság[,] türelem és állandóság nélkül kevés beccsel bír.”⁸⁶

„Az emberi élet folytonos harc”⁸⁷ – „Küszdés az élet!”⁸⁸

Arany Tisza Domokosnak 1851 telén a *más* szó helyes használatára Kölcsey *Bú kél velem...* című versét idézte: „Oh, zöngének én

⁷⁶ KÖLCSEY 2008b, 81.

⁷⁷ AJÖM XIII, 212.

⁷⁸ KÖLCSEY 2008b, 50.

⁷⁹ AJÖM XIII, 13.

⁸⁰ KÖLCSEY 2008b, 53.

⁸¹ AJÖM XIII, 214.

⁸² KÖLCSEY 2008b, 71.

⁸³ AJÖM XIII, 214.

⁸⁴ KÖLCSEY 2008b, 58.

⁸⁵ AJÖM XIII, 216.

⁸⁶ KÖLCSEY 2008b, 65.

⁸⁷ AJÖM XIII, 226.

⁸⁸ KÖLCSEY 2008b, 65.

éneket / Egy éjről a másra”⁸⁹ Az eredeti szöveg: „Ő zengenék úgy éneket / Egyik éjről másra”. Arany, mint olyan gyakran, most is emlékezetből idézett.

Tompának 1853 májusában írta: „Engem, a múltra nézve, teljesen megnyugtattak soraid: a jövőre nem szükség óvatosságot ajánlanom. »Tél és harmat, nyár és hó, mind csak hiába való!«”⁹⁰ A *Vanitatum vanitas* eredeti szövegében „Nyár és harmat, tél és hó, / Mind csak hijába való!” áll. Tompa 1856 elején is Kölcseyt idézte: „Sem nem rossz sem nem jó, mind csak hiába való!”⁹¹ Arany Szemere Miklós leveléből tudta meg, hogy Kölcsey, emlékezete szerint, „Péczelen, még a »vanitatum Vanitás-át is« síró hangon olvasta fel.”⁹²

Erdélyi János kritikájára való válaszlevelében Arany Kölcseyre is hivatkozott: „Már az új iskola jóformán megtörte a Csokonai és Kisfaludi S.-féle rímek tekintélyét. Kölcsey már merte mondani: *farag, darab*; Vörösmarty: *hold, mosolyg*. És bizony, valljuk meg, hogy ez *malum necessarium* volt.”⁹³ A *Vanitatus vanitas*-ból idézett rímei megjelentek Arany *Báró Kemény Zsigmondhoz* című versében is:

Tanulnának Kölcseyntől
És már régibb bölcseyntől
„Phidias a mit farag –”
Hogy rímelnék! ecce! ime!...
(A manóba! *nincs* is ríme):
„Berovátkolt kődarab –”

Ha rímelés tekintetében Kölcsey lírája volt az egyik érdemi hivatkozás, Arany a „bötűrím”-re a *Hymnus*-ból idézett példát, „a mint-

⁸⁹ Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1851. dec. 15., AJÖM XV, 427.

⁹⁰ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1853. máj. 23., AJÖM XVI, 225.

⁹¹ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1856. jan. 7., AJÖM XVI, 664.

⁹² Szemere Miklós Arany Jánosnak, Pest, 1856. ápr. 10., AJÖM XVI, 687.

⁹³ Arany János Erdélyi Jánosnak, Nagykőrös, 1856. szept. 4., AJÖM XVI, 753.

hogy az újabb költészetből is lehetne ideillő helyeket szemelni ki”: „»[S] Nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára.«”⁹⁴

„Hogy pedig átkozod poétaságodat – írta Tompának –: az is <.> mehetne, csak legalább versben tennéd, mint Ovidius vagy Kölcsey.”⁹⁵ Arany a *Panasz* és az *Átok* címűekre gondolhatott: az első kezdete „Jaj nekem, s jaj annak aki engem / Verset írni búmra megtanított” (ezt a két sort idézte Szemere Miklós is);⁹⁶ a másodiké: „A Dalköltőn fekszik átok, / Szívén lelkén vad ború”. Arany saját maga is kínlódott az írással: ugyanabban a levélben öneki idézte, hogy „a versek »elérhetlen távolban lengenek fölöttem«”.⁹⁷ Feltehetőleg az *Endymion* áll emögött: „Hová, hová, te képzet csalfa kéje? / Mi zúg fel itt a’ pásztor kebelén? / Mi gond, mi álmok lengenek feléje? / Mi bájvidékre, ’s mért esdeklem én?”

1861 nyarán Arany a *Szépirodalmi Figyelő* „Nyílt levelezés” rovatában üzent „T.M...nak. (Miskolcz [azaz Lévay] is érthet róla. »Egy dalt! egy dalt! oh nimfa, kedvesednek...«”⁹⁸ Az idézet Kölcsey *Rákos’ nymphájához* című versének kezdete: „Egy dalt, egy dalt, / Ó nimfa, kedvesednek”.

Arany Tompának 1859. nyár elején írta: „Kivált a napokban igen jó kedélyflastromra találtam bukkanni, s ez Kölcsey »Vanitatum vanitas«-a, melyet máskor csak tréfára véltem, de most betű szerint hiszem, vallom és követem, kivált utolsó versszakát:”

Az eredeti szöveg:

Hát ne gondolj e’ világgal,
Bölcs az, mindent ki megvet,

Az Aranytól idézett szöveg:

Ne gondolj a világgal,
Bölcs az, ki mindent megvet:

⁹⁴ *A magyar nemzeti vers-idomról*, AJÖM X, 228.

⁹⁵ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. máj. 11. [és 12.], AJÖM XVII, 195.

⁹⁶ Szemere Miklós Arany Jánosnak, 1864. febr. 27., AJÖM XVIII, 417.

⁹⁷ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. máj. 11. [és 12.], AJÖM XVII, 194.

⁹⁸ AJÖM XII, 202, 540; AJÖM XVII, 981.

Sorssal, virtussal, nagysággal,
Tudományt, hírt 's életet.
Légy mint szikla rendületlen,
Tompá, nyugodt, érzetetlen,
'S kedv emel vagy bú temet,
Szépnek 's rútnek húnyj szemet.

Sorssal, kincscsel, méltósággal
Tudományt, hírt, életet:
Légy, mint szikla, rendületlen
Tompá (ez szójáték rád), nyugodt, érzéketlen,
Kedv emel, vagy bú temet,
Szépnek, rútnek, húnyj szemet.⁹⁹

Jellemző Aranyra, hogy az emlékezetből idézett, de hitvallás-ként sajátjának tartott strófának érzéketlenséget hirdető sorában is felcsillan humora: a „Tompá” szót barátjára vonatkoztatja. Ugyanez év őszén szintén neki idézte Kölcseyt, a Kazinczy-ünnepekre való felmenetelt mérlegelve: „»Hát ne gondold!« – &c.”¹⁰⁰ Tompa válasza tömör volt: „Hát ne gondold sat!”¹⁰¹

A *Zrínyi' éneke* első versszaka részben emlékezetből, részben a megzenésítésből következő szövegmódosításokkal szerepel a *Dalgyűjtemény*ben:

Hol van a' hon melynek Árpád' vére
Győzelemben csorga szent földére,
Melly nevével hév szerelmet gyújt;

'S messze képét bújdosó magzatja,
Még Kalypso' keblén is siratja,
'S kart feléje búsan vágyva nyújt?
(*Zrínyi' éneke*)

Hol van a hon, melynek Árpád vére
Győzelemmel csorga szent földére,
S mely nevével hő szerelmet gyújt?
Mely nevével hő szerelmet gyújt?
Messze képét bújdosó magzatja,
Még Calypso keblén is siratja,
S kart fejére búsan vágyva nyújt;
Kart feléje búsan vágyva nyújt.¹⁰²
(*Dalgyűjtemény*)

A *Szász Gerő költeményeiről* írott tanulmányban ez áll: „A »hervadásában illatozó virág« szép kifejezése a ráncok alatt is megmaradó anyai jósnak. A kép igaz, mert az illat tartósabb mint a szín »és a rózsát, ha elhull, még egy perczig éli túl,« Kölcsey

⁹⁹ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. jún. 4., AJÖM XVII, 305.

¹⁰⁰ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. okt. 22., AJÖM XVII, 339.

¹⁰¹ Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1859. nov. 2., AJÖM XVII, 347.

¹⁰² ARANY 2011, 35.

szerént is.”¹⁰³ Arany erre a két sorra hivatkozott: „És a' rózsát, ha elhúl, / Még egy perczczel éli túl.”

Horváth János összehasonlította Arany és Kölcsey életfelfogását: „»Most látom, hogy a mi volt, Eltűnt édes mámor; Vanitatum vanitas Maga is a humor. – Nem marad Kómosz velem, Sem a szende múzsák, Csak a humor-nélküli Puszta nyomorúság«. (*En philosophe*, 1880). Elszalasztani a mát a holnap reményében, a holnapban csalódva hasztalan sírni vissza a tegnapot: Kölcseynek is, mint tapasztaltuk, természetében rejlett”¹⁰⁴ A *Mint egy alélt vándor...* sorai állnak a jellemzés háttérében: „Így a holnap mindig elrabolta a mát, / Én nem mertem élni, mert élni akartam”; „De kopár, sivatag jövőm láthatára: / Mért fussak felé, ha nem ígér enyhülést!”

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy Kölcsey életművének szinte minden újdonsága áthangzott és az utódok közül, úgy látjuk, legalaposabban visszhangzott Arany János munkásságában. Nem véletlen hogy Arany Jánosnak költőként, tudósként, apaként, nevelőként és tanárként egyaránt szüksége volt a Kölcsey által képviselt erkölcsi, esztétikai és irodalomtörténeti értékekre.

¹⁰³ Szász Gerő költeményei, AJÖM XI, 145.

¹⁰⁴ A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése, HORVÁTH 2008, 915.

IV. A REFORMKORI DIVATLAPOK ÉS ARANY KÖLTÉSZETE

A zsolttárok és a korai olvasmányok, valamint a Kölcsey-életműhöz való viszony után a divatlapok anyagát néztem át, Arany János életművének forrásait keresve. Az itt közölt versszövegek természetesen nem azonos fontosságúak: van közöttük olyan, amelyet a költő ismerhetett, és olyan, amelyet bizonyosan ismert; van olyan, amelyik közrejátszhatott, és olyan, amely bizonyosan közrejátszott egy-egy Arany-vers létrejöttében. Nem foglalkoztam viszont azzal a kérdéssel, hogy az ő költészete mennyiben hatott a divatlapokéra és azok irodalomkritikájára.

Németh G. Béla megállapítását, amely szerint Arany „legtöbb cikkében mély személyességgel van jelen”,¹ az is igazolja, hogy a *Szász Gerő költeményeiről* írt bírálatában² ismét találunk néhány személytelenül fogalmazott önéletrajzi visszatekintést. Első nevezetesebb kritikáit már közreadva és keletkezésük tanulságai-ból is merítve, a muzsikus cigány példáját idézte, rejtett hasonlatként. Az önkifejezésnek ezt a módját Tompa Mihálynak írt levele is megerősítette, amelyben a *Toldi estéjéről* mint „az én kedves rajkómról”, azaz saját alkotásáról szól.³ Ez egyszersmind a mű első változatát ismerő Petőfi levelét ismételte meg, aki annak idején így tudósította barátját a *Murány ostroma* sikeres cenzorálásáról: „kedves rajkód életben és tökéletes épségben maradt”.⁴

¹ *Irányok*, AJÖM XI, 154–170, NÉMETH G. Béla jegyzete: 688.

² *Szász Gerő költeményei*, AJÖM XI, 139–153.

³ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. dec. 1. után, AJÖM XVI, 511.

⁴ Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1848. febr. 10., AJÖM XV, 182.

A „Czigányfölötti” a költő szerint a „Barnítva színünk’ s szívünk” történelmi sötétségét is jelenti. Arany Tompának így tudósított Nagykőrösről 1854-ben, családi és egyéni értelemben: „hurczolkodunk, mint a cigány, minden tavasszal”.⁵ „Ez a cigány élet is sokat tesz kedélyem romlására” – folytatta.⁶ „Irodalomról beszélni is restelek – panaszkodott 1858-ban Mentovich Ferencnek, alkotói válságáról szólva –, miután kikoptam belőle. Úgy van az ember ezzel is, mint cigány lova a koplalással: midőn beletanulna már, akkor döglik el. Richtig! soha e hasonlat jobban alkalmazva nem volt.”⁷ Gyulai Pálhoz írt levelében a *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztését a lopni készülő cigányhoz hasonlította, aki azt hazudja az őt tetten érő gazdának, hogy szükségét végezte, s tényszerű leleplezését így mentegeti: „»Jáj, nemzsetes úr, a gazdag olyat s-[zari]k, a milyet akar, a segény, a milyet tud.[«] – Én is csak olyan lapot szerkesztek, a milyet tudok.”⁸ Ez a levél – jellemző módon – két hónappal a *Szász Gerő költeményei* megjelenése előtt született. A *Koszorú*-val hasonló gondjai voltak, „[d]e már benne vagyok e cigány életben” – vigasztalta önmagát.⁹ A *Kapcsos könyvben* pedig ez áll majd az 1877-ből való *Végpont* (*Punctum finale*) című versben:

Az én ágaskodásom
Nem ér egy fa kovát:
Csak a cigány vagyok, ki
„Biztatja a lovát.”¹⁰

Azok véleményével szemben, akik „fájlalják, hogy költészetünkben egy idő óta megapadt a philosophiai elem”, a kritikus Arany azt kérdezi, hogy „a költő nem akkor volna bölcsész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalomban előállítja a szépet [...]!

⁵ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. máj. 8., AJÖM XVI, 428.

⁶ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. okt. 18., AJÖM XVI, 495.

⁷ Arany János Mentovich Ferencnek, Nagykőrös, 1858. ápr. 25., AJÖM XVII, 190.

⁸ Arany János Gyulai Pálnak, Pest, 1861. febr. 1. és 13. között, AJÖM XVII, 503.

⁹ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1863. dec. 13., AJÖM XVIII, 386.

¹⁰ AJM/S. VARGA 283.

Valóban egy Goethe-féle »cigánydal« bölcsestiebb is, mint sok ugynevezett »értelmi« költemény.”¹¹

Arany viszonya a cigánysághoz olyan gazdag életbeli, nyelvi, néprajzi, zenei és irodalomtörténeti tapasztalatokra épült, amelyek lehetővé tették számára a távolságtartó szemlélettől a vállalt azonosulás – fájdalomból eredő – humoros¹² metaforáig tartó skála különböző pontjain való, elsősorban egzisztenciális és poétikai elhelyezkedések gazdag lehetőségét. Saját költészetében megörökített – „Húzd el cigány a nótámat” (*Falusi mulatság*), „Húzd rá cigány, mondom, egy keservest, ingyen” (*Koldus-ének*) – jelenetek szerint

A vén cigány, ha egy eljátszott darab felől ítéletét kérdik, egyszerű fejbillentéssel veti oda, hogy az jól, vagy nem jól volt *csinálva*: s ha még tovább faggatják, a helyett, hogy hosszú értekezésbe bocsátkoznék a felfogás vagy kivitel hiányairól, kapja a nyirettyűt, s néhány rántással újra játszván a neki nem tetsző részt, egykedvűen nyújtja vissza hangszerét a kérdezőnek: *így!*¹³

Arany, mint látni fogjuk, néhány kivételes esetben követte a vén cigányt, azaz nem bírálta, hanem újraalkotta a reformkor folyóirataiban olvasott verset.

¹¹ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 364. Goethe *Cigánydalának* első versszakát idézzük, WEÖRES Sándor fordításában:

Z i g e u n e r l i e d
Im Nebelgeriesel, im tiefen Schnee,
Im wilden Wald, in der Winternacht!
Ich hörte der Wölfe Hungergeheul,
Ich' hörte der Eulen Geschrei:
Wille wau wau wau!
Wille wo wo wo!
Wito hu!

C i g á n y d a l
Hóban, erdőn, dermedt ködön át,
Csikorgó téli éjszakán
Hallottam a farkasok éh-sikolyát,
Hallottam a zord kuvikot:
Ville vau-vau-vau!
Ville vó-vó-vó!
Vito-hu!

¹² „A *humor* [...] csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcában rejtezett sirás. [...] A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önma-ga és a világ felett.” *Széptani jegyzetek*, AJÖM X, 543.

¹³ *Szász Gerő költeményei*, AJÖM XI, 139.

Másodszorra, Szász Gerő verseiről szólva, a kritika jellegzeteségeit mester és tanítvány, tanár és diák viszonya határozta meg. Ennek felidézése ismét személyes: Arany önéletrajzi levelében írja, hogy „kalandos életpályáról ábrándozva, ünni kezdém az iskolai egyhanguságot, hosszallani a pályát, majd *festő*, majd *szobrász* vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá”.¹⁴ Erre a *Bolond Istók* második részében is utal:

Majd apró válu-festék és ecset
(Mihez a macska szőrit megrabolta)
Kerül napfényre; – rajzol keveset,
Gyönyörrel úzi gyermekése oltá.
Arcz, ló, virág, tájkép, torony, mecset...
S mindezt csak úgy *találta*, nem tanulta;
Szép is volt rendesen az *ideál*:
De tőle a mű – száz mérföldre áll.

Mindez így jelenik meg a Szász Gerő-kritika szövegében: „A csupán gyakorlott festő, ifjabb pályatársa képtámlája előtt, odamutat egy-egy hibás részletre, melyet okol, hogy a mű nem tőn rá kedvező hatást, noha érzi, hogy e részlet megjavítása után is maradna még *valami* fogyatkozás de, mit kimagyarázni nehéz, könnyebb volna újból teremteni.”¹⁵

Másik önéletrajzi párhuzamként Arany – nem festőként ugyan – Petőfi rajzára írta a következő sorokat:

Arczom vonásit ez ábrázolatban
Szemed, hiszem, hogy híven fölleli:
De ugy ha a mit a festő hibázott,
A költő azt utána képzei.

¹⁴ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 557.

¹⁵ *Szász Gerő költeményei*, AJÖM XI, 139.

Mindennek háttérében, az irodalmi szövegekre értett párhuzamként, a Tisza Domokossal, tanítványával folytatott levelezés s azon belül is a versek bírálata állhatott: Arany a megkapott költeményeket értékelte úgy, hogy a kifogásolt részletek helyett nem egy esetben jobb változatot küldött, „így lehetne”¹⁶ vagy „Jobb volna helyette”¹⁷ módon bevezetve javaslatát. Emögött pedig ott állt nagykőrösi tanári munkája, s ottani dolgozat- és versjavításai, melyeknek fordulatai így hangzottak: „Sokkal helyesebb volna így kezdeni”¹⁸, „jobban vágna így” stb.¹⁹ Az iskolai és a nyilvános kritika közötti átmenet jellegzetes példája volt, hogy Arany Vidá József *Nemzeti koszoru* című kötetéről írt kéziratában érdemjegyekkel is osztályozta a verseket, míg a Szász Károlynak – egykori tanártársának – túl dicséretes bírálatát vitató szerkesztői hozzászólásában ezeket mellőzve értékelt.²⁰

Harmadszorra, a *Szépirodalmi Szemlé*ben elkezdett kritikáiban, már nem tett jobbnak tartott költői javaslatokat:

A mit a zenész csak mutat, festőnk mint kimagyarázhatatlant érez lelkében visszamaradni, azt elmélkedve, szavakban fölfejtetni tiszte a műbírónak. Ő nem csinálja újra, képes sem volna legtöbb esetben, mint a zenész; ő nem keresi részletben, mint festőnk, a mi az egészre tartozik; innen van, hogy bár ítélete alaposabb, mint ama gyakorlóké, ezek példája vagy észrevétele olykor tanulságosabb. Mert a példa követése, mely félig ösztönszerű cselekedet könnyebb, mint értelem útján venni irányt az érzés, képzelem műveihez [...].²¹

¹⁶ Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1852. jan. 29., AJÖM XVI, 18.

¹⁷ Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1852. júl. 19., AJÖM XVI, 62.

¹⁸ [*Magyar dolgozatjavítások*], AJÖM XIII, 123.

¹⁹ Uo., 191.

²⁰ BALÁZS 2002, 676–689; SZÁSZ 1860–1861, 196–198, 212–214, 197. Arany hozzászólása: 214–216.

²¹ Szász Gerő *költeményei*, AJÖM XI, 139.

A „legtöbb esetben” megszorítása kiemelendő, mert ez mintha visszatekintés volna, éppúgy, mint a példa „félíg ösztönszerű” követése. „Ezért sokszor kedvünk volna, ha nem is újrahegedülni a vén cigánnyal, legalább a festővel kimutogatni egyenkint részletesen, hogy ez vagy amaz költeményfüzetnek ez s ez darabjában itt meg itt a hiba, így meg úgy kellett volna csinálni.”²² „Tanárkodás”,²³ iskolai „preceptorkodás”²⁴ azonban, mint írja, már nem tiszte a kritikának.

*

Arany az *Athenaeumot* a maga korában legnevezetesebb szépirodalmi lapunknak tartotta, amely „az ízlés terjesztésére s a nyelv csinosítására igen sokat tett”.²⁵ A benne közölt versekről azonban alig találtunk tőle utalást, s az sem ismeretes, hogy Szalontán hozzájuthatott volna ehhez a folyóirathoz; ám Nagykőrösön már ki tudta kölcsönözni az iskola könyvtárából.²⁶ Tudjuk viszont, hogy Szilágyi István eljuttatta hozzá a Kisfaludy Társaság évlapjait,²⁷ s mint őt Arany 1846 elején írt levelében tudósította, a *Pesti Divatlapot* és az *Életképeket* is olvasta, „külön társaságban”.²⁸ (A Lovassy vagy a Tisza család, esetleg Mezey Ferenc lehettek tagjai ennek a társaságnak.)

Hász-Fehér Katalin monográfiája szerint

Arany több versében a Petőfi-szövegek párdarabjait alkotta meg s így különös, többszörös referenciájú művek jöttek létre [...]. Több ilyen vers lenne említhető, példaként csak *A gólya* című önmetaforikus költeményre utalunk, melyet Petőfi Nagyszalontán írt 1847. június 1-je és 10-e között, amikor Aranyéknál tartóz-

²² Uo., 140.

²³ Uo., 141.

²⁴ Uo., 140.

²⁵ *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, AJÖM X, 513.

²⁶ [Arany könyvkölcsönzései az iskola könyvtárából], AJÖM XIII, 233.

²⁷ VOINOVICH 2019, 48.

²⁸ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta 1846. febr. 22., AJÖM XV, 28.

kodott. Arany versét viszont, *A rab-gólyát* néhány hónappal később, 1847. október 12-én hozta a Pesti Divatlap.²⁹

Ennek költője ismerhette a népdalt:

Árva vagyok, árva lettem,
Hogy hívet elvesztettem.
Árva vagyok, mint a gólya,
Melynek nincsen pártfogója.³⁰

„*A rab gólya* soraiban háromszor szerepel a kifejezés: »Árva gólya áll magában«; »Egy van már csak: ő, az árva«; »Árva madár, gólya madár« – emeli ki Hász-Fehér.³¹ Arany *Dalgyűjteményében* pedig szerepel az a népdal, amelynek első sora: „Nincsen kedvem, elvitte a gólya”,³² amely szintén visszatér a versben: „Arra sincsen semmi kedve”.

Az *Aurora* 1837. évi számában Bajza József *Őszi dal* című verse jelent meg, amelynek idézzük első strófáját:

Köd borong, száll a’ daru
Zúgva fenn az égen
Száll ’s meleg hazát keres
Déli messzeségen,
Néki ott virít a’ hon,
Hol nincs tél az ormokon.³³

Ezt ismerhette Riskó Ignác, aki Petőfi barátja, Szatmár megye főjegyzője, majd 1848–1849-ben országgyűlési képviselő volt, s aki számos verset publikált az *Athenaeumban* és a többi reformkori

²⁹ HÁSZ-FEHÉR 2019, 118.

³⁰ ORTUTAY-KATONA 1975, I, 335.

³¹ HÁSZ-FEHÉR 2019, 119–120.

³² ARANY 2011, 27.

³³ *Aurora* 16 (1837): 310.

lapban. *Őszi tájkép* című költeménye, amely 1843-ból való,³⁴ kapcsolatban állhatott Bajza *Őszi dalával*: a „Száll ’s meleg hazát keres” összefügghet a „Társi jobb hazát kerestek” sorral. Ami még érdekesebb: Riskó verse befolyásolhatta *A rab-gólya* írását,³⁵ ami azt mutatja, hogy Arany talán hozzájuthatott a *Regélő Pesti Divatlap* számaihoz is.

A tizenegy strófából álló verset idézzük, velük egy sorban *A rab-gólya* hasonló elemeivel:

Őszi tájkép

Fenn a’ bérczen, fenn az égen

Függ hamvas ború,

Lenn virágtalan mezőn áll

Egy rideg darú.

Társi jobb hazát kerestek,

Ő magán maradt,

Hol fagy és vihar csatáznak

Zordon ég alatt?

Néz keletre, néz nyugotra,

Hátra és elé:

Költözőket, merre vágynak,

Nem láthatna-e.

Pályatársuk, tengeren túl

Ohajt szállani,

Délre készitik titkos inger’

Belsugalmi.

Őszi képet ölt a határ,

Még az égre fölnevezhet,

| S felrepül a magas égig,

Árva gólya áll magában

Még a darvak hátra vannak;

Szabad gólyák szállnak ottan

Jobb hazába; de hiába!

Sohse nő ki zúzos télig;

Mert tudja jól ott fenn mi szól,

Ismeri a költözőket.

Felrepülne, messze szállna,

Messze, messze, tengerekre,

³⁴ *Divatlap* (1843): 2:557–558. hasáb.

³⁵ *Divatlap* (1847): 2:1351–1352.

Déli tájon szendelágyan
Fúnak a' szelek,
Olly derült ott reggel és est,
A' nap olly meleg.

'S ha bujósdit pálmaberkek'
Árnyin játszanak:
Nem fulnak hófellegekbe
A' napsugarak.

Csillagfényben, illatárban
Fürdik ott az éj,
Ott vadászcső' gyilkos ónján
Nem közelg veszély,

Déli honját üdvözölni
Vágyik a' beteg,
Üdvözölni még csak egyszer
'S földén halni meg.

**

Rideg darú kopár mezőn
Szomorgva lépeget
'S hall szárnyakat suhogni fönn,
Hasitva fölleget.

Arra sincsen semmi kedve,
Nem nézi, csak hallja őket,

'S mint a' magasba vágyva néz
Az elhagyott beteg:
Ösztönszerűleg, égető
Honvágy ragadja meg.

Messze nézne, de ha nem lát:
Ott maradt ő elhagyottan.

Röpülni tárja szárnyait...
Hiába!... nem lehet!
Kín fűzi össze belsejét
És szíve megreped.

Megkísérté egyszer kétszer
Nem birná-e szárnya még fel;

A két verset a metrum, a kezdő trochaikus nyolcas is összeköti, először az ötsoros strófákban, amelyekből a költő később hat sorosakat alakított ki. A *Regélő Pesti Divatlap* e számát feltételezésünk szerint olvasó Aranyt megragadhatta egyrészt a legfőbb kívánság, a repülni akarás, a szárnyalás lehetetlensége, másrészt a megformálás poétikai hiányossága, elsősorban a középső versszakoké, mint például a szókincs idegensége: „Belsugalmi”, „szendelágyan”, „öszöntszerűleg”.

A *Toldi estéje* kéziratának kezdő dátuma 1847. július 3.,³⁶ az első ének írása tehát egyidejűnek mondható az 1847 őszén megjelent *A rab-gólya* írásával. Az öreg Toldi Bencének mondja a következőket:

Vándor-madár lelke: jól érzi magába’
Hogy ma-holnap indul melegebb hazába.
Neki már e földön minden olyan fagyott!
Neki én leroskadt hideg hajlék vagyok.³⁷

Arany 1847 végén írta Petőfinek: „Már küldtem volna verset [Jókai] lapja számára, de nincs tárgyam és formám, ha küldene néhány *hírlapi medvét*, abból majd puskáznék valamit.”³⁸ Sáfrán Györgyi, aki a XV. és XVI. kötet sajtó alá rendezőjeként és a további anyag előkészítésével igen sokat tett az Arany-levelezés megjelentetése ügyében, a „*hírlapi medve*” jelentését német analógia alapján azonosnak vélte a ’hírlapi kacsá’-ével;³⁹ az ő felfogását én is elfogadtam a *Petőfi és Arany levelezése* című kötet egyik lábjegyzetében.⁴⁰ Arany János ezzel ellentétben az *Életképek* egyik lábjegyzetét követte. A divatlap 1847. október 17-én megjelent számának „Mi hír Budán?” című rovatában tudósítást közölt arról az önmagát költőnek valló, éhes fiatalemberről, akitől úgy szabadul-

³⁶ ARANY OSzKa, 1.

³⁷ Uo., 6.

³⁸ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. dec. 13., AJÖM XV, 159.

³⁹ Uo., 604.

⁴⁰ PETŐFI–ARANY 2009, 78.

tak meg, hogy megadták neki a kért „huszast”, ajánló levélül pedig egy olyan verset, amelyet „háromszáz hírlapi medve” között találtak. Feltehetőleg Jókai írta erre a következő magyarázatot: „Műnyelven olly beküldött kézirat, mellyet minden laptól visszautasítottak.”⁴¹ A Petőfinek írt levél tehát rosszul sikerült, közölhetetlen versekről szól; az ironikus kérés megvalósulásáról azonban nem ismerünk példát. Ebben a kívánságban mindazonáltal van valami komolyan veendő: Arany egyszerre volt kritikus és költő, befogadó és alkotó; a szöveg által valamilyen módon érintett költő nem egyszer úgy olvasott, hogy egyszersmind újrateremtette azt.

Világos után, annak történelmi és egzisztenciális következményeit látva és elszenvedve, Arany újraformálta korábbi versének pszichikai helyzetét, 1852-ben már önmagára vonatkoztatva azt.

Hiú sovárgás

Vagyok pelikánja kietlen mezőnek,
Búsongó madara híves, ködös ősznek,
S mint a délre húzó daru fejem felett,
Egyhangon tördelem bágyadt énekemet.
Örömből, keservből dalforrás fakadhat,
Az elpattanó szív még egy hangot adhat:
De, mikor ízenként zsibbad el érzete,
A fásult kebelnek nincsen költészete.

Az, hogy ez a felidézés Arany igen jó memóriájának köszönhető, bizonyítja Ercseynek 1853-ban írt levele: „Azon régi Életképek és Divatlapokból, mellyek nálad vannak, üres óráidban ird ki rövidebb verseimet és küldd el, – mert itt világért sem lehet kapni, pedig még is szeretném verseimet összegyűjtve megtartani.”⁴²

*

⁴¹ *Életképek* (1847): 2:509–511, 511.

⁴² Arany János Ercsey Sándornak, Nagykőrös 1853. máj. 20., *AJÖM* XVI, 219.

Az oktatást Kisújszálláson és Szalontán preceptorként megismerő Arany első publikációja a *Társalkodóban* 1841 nyarán jelent, *Népnevelési ügyben* című cikke volt, amely egyebek között azokkal a fiatalokkal is foglalkozott, akiket sorsuk elhanyagolt. Ennek gondolata egész életében foglalkoztatta.

De vajjon ki is ne örülne, látva vagy remélve, hogy azon pór fia, ki maga, ökreinek hű szolgálatában növekedve, jelenleg nevét leírni, vagy a már leirottat elolvasni sem képes; kit isméréthiány, italvágy s renyheség szinte végpusztulásra juttattak, hasznos ismeretekkel, józansági föltétellel s iparral lépend-kí a kedvteléssel gyakorlott szorgalmas, szép ismeretek s tehetségekkel gazdag, okos és szelíd oktató által vezérlett iskolából [...] Szép remények! adja isten, minél előbb teljesüljenek!⁴³

Ehhez a költői pályakezdés előtt megfogalmazott gondolatkörhöz illeszkedik debreceni kollégiumi társának, Szakál Lajosnak néprománca, amely *Az íródiák* címmel jelent meg a *Pesti Divatlap* 1845. évi őszi számában, és amelyet Arany bizonyosan olvasott.⁴⁴

Szegény Bandi őrizi
Dombrúl a gulyáját,
Báméskodva hallgatja
A patak zúgását.

A fű puha zöldjében
Hanyat heverészget,
A csillagos kék égre
Néz és füttyörészget.

Nagyot sohajt hirtelen, –
A gulyát ott hagyja,

⁴³ *Népnevelési ügyben*, AJÖM X, 151.

⁴⁴ *Divatlap* (1845): 2:1132.

Vigyázzon rá akárki
Ő a falut futja.

„Becsali”-ba betekint
Megiszik egy pint bort
Odábbáll, – de merre most?
Kisérjük a jámbort. –

„Kovács Maris, hires lyány,
A nagy utcán lakik,
Értte szegény Bandinak
Esze, szive bomlik.

Ide csap be egyenest,
Ég szive fáklyája,
A világ már azt hiszi:
Hogy Maris mátkája.

Hajh! a világ sokat hisz,
S csalatkozik százszor,
Bandi sem úgy jára most,
Mint járt vala másszor.

Marist az iródiák
Mulattatja karján,
Csalfa szerelmi nótát
Csókért mondogatván.

Bandi elkeseredik
Sokalja a tréfát, –
Puhítja a diákot
Fizeti a nótát.

A „muzsikus cigány” Arany János nem bírálta sem a vers rossz címét, sem a falubeli eseményekhez kötött második, nagyobb ré-

szét, sem esztétikai gyengeségeit: első három versszaka azonban megelevenedett 1850-ben írt *A falu bolondja* című költeményben, amely alcíme szerint *Képtörédék*.⁴⁵

Kósza Bandit ösmeri a helység
Oly nagy benne az *élhetetlenség*. [...]

Hivatala sok volt egyszer-másszor:
Kis-korában volt ő libapásztor.
Zöld libákkal zöld mezőre menni –
Oly nagy öröm nem volt neki semmi.
Ott ledőlve, a temető sarkán,
Néha vesszőt metszegete tarkán,
Néha pedig fűz tilinkót vágott,
Vagy nézte a szőke délibábot.
Óra-hosszan nézte a felhőket,
Toldva-foldva képzeletben őket [...].
És mikor így elmosák a szellők,
Megsohajtá az eloszló felhőt.

Vagy megállott szeme a nagy égen,
Mely felette gömbölyödött kéken,
Nézte, hogyan tűnik el a gólya –
Gólya lenni úgy szeretett volna!
Néha danolt, néha füttyörészett,
Néha csak úgy a semmibe nézett,
Néha úgy tett, mint ki messze hallgat:
Hallgatá a láthatatlan darvat. [...].

Félnapig is odahagyta nyáját [...].

A két vers hőse azonos nevű; a 'kósza' jelző és az állatok őrzése mindkettőre jellemző, éppúgy, mint otthonukban, a természe-

⁴⁵ AJÖM I, 100–102, 438–439.

ti környezetben való heverés és tétlen bámészkodás; a patak-zúgás hallgatása és az ég bámulása az első, a darvak hallgatása, a délibáb és a felhők nézegetése a második esetében. Mindkettő hol fütyörészget, hol felsóhajt: ez közös tevékenységük; Kósza Bandi vele született tehetségére viszont a tilinkó vágása, a danolás, a felhők képzeletbeli kiegészítése vall, s ennek is hála, a többiek társaságát keresi.

Tartja őket Bandi mese-szóval,
Egy kuk sincsen, mikor ő megszólal,
Annyi mesét, oly különös szépet
Elmondani egy fiú sem képes [...].

A *falú bolondja*, üzenetéhez illően, töredék. Voinovich a kritikai kiadás jegyzetében idézte az *Elegyes darabok* előszavát: ez a vers Arany szerint „»azt akarta beszély alakban feltüntetni, mivé lesz a nép közt egy oly költői természet, mely a mostoha körülményekből soha ki nem fejlődhetve, nyomtalanul vész el. Később ez alapeszmét, nagyobb mérvben, a *Bolond Istókba* vittem volna át.«⁴⁶ Újabb ilyen próbálkozás volt az 1881-ből való, szintén töredékben maradt *Bóka Bandi*, amelyben a mesén és danolászáson kívül még a tánc is kiegészítette tudását:

Bóka Bandi a faluban ismeretes,
Levelet hord; hívatála: gyaloghetes,
Mert a foga más dologhoz nemigen fül,
Bár asszonyok, lányok után most is szemfül.

Bandi gyerek sohasem járt iskolába,
Tudománya beletörnék a nagy Á-ba,
De mesélni, danolászni nem volt párja,
A táncot még öregén is el-eljárja.

⁴⁶ Idézi: VOINOVICH Géza, Uo., 439.

Nyalka legény cseperedett volt belőle,
Akkoriban mind a világ szeretője,
De a sokból egy se vált be feleségnek,
Bandi szegény, csúfra maradt, agglégénynek.

A levélhordás hazai emlékeket idézhet: „én halomra gyűjtöm a levelet, mint a szalontai levélhordó cigány – írja Arany Tompának –, s akkor adok túl rajtok egyszerre, midőn már egész tarisznyára való összegyűlt.”⁴⁷ A danolás és a tánc pedig, mint azt vers-tani tanulmányaiban és a *Vojtina levelei öccséhez* című versben is kifejti, a szegény Bandinak legnagyobb kincse.

Van a magyarnak... úr Krisztus, mi van!?
Saját mértéke: népdalaiban
Melyet kitáncol a paraszt legény
És Farkas Józsi oly szépen kihúzó,
De a poéta (kincsek közt szegény!)
Mértéket idegen mintára nyúzó.

Szakál Lajos idézett versének olvasása olyan törekvéshez kapcsolódott Arany-nál, amely több, egyre nagyobb ívű, töredékben maradt alkotáshoz vezetett. Az *Irányok* című tanulmány is méltatja *A falu bolondja* esetét:

Az a fiatal pásztor, ki oly keservesen rikatja tilinkóját, az a paraszt legény, ki egyszer életében jajdúlt fel négy sor panaszos dalra, az a híres mesemondó vagy babonás képzelgő, vagy a minden alkalomra élcet pattantó 'ex professo' vőfély stb. lehet, ép oly „született” költőnek bizonyul, ha alkalom és mód nem hiányzik a benne rejlő alaptehetségnek minél több példa látása s utánzási ösztön által leendő kifejtésére.⁴⁸

⁴⁷ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. febr. 13., AJÖM XVI, 391.

⁴⁸ *Irányok*, AJÖM XI, 165.

Kardos Lajos külön tanulmányt szentelt annak, hogy milyen kapcsolatok vannak *A falu bolondja*, az *Irányok* és *Az észszerű utánzásról a költészetben* című tanulmányok között, amely utóbbi – egyebek között – a következőket állapítja meg:

Ha az ily dispositióval született gyermek, körülményei által, megfosztatik a nevelés előnyeitől, s hajlamával nem egyező életpályára sodortatik, – legtöbb esetben szerencsétlen, a nélkül, hogy tudná, miért. [...] Ama bojtár fiú, ki oly keservesen rikatja furulyáját, s órákig elnézi a felhők játékát vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok közt hírneves költő fogott lenni [...]. Egyik nagy költőnk arcképére hallám e megjegyzést: úgy néz ki mint a falu bolondja [...].⁴⁹

Jellemző, hogy ez az összefoglalás, bár öntudatlanul, utal Szakál Lajos versére is: „Ama bojtár fiú, ki [...] órákig elnézi [...] a folyam siető vizét”.

*

A rab-gólya és *A falu bolondja* keletkezésének példája, amelynek során, a muzsikusz cigány mintájára, más költők verse nem kritikát, hanem új művet inspirált Arany költészetében, hatással lehetett a *Szondi két apródjára* is. Ezt a költeményt 2008 őszén egy Szécsényben rendezett konferencia résztvevői elemezték.⁵⁰ A bevezető dolgozatban Kerényi Ferenc írta Czuczor Gergely *Szondijáról* és a *Szondi két apródjáról*: „Külön tanulmány tárgya lehetne a 150 soros, a históriás éneket hűségesen követő vers részletes egybevetése Arany feleakkora terjedelmű, 76 soros balladájával.”⁵¹ Ezt a feladatot az előadók közül legalaposabban Margócsy István⁵² és

⁴⁹ Idézet: AJÖM XI, 552–553; vö.: KARDOS 1916.

⁵⁰ FÚZFA szerk. 2009.

⁵¹ KERÉNYI 2009, 15–23, 19.

⁵² MARGÓCSY 2009, 24–36.

Milbacher Róbert⁵³ végezték el. Margócsy dolgozatának egyik fő megállapítása:

Alighanem közismertnek (sőt: igaznak) tekinthető az az irodalomtörténeti vélekedés, miszerint Arany János a *Szondi két apródját* Czuczor Gergelynek 1832-ben megjelent, tehát Arany korára már roppant népszerűvé és nagyhatásúvá vált balladájának nyomán írta, mintegy versengő imitációként.⁵⁴

Milbacher következtetése pedig így hangzik:

Greguss [Ágost] egyfajta aemulatióként, versengésként értékelte Arany újraíró gesztusát, amely viszont feljogosíthat bennünket, kései olvasókat, hogy megfogalmazzuk azt a hipotézisünket, miszerint Arany versengő újraírása egyben a Szondi-történet reformkori ideologikus beágyazottságával való számvetés is egyben, amely a Szondi-történet rekontextualizálásával, valamiféle új jelentés létrehozásának lehetőségét villantja fel.⁵⁵

Csörsz Rumen István a bicentenáriumi évben tett közzé olyan Kölcsy-, Czuczor-, Paczek Gyula-, Bajza-, Vörösmarty- és Erdélyi-verseket, amelyek révén egyebek közt a „barokk eredetű, romantikussá vált *képi* toposzhoz Arany tudatos hagyománykövetőként kapcsolódik”.⁵⁶

Czuczor Gergely verse 1832-ben jelent meg az *Aurora* 11. számában, majd 1836-ban a *Czuczor Gergely poetai munkái* második kötetében. Ennek legfőbb forrása Tinódi Lantos Sebestyén *Budai Ali basa históriája* volt.⁵⁷ 1852-ben – az idézett *Hiú sovárgás* esztendejének évében – volt Drégely ostromának 300. évfordulója: Erdélyi János *Szondi Drégel[b]en* című, 1852–1853-ban írt verse erre az

⁵³ MILBACHER 2009, 267–287.

⁵⁴ MARGÓCSY 2009, 24.

⁵⁵ MILBACHER 2009, 160.

⁵⁶ CSÖRSZ 2017b, 441–445.

⁵⁷ Erről lásd: ÁCS 2024a, 241–268.

alkalomra emlékezett vissza,⁵⁸ amely egyúttal kétségtelen történelmi aktualitással is bírt.

Arany János már részben újjáteremtette az Ilosvai Selymes Péter-féle *Tholdi Miklós históriáját*, és ismerte Tinódi műveit. A *magyar nemzeti vers-idomról* című munkában úgy idéz Ilosvaitól és Tinóditól, hogy két alkalommal is egymást követik,⁵⁹ és akadémiai székfoglalójában, a Tassóval történő összehasonlításban, rajtuk keresztül minősíti az akkori irodalmat: Zrínyi „holmi Tinódiak, Ilosvaiak közvetlen utódja”.⁶⁰ A *Naiv eposzunkban* is együtt emlegeti őket:

Mit mondjak a XVI. század nagyszámú verselőiről, a Tinódiak, Ilosvaiak talentumáról? Nem a verselés ügyetlensége, a költői szólam hiánya idézi elő feljajdulásomat. Lehet a vers darabos, a dictio fejletlen, mindamellett a költemény becses. Azzá a költői mese, a cselekvény és jellemek alkotása, szóval a benső idom teljessége teszi. Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot. A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékek sem volt.⁶¹

Arany török tematikájú versei közül a *Losonczi István* és a *Török Bálint* című kapcsolódik Tinódi feldolgozásához, sőt, az utóbbi motója is tőle származik. Két töredéke, a *Szondi* és *A két apród* című Voinovich szerint 1855–1856-ból, illetve az ötvenes évekből való.

Az első szókincse Tinódi több költeményét is idézi, és hozzá hasonlóan lineárisan, de jelen időben beszéli el az eseményeket.

⁵⁸ T. ERDÉLYI 2009, 38.

⁵⁹ *A magyar nemzeti vers-idomról*, AJÖM X, 230, 232.

⁶⁰ *Zrínyi és Tasso*, Uo., 331.

⁶¹ *Naiv eposzunk*, Uo., 265.

Szondi

Tinódi:⁶²

Szondi vitéz szomorkodik szívében;
Tőri török Drégel várát keményen;

Jó vitéz Szondi György benn porkoláb vala,
Töretni az basa kezdé Drégel várát,
(Budai Ali basa históriája)

Kit terek keményen ostromlának.
(Eger vár viadaljáról való ének)

Basa büszkén járát:
Adja fel a várat
Kegyelemért, cserébe.

„Adjad kegyelemre magad az királnak,
(Erdéli história)

„Hadakozó vitéz népem mind kevés, [...]”

Ti hadakozó, bajvivó vitézők,
(Dávid királ mint az nagy Góliáttal megviútt)

A második töredék szókincse kevésbé kötődik Tinódi verséhez, és a narrációs elv is megváltozik, előkészítve az apródok elbeszélését.

A két apród

Szondi vitéz harcolt lelkesen,
Drégel alatt nyugszik csöndesen;
Sírja felett kopján gyászlobogó, koszorú,
Kopja tövén két szép ifiú.

A *Szondi két apródjának* címe a két töredék összegzéséből következik.⁶³ A *két apród* kezdete („Szondi vitéz”) visszautalás az első kísérletre, vége pedig („lobogós hadi kopja”, „Kopja tövén”) előkészíti a befejezett művet.

Ekkor lép be Czuczor költeménye.³³⁶ A *Szondi* címet, éppúgy, mint Arany első töredékében, jelenbeli időszerkezet követi, mely

⁶² TINÓDI 1881.

⁶³ KICZENKO 2009, 49–68, 56.

csak az utolsó strófában vált át az örökös jelent megelőző múltba. Arany, megtartva a második töredékben kialakított narrációt, a korábbi nemzeti versidomot elhagyva a bencés költő versének időmértékes ritmusát veszi át:

Szondi

Szondi két apródja

Milly had kel a' drégeli völgyön elé,
'S vet vérszemeket hegyi vára felé?⁶⁴

Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;

Nem csak a verstani minta köti össze a két költeményt: számos szövegbeli párhuzam tanúskodik az újjáteremtés folyamatáról.⁶⁵

Czuczor:

Arany:

Ádáz Ali' tábora csattog alatt, [...]

Rá visszasüt a nap, ádáz tusa napja;
Zsibongva hadával a völgyben alatt
„Ott zöldel az ormó, fenn zöldel a hant
Két dalnoka is volt, két árva fiú;
Kő módra befolyván a hegy menedékét:
Hadd zúgjon az álgyu! pogány Ali mond,
„Szép úrfiak! immár e pusztá halom,
Felhőbe hanyatlott a drégeli rom,
Mint bástya, feszült meg romlott
torony alján:

A' kis fiukért öli csak gond,
Öltözteti dúsan a' kis fiukat
Nyerges Daliját üti sügyben,
'S dárdát maga szúra-le sírja felett.

Nem hagyta cselédit – ezért öli bú –
Öltözteti cifrán bársonyba puhába:
Szügyeikben tört keze forgat.
Zászlós kopiával a gyaur basa sírján:

⁶⁴ *Aurora* 11 (1832): 43–50.

⁶⁵ Vö.: ZLINSZKY 1900.

Kerényi Ferencet idéztük: Czuczor költeménye 15 tíz soros versszakból áll; az Aranyé – aki, tudjuk, pontosan számon tartotta műveinek terjedelmét – csaknem pontosan a fele, 19 négysoros stófa.

A *Szondi két apródja* nemcsak Czuczor versének versengő imitációjaként fogható fel, hanem mint utóbbinak a két töredék tapasztalata és tanulságai segítségével megalkotott újjáteremtése. Ezzel egyidőben, az 1855/1856. tanévben Arany a nagykőrösi gimnázium VI. osztályának adott feladatai között szerepel ez: „Szondi hős halála Drégelnél. Történeti episod, vagy költemény.”⁶⁶ Komáromy Lajos *Szondi hős halála*, Dömötör János *Szondi* címmel készített verset. Az első Ali helyett Achmedet írt; Arany megjegyzése a „várát – vadrohamát” rímhez: „a rímhez egyforma hang kell”; összbemnyomása: „Csinos”.⁶⁷ Dömötör János versében többek között az volt hibás, „mintha a rím kedvéért volna e [‘kivárt’] szó erőltetve ide”; általában azonban „Többnyire csinos”.⁶⁸ 1858/1859-ben az V. osztály témái között megbeszélendő kérdés volt „Szondi hős halála”,⁶⁹ amelynek tudomásunk szerint nem maradt fenn dokumentuma.

Az irodalomtörténeti tudat régóta tisztában van Arany László visszaemlékezésének jelentőségével, amely *Arany János hátrahagyott verseinek* bevezetésében található. A hagyatékot gondozó fiú többek között a következőket írta atyjáról:

említette egyszer előttem, hogy a CSALÁDI KÖR című költeménye egészen BURNS SZOMBATESTÉJÉ-nek hatása alatt született, anynyira, hogy első közlésekor gondolkozóban volt, nem volna-e kötelessége ezt meg is említeni, s csak azért nem tette, hogy a „béna magyar harcos” által akkor kelteni óhajtott hatást ne rontsa.⁷⁰

⁶⁶ [Könyvkölcsönzései az iskola könyvtárából], AJÖM XIII, 213.

⁶⁷ [Magyar dolgozatjavítások], AJÖM XIII, 161.

⁶⁸ Uo., 173.

⁶⁹ [A magyar dolgozatok címe és tárgyköre Arany János osztályaiban], AJÖM XIII, 215.

⁷⁰ ARANY László előszava: ARANY 1888, XVI.

A rab-gólya (1847), *A falu bolondja* (1850) és a *Szondi két apródja* (1856) előttörténete újabb jelentéssel gazdagíthatja Arany Jánosnak az 1851-ben keletkezett *Családi körhöz* való viszonyát. Ha az idézett visszaemlékezés időbeli távolsága megengedi a következtetést, megkockáztathatjuk annak feltevését, hogy míg a költő három esetben sem tartotta szükségesnek megjelölni a magyar előzmény megnevezését, az idegen vers esetében ennek kötelessége fölmerülhetett, annál is inkább, mert 1868 és 1873 között Arany négy Burns-verset is lefordított (*Az ördög elvitte a fináncot, Egy hő csókot..., Függlomha köd..., Kóbor Tamás*).

*

1833-ban Kölcsey *A' köny* (kötetben: *Könnycsepp*) című verse jelent meg az *Aurorában*.⁷¹ Második strófája így kezdődik:

Honnan, honnan nyögdelő szelecske?
Nem derül most hajnal rózsaszínben,
Esti fény sem bíboroz tetőket;
Lángfolyamban úszik a' nap ott fenn,
De hevétől rekken a' meleg táj,
'S szárnyad, íme, tiszta csöpp' ezüstjét
Harmatozva lebben-el körüllem.

A Buda halála tizenegyedik énekében található strófa ezzel a híres sorral kezdődik:

⁷¹ *Aurora* 11 (1833): 77–78. Arany megismerhette a verset Szemere Pál 1832-ben vagy Eötvös József, Szalay László és Szemere Pál 1840-ben megjelent kiadásából is. A *Kölcsey-reminiscenciák Arany János életművében* című fejezetben ugyanez a lehetőség vonatkozik a következő, *Aurorában* megjelent és Arany költészetére ható versekre is: *Szép Lenka* (1822), *Bú két velem* (1827), *Hymnus* (1829), *A' Reményhez* (1829), *Zrínyi' éneke* (1831), *Zsarnok* (1831), *Rév előtt* (1832), *Endymion* (1832).

...Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születél?
Lehelleted' arcom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba'; [...].

Szilágyi István két évet töltött Szalontán: 1842. március 20-tól 1844. március 24-ig.⁷² Arany János a következőt írta önéletrajzi levelében:

Barátom, később asztali társam, tehát mindennapos vendégem lévén természetes, hogy a társalgás legtöbbször irod[almi] tárgyakról folyt. Ő minden könyvet, mi szeme elé akadt, hozzám hozott, [...] – én tehát ismét beléestem az olvasás ragályába, a nélkül, hogy komoly szándékom lett volna valaha mint író, <komolyan> föllépni.⁷³

Szilágyi nemcsak olvasásra, hanem tudjuk, az irodalmi életben való részvételre is példát adott.⁷⁴ Több ízben is részt vett a Kisfaludy Társaság pályázatán: 1841-ben két költeményével, az *Árpád*-dal és a *Csák és királyleánnyal*, egy évvel később pedig a díjazott *Emlékbeszéd* című szatírárt jelentették meg a Társaság évlapjában, amelyről nem tett említést az önéletrajzi levél.

Szilágyinak a *Kisfaludy Társaság Évlapja*iban megjelent első, *Árpád* című műve „másod jutalmat nyert ballada” volt. Nyolc-hatos metrumát („A hon fölött, hol Bendegúz / S Etel vérzettenek,”) Arany hasonló műfajú versei közül csak a *Rozgonyiné* és *A walesi bárdok* folytatta. Nyolcadik versszakában („S a szóra, melyet férfi szólt, / Ki népe csillaga, / »Törvényt« dörg vissza ajkain / A nép – az úr – maga.”)⁷⁵ – mint azt Szörényi László kimutatta – „föltűnik az az ösdemokráciáról szőtt álom, amely később olyannyira jellemezni fogja majd Arany Jánost, aki a vezérek korába, tehát az Árpád utáni, a királyság előtti századra tette ezt az osztály nélküli egyenlőséget.”⁷⁶

⁷² VOINOVICH 2019, 48, 52.

⁷³ Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. jún. 7., AJÖM XVI, 560.

⁷⁴ Kapcsolatukra nézve lásd: SZILÁGYI 2019, 88–99.

⁷⁵ *Évlapok* (1841): 250–253, 251.

⁷⁶ SZÖRÉNYI 2019, 80.

A *Kisfaludy Társaság Évlapjai* harmadik kötetében Szilágyi István *Emlékbeszéd* című verses műve jelent meg:⁷⁷ ez egyik mintája volt *Az elveszett alkotmánynak*.⁷⁸ Műve sikerét Arany így köszönte meg barátjának: „ez nagyrészen ön műve volt!”⁷⁹

„*Haladni vagy maradni!*” Ez volt Rák Bende elődje, az elhunyt „Vitézlett Hátrafalvy Bendeguz” számára „minden kérdések kérdése”:

Örök váltságot emleget sok ember,
És a' parasztnak bírhatásjogot;
Az ősiséget el kell törteni....
– O Corpus juris..! hol van méltóságod...?

A problémák azonossága több esetben hasonló, vagy bővebb kifejezésmóddal, szókinccsel járt, *Az elveszett alkotmányban* pedig jeleneteket találunk az *Emlékbeszéd* tömör összefoglalásai alapján. A varázs Hábor ilyen előképet talál:

Hiszen mi nem vagyunk sem tátosok,
Sem légben úszó sérthetetlen angyalok.

Az elveszett alkotmányban pedig így cselekszik:

Hábor is, eltelvén boszujával, fölheverül egy
Föllegnek ruganyos pamlaghátára, nyugalmas
Komforttal letekint dühe tízenegy áldozatára
Amint szertebolyongnak alatt, nem tudva mi tájra
Kelljen venniök útjokat, és hol lelni föl egymást;
Majd sarkantyut ad a föllegnek s Mátratetőre
Szállva, szelíd ágyat vettet dagadó ködök enyhe
Vánkosiból felhőlaki tátosival s pihen ottan.

⁷⁷ *Évlapok* (1842): 404–419.

⁷⁸ VOINOVICH 2019, 56; AJÖM II, 222.

⁷⁹ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1846. febr. 22., AJÖM XV, 29.

Szilágyi Istvánnak e műve más Arany-szövegeket is inspirálhatt. A „Születni nem érdem” alapelve a következő kritikával is járt:

O boldogok ti! százszor boldogok
A' kik selyem pólyák' redői közt
Nyikkantatok meg!
Mindenható méltóságtok előtt
Nyitvák a' földi édennek kapúi:
Nektek szabad minden.

Ez a *Czakó sírján* című versben tér vissza:

Te, kit aranyhímes pólyába kötözték
S fednek születésed érdemcsillagi,
Kire gondolkozni sem szorult magadra,
S minden gondolatod más találja ki:
Illy halál sohasem fog érni tégedet [...]

– és a *Fiamnak* írt összegzésben folytatódik:

Majd, ha látod, érzed a nyomort,
Melyet a becsület válla hord;
Megtíporva az erényt, az észet,
Míg a vétek irigységre kész
S a butának sorsa földi éden [...].

Az *Emlékbeszéd* ironikusan „nagy”-nak nevezi Hátrafalvy Bendeguzt: „Szja! ez közöttünk már szokás: / Magunkat nagy- 's dicsőknek tartani.” Ez Arany *Egynémely nagyocska emberre* című versét előlegezi:

Nagy emberek, nagy emberek,
Oh, mily kicsinyek vagytok,
Ha vész üvölt, ha reng a föld
S az ég villáma csattog!

Mi lehetett még a Szilágyitól kapott könyvek között az önélet-rajzi levélben felsoroltakon kívül? A *Pesti Divatlap* 1844. évi utolsó számában *Számüzött* címmel az ő neve alatt jelent meg franciából készült fordítás Lamennais *Paroles d'un croyant* című művéből, de szerzőjének említése nélkül,⁸⁰ és Szilágyinak ugyanitt közreadott, ezután következő versei: *Vágy* (tévesen Szilágyi Ferenc néven),⁸¹ *Megcsalt leány*,⁸² *Fidelia*,⁸³ *Rabköltő*,⁸⁴ *Ne légy csillag*⁸⁵ és *Szenvedő hölgy*.⁸⁶ Az utóbbiakra nézve⁸⁷ szerzőjük 1845 novemberében ezt írta Aranyinak:

*Vahot I. kérésére, a Pdivatlap, a nyáron néhány régi verseimet még 1841-ből kezdé közölni. Költői irányom e.[z] i.[dőben] megváltozott; lyrám is Leopold korára fordult s itt sok erőt érzek magamban. De az eredmény az irodalomra nézve – gyümölcstelen. A censura már 5 nagyobbacska művemet tiltabe [!] aprilis óta.... Tárgyaikra nézve 1. A gályás papok. 2. Lengyelek. 3. Bacsányi János poéta. 4. Kray báró Caraffa idejében s 5. egy elégia mult felett.*⁸⁸

Szilágyi István ugyanitt 1847-ben Főnyad István álnéven *Hurczolom magammal... és El nem felejtelek!...* címmel két verset tett közzé,⁸⁹ amelyeket Arany bizonyosan ismert. Ezekről költőjük így tudósított: a *Bécsi napok* című, a Kisfaludy Társaság 1844 elején hirdetett pályázatára „álnévre határozom magam. Főnyadtól egy

⁸⁰ *Divatlap* (1844): 2:192. Az sincs kizárva, hogy ez a szalontai tartózkodása alatt megismert, csak általa ismert Arany-fordítás részlete lehetett. Vö. KOROMPAY H. J. 2019, 30–31, 38–39.

⁸¹ *Divatlap* (1845): 1:247.

⁸² *Divatlap* (1845): 2:617–618.

⁸³ *Divatlap* (1845): 2:876–877.

⁸⁴ *Divatlap* (1846): 1:35.

⁸⁵ *Divatlap* (1846): 1: 432.

⁸⁶ *Divatlap* (1846): 2:708.

⁸⁷ AJÖM XV, 513.

⁸⁸ Uo., 21.

⁸⁹ *Divatlap* (1847): 1:214; *Divatlap* 4 (1847): 1:505.

két levél van nálam a buzám ügyében. A *nevét* kivágva coopertába teszem. Nyer – csak ez egy. De a nevet senki n[em] ismeri.”⁹⁰

Az első vers már címénél fogva is kapcsolatban áll Arany *Visszatekintésével*:

Hurczolom magammal...

Visszatekintés

Hurczolom magammal lánczát végzetemnek,
Lelkemet melly hozzád kapcsolá örökre.
Bérczről bérczre hágok, futni kínaimtól,
S képed hozza vélem lánczaim zörgése.

Vágytam a függetlenségre,
Mégis hordám láncomat,
Nehogy a küzdés elvégre
Súlyosbitsa sorsomat:

A kép ótestamentumi: „Meg-rekesztett engem’, és ki nem szaladhatok; nehéz békókat vetett lábaimra.”⁹¹ Szilágyi verse tehát, a „lánczát” – „láncomat” megfeleléssel, közvetlenebb előképe Arany versének, mint a bibliai „békók” (amely az újabb kiadás szerint: „nehézzé tette lánczomat”).⁹² A *Visszatekintés* idézett versszakának folytatásában szereplő hálóhasonlata is *Jeremiás siralmaiból* való:

„hálót vetett az én lábaimnak el-vetett engem’,
pusztává tett engem’, és szüntelen bánkodom!”⁹³

Mint a vadnak, mely hálót
El ugyan nem tépheti,
De magát, míg hanykolódik,
Jobban behömpölygeti.

Az első sort idéző ismétlés is rokon:

Nem hamvadzik a tűz, s hogy mindig lobogjon:
Arra int lánczaim búbanatos hangja...

Nem vagyok erős hurcolni
E rám szakadt életet.

Két kulcsszó is összeköti a verseket: „S ha küzdésim kínja” – „Nehogy a küzdés elvégre” és „sorsom gátolási” – „Súlyosbitsa sorsomat”.

⁹⁰ Szilágyi István Arany Jánosnak, Máramarossziget, 1845. nov. 23., AJÖM XV, 20.

⁹¹ *Szent Biblia* 1803, 998.

⁹² KÁROLYI 1959, 695.

⁹³ *Szent Biblia* 1803, 996.

„Szájhagyomány szerint” – írta Arany az 1867-ben megjelent kiadás jegyzetében⁹⁴ – Toldi a szigeti párviadal előtt kezét fogott ellenfelével. Ennek az eseménynek története más mondákban is fennmaradt, így a Kinizsi Pálról szólóban is. Amikor „Egy ozman óriás” bajra hívta ki őt, Czuczor Gergely *Kinízszi* című versében

Kinízszi nyújt előbb kezét,
'S az ad viszont neki:
Sajtó lón a' magyar marok,
'S ozman vért zúza ki.⁹⁵

Pájer Antal hasonló, korábban írt *Kinízsije* közelebb áll a *Toldihoz*.⁹⁶

„Ellensége légyen, vagy barátja,
'S légyen bár hitetlen, ronda tar:
Véle – még előbb, hogy kardra szállana –
Szívesen kezét fog a' magyar.”

Szól Kinizsi [!] harczy büszkeséggel,
Által nyujtva rettentő karát,
'S a' czudar' kezét szokott kedélylyel
És erős nyomással fogja át.

Olly erős nyomással, hogy beléje
Minden ujja majd egygyé tapadt;
'S hős Kinízszi, míg ő kardhoz érne:
Pusztán hagyja a' szelett nyakat.

⁹⁴ ARANY 1867, III, 115.

⁹⁵ *Életképek* (1844): 1:319–321.

⁹⁶ *Rajzolatok* (1839): 1:19–20.

A *Toldi* előzményei között sem Ilosvai, sem Vörösmarty nem említette művében a kézfogást. Az Országos Széchényi Könyvtárban található kézirat XI. énekében ezt olvassuk:

Azután így szóla: „vitéz! addsa kezed:
Te sem bántál soha, én sem sértettelek;
Ha haragunnál is, egy órád sincs hátra,
S a halálos ágyon ki meg nem bocsátna?”

Erre a cseh nyujtá vaskezyüs tenyerét,
Hogy összeroppantsa vele Miklós kezét
Észrevette Miklós a dolgot előre
S a cseh barátságát jókor megelőzte.

Toldi összeszedte roppant nagy erejét
S megszorítá szörnyen a bajnok tenyerét
Engedett a keztyü és összelapúla
Kihasadozott a csehnek minden ujjá.

S mint mikor tavasszal, ha lágy idő fordul
A házak ereszen a jégcsap megcsordul
Ugy csordult ki a vér minden ujjá végén
Elszörnyedt a bajnok Toldi erősségén.⁹⁷

1847 tavaszán, amikor Arany Petőfinek azt írta, hogy „Egy *Toldi* akarok még írni, Toldi estvését”,⁹⁸ Ilosvai Selymes Péter művéből már nem sok anyagot tudott érvényesíteni (olasz vitéz, három csúfolódó megölése, Lajos király); Toldi nagyfalui haláláról pedig semmi érdemlegeset nem talált. Azonban, a *Toldi*hoz hasonlóan, Ilosvai szövegét mottóként idézte, a harmadik ének elején például így:

„Nagy öklelő fáját hogy fölhányja vala,
Lajos király kérdi, vajjon kicsoda volna.”

⁹⁷ OSzKb, 30v.

⁹⁸ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. máj. 27., *AJÖM* XV, 90.

A befejező ének elején pedig így:

„Ott vagyon most is Miklós feje csonttya –
Híres ez világban szíve nagy bátorsága.”⁹⁹

Garay János, a divatlap szerkesztője az 1843. évfolyam II. kötetében *Mátyás' temploma* címmel balladát írt, amelyben Toldi a budai vár templomára feltűzi a keresztet. Élete végén szegénységben bujdosott: „Szemétdombon tengődött megrokkant szép peje, – / A' rettentő buzgány lett mind kettő' sirköve.”¹⁰⁰ Az öklelő fa és a buzogány azonban nem élte túl hőjét a *Toldi estéjében*. Arany a temetésre vonatkozólag is találhatott motívumokat a *Regélő Pesti Divatlap* ugyanezen kötetében, amelyek aztán felbukkannak saját művében. Jámbor Pál *Ősz' elején* című versében¹⁰¹ a következő sorok szerepelnek:

Ugy ugy! csak ásd meg, jó lesz, sirodat,
Ne hidd, hogy a' száradt ág még kihajt;
Hogy meg ne halld a' munkásak' zaját,
Keservesen ne kelljen sirni majd.

A Rákóczi iránt érdeklődő Arany ezt olvashatta Vörösmarty *Mikes' búja* című versében:

Kő sincs hamvaidon. Pusztán és jeltelenül áll
Kis halmod, 's egyedül vagyok én mellette kesergőd [...].¹⁰²

1843-ban, a *Regélő Pesti Divatlap* egyik tavaszi számában Arany fígyelemmel tanulmányozhatta Jámbor Pál *Anyám' halálára* című költeményét.¹⁰³ Egyrészt, mert 1836-ban ő is eltemette édesanyját,

⁹⁹ Toldi fegyvereiről Ilosvainál: Ács 2024b, 148–156.

¹⁰⁰ *Divatlap* (1843): 2:1233–1234. hasáb.

¹⁰¹ Uo., 2:1455–1456. hasáb.

¹⁰² [VÖRÖSMARTY] 1829, 788. Vö.: VÖRÖSMARTY 1960, 740–743, 741.

¹⁰³ *Divatlap* (1843): 1:1577–1578. hasáb.

másrészt pedig ő is írt számos sírverset, korábban is, és hírneves költőként is. Itt azonban – Vörösmarty költeményének folytatásaképpen – olyasmit találhatott, amelyet hasznosítani tudott alkotómunkájában. Az utolsó versszakot idézzük:

Ne ugy magán!.. ketten mi e g y valánk,
Temessetek o együtt véle el!
Miért e' fejfa? nem kell itt kereszt,
M a g a m lesznek fölötte siri jel.
E' sirra, ég, ne hullasd harmatod':
Reá, míg élek, majd én hullatok!...

1847 első felében ez a motívum megismétlődik a *Honderü* „Tala-bér” által jegyzett *Téli dalok III.* című versében:

Némán feküdtél, nagyszerű halott,
Fátyolt öltött feletted a nagy ég,
Utóbb a hold tűzött ki fenn,
Az énekkart vihar, vész képezék.

Már minden elment, én még ott valék,
Kebledre tártam mindkét karomat,
Majd fölkelék s álltam szobor gyanánt:
Kereszt úgy sem jegyzé még sírodat.¹⁰⁴

A *Toldi estéje* kéziratának 1847 nyarán elkezdett első énekében, minekutána a nagyfalusi kertben az öreg Miklós édesanyjának sírkeresztje mellett imádkozott, majd a „*másik* Bence” sírjára tekintett, A *rab-gólya* idézett párhuzamával kezdődő versszakban ezeket a sorokat mondta Toldi a vele együtt dolgozó Bencének:

[„]Sirom ez. Kevés nap vár üresen engem. –
Te, öreg barátom, te temess el engem....

¹⁰⁴ *Honderü* (1847): 1:447.

Ide temess akkor s ne tégy semmi jelet,
Csak, a kivel ástam, ezt az ásónyalet.”

Az 1848. március 20-án befejezett első változat utolsó versszaka így hangzik:

Másnap alkonyatkor, egy fölleges estén,
Domb emelkedett már Toldi Miklós testén,
A mellyet az ős kert, egy csapongó széllel,
Béhintett lehulló, sárga falevéllél.
Nem jelelte a sirt drága ércz, vagy márvány:
Bencze volt az emlék, lába felől állván,
Egy ásót ütött le, arra támaszkodék –
S elborítá a sirt uj havával az ég.¹⁰⁵

Az a motívum tehát, hogy az öreg Toldi saját maga ásta meg sírját, melyet rendelkezése szerint egyedül az ásónyél jelölt meg, megtalálható Arany korábbi olvasmányai között. Csengery János *Arany János és az ókori klasszikusok* című tanulmányában állapította meg, hogy Toldi kérése mögött az *Odüsszeia* 11. éneke áll,¹⁰⁶ amelyben Elpenor lelke a következőket kérte:

Hogy siratatlanul és temetetlenül ott ne maradjak,
míg te tovább utazol, ne legyek neked istenek átka;
égess hát meg a fegyvereimmal, ahány velem ott van,
s nékem az ősz tenger partján sírdombot emeljél,
hogy szomorú sorsom tudják meg a megszületendő.
Végezd el nekem ezt, s evezőmet is üsd a halomba,
azt, amellyikkel a társak közt, míg éltem, eveztem.
(Devecseri Gábor ford.)

¹⁰⁵ ARANY OSzKa, 41.

¹⁰⁶ CSENGERY 1933, 83.

A sír egyúttal fontos szerkezeti mozzanat is: ezzel kezdődik, s ezzel végződik a mű, amelynek „kétségtelenül nagyobb a hatása, ha az ember sor és rendszerint jó rá, a maga helyén” – írta a szerző Petőfinek.¹⁰⁷

Vörösmarty, Jámbor és Talabér versében nincsen sem fejfa, sem kereszt; csak az egyedüli ember a „siri jel”. Az ég ne hullason harmatot, olvassuk Jámbornál, mert azt a lehulló könnyek fogják pótolni. Toldi sírjára sem került ércből vagy márványból való kereszt vagy kő; a lehulló sárga levél, majd az első, szimbolikus jelentésű hó takarja be a dombot. Teljesült kívánsága is: nem az Ilosvai-féle öklelő kopjafa lett fejfája, hanem ellentéte, az ásó nyele lett sírjának egyetlen dísze, amelyre emlékként Bence támaszkodott, keresztet formáló alakjával. Ez a látvány, mint tudjuk, a *Szondi két apródjában* is megismétlődik:

Két ifju térdel, kezökben a lant,
A kopja tövén, mintha volna feszület.

Jámbor Pál újabb költeménye, a *Honderüben* megjelent *Emlékezet*¹⁰⁸ több Arany-verset is inspirálhatott. *Álom*–való ellentéte az 1848 végén megjelent *Álom*.... valóval rokon. Első versszaka a *Letélszem a lantot* kezdetét látszik idézni:

Jámbor Pál: *Emlékezet*

Letélszem a lantot

Lantot kezembe! még egy éneket.
Aztán szakadj szét, lant, s kihült kebel!
Hadd látom egyszer még az éveket,
Hadd andalogjon rajtok lelkem el.

Letélszem a lantot. Nyugodjék.
Tőlem ne várjon senki dalt.
Nem az vagyok, ki voltam egykor,
Belőlem a jobb rész kihalt.

Második versszaka a *Visszatekintéssel* áll kapcsolatban.

¹⁰⁷ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. jan. 8., AJÖM XV, 167.

¹⁰⁸ *Honderü* (1846): 1:263.

Jámbor Pál: *Emlékezet*

Itt áll a mult' halvány alakja im;
Rajt' azt lelem: sokat reméltem én!
Való helyett csüggék köd' árnyain,
Hogy álmadám csak életem' felén.
Bár el nem érem eltűnt képedet,
Mégis szeretlek, álom, tégedet!

Visszatekintés

Álmaim is voltak, voltak...
Óh, én ifju álmaim!
Rég eltűntek, szétfoszoltak,
Mint köd a szél szárnyain.
Az az ábránd – elenyészett;
Az a légvár – füstgomoly;
Az a remény, az az érzet,
Az a világ – nincs sehol! –

Harmadik versszaka pedig mintha a [*Ha álom ez élet...*] című töredéket ihletné:

Jámbor Pál: *Emlékezet*

Élet, remény, vágy, mondd, nem álom-e?
Álom' karán csüggünk mi egyaránt.
Való nem e szűk földnek gyermeke.
Nem látsz-e itt, szólj, mindenben hiányt?
Itt ember, üdvet álomvárak rak –
Minden muló, csak a mulás marad.

[*Ha álom ez élet...*]

Ha álom ez élet: mért nem jön az óra,
Mely fölébresszen egy boldogabb valóra?
Mért hogy ennyi rémes, gyötrő álomlátás
Eszméltre nem hoz, csattogás, villámlás?
S ha élet ez álom: miért oly zsibbatag?
Kimerült, kifáradt, egykedvű, sivatag?

Jámbor Pál versének első felét idéztük. Befejező szavai: „eltűnt ifjúkorom.” Arany versei 1850-ből és 1851-ből valók.

Az *Álom..... való* egyik rémálom-képe szerepel Kerényi Frigyes *Mintha kigyót...* című versének címében is, amelyet Arany biztosan ismert:¹⁰⁹

Arany:

Vánkosom, mint tajték, szép fehérén dagad,
Hallok női, gyöngye, süttogó szavakat.

Kerényi:

Mintha kigyót érintettem volna,
Rezzenek, ha karod átölel:

¹⁰⁹ *Divatlap* (1847): 2:1332.

Kinyújtom karomat... 's egy pikkelyes, hideg Búsan nézek villogó szemedbe,
Kigyó tekerül rá, mely fülembe sziszeg, S pillantásom földre téved el.
Iszonyodva tépem a' szörnyet lefelé,
Küszködöm, kiáltok... 's fölébredek belé.

„Avúlt irások közt találtam egy dalt töredékben – írta B. Szabó Lajos *A nemzeti tánczról* című, Arany által bizonyosan elolvasott írásában –, az idő megemészté, a divat rá nőtt”.¹¹⁰

Egyik versszakát idézzük:

Azt is mondják: nem illik
A táncz a magyarnak!
Nem, ha néki czipellőt,
S fél nadrágot varnak.
De a pengő sarkantyúnak,
S kócsagtollas főnek,
Illik gyöngyös pártának,
S kurta főkötőnek.¹¹¹

Az elveszett alkotmány második éneke tanúsítja, hogy Arany már ekkor ismerte ezt a szöveget:

Van szép cifra szűröm, selyem üngöm, vértesi baltám,
Pengő sarkantyúm; rőfös toll a kalapomnál [...].

A Daliás idők második dolgozatának 46. és 47. versszaka még pontosabban játszik rá erre a dalra:

Pengett a sarkantyú, mind egyszerre pengett,
A fehér kócsagtoll mind egyszerre lengett,

¹¹⁰ *Divatlap* (1845): 2:993–999, 996. A vers Pálóczi Horváth Ádám szerzeménye. „Az 1835-ben megjelent *Magyar Hazai Vándor* című kalendáriumban E[dvi]. I[llés]. P[ál], monogrammal kiadott néprajzi-népismereti szövegek között is szerepel”. Csörsz 2016, 260–261.

¹¹¹ *Divatlap* (1845): 2:997.

Tánc közben a melles, tomporás vitézek
Délcegen egymással farkas-szemet néztek.

A fehérnép pedig, mint egy gyöngyös párta,
Körül a padokon a tánc végét várta [...].

A dal nem 7 | 6, hanem 13 szótagú sorként szerepel *A magyar nemzeti vers-idomról* című tanulmányban: „Azt mondják, hogy | nem illik || a tánc a ma- | gyarnak”,¹¹² a *Dalgyűjtemény* I. 46. darabjaként pedig, mint „Duda-nóta”, a kéziratosszöveg alábbi másolatával:

Még azt mondják, nem illik a táncz a magyarnak
Nem, ha neki czipellőt, bő nadrágot varrnak
De a magyar dolmányoknak kócsagtollas főnek
Illik magyar pártának magyar főkötőnek.¹¹³

A *Daliás időkben* ezek szerint a „gyöngyös párta” nem a gyűjteményben, hanem a divatlapban közölt szöveghez áll közelebb.

1844-ben Gaal József *Haramia’ szerelme* című műve jelent meg a *Kisfaludy Társaság Évtapjaiban*. Az öt részből álló „alföldi beszély” történetének lényege: a vármegye üldözte Csonka Bandiba szerelmes lesz Rózsi, a betyár azonban megcsalja. A leány bosszút áll: elárulja Bandit, akit felakasztanak.

Arany két verse kapcsolódhat a Gaal feldolgozta, általa bizonyosan elolvasott történethez: az első az 1847-ből való *Rózsa és Ibolya*. Nemcsak a haramiát tartóztatják le, hanem lovát is: „És fogva lett a’ hű társ, a’ szellő paripa”. Rózsa pedig így szól Ibolyához: „Jöszte hát, virágom, ibolya, tulipán! / Arany zabot eszik Szellő jó paripám”.

A bosszúálló leányt és Ágnes asszonyt hasonló büntetés várja:

¹¹² *A magyar nemzeti vers-idomról*, AJÖM X, 243.

¹¹³ ARANY 2011, 28.

'S ment a' leány, 's a' nap ha dél felé haladt,
 Ott látni őt a' hő, a' forró ég alatt,
 Téboly szemekkel a' nagy pusztát méri át,
 Reszkető kezében tart terhelt kosolyát.
 'S mint hervadó virág, ott olly epedve vár,
 'S lelkéből felsohajt: „Hej Bandi merre jár?”
 És déltől egy helyen vár késő estelig,
 S vállához éjhaját a' szellők verdesik.
 'S az éj ha száll, kinos lakába visszatér,
 Ablaknál bús leányt a' hajnal várva ér,
 Míg végre bánatán a' halál könyörül,
 'S a' váró hű leányt lelik lelketlenül.¹¹⁴

Virradattól késő estig
 Áll a vízben, széke mellett:
 Hab zilálja rezgő árnyát,
 Haja fürtét kósza szellet.
 Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.
 [...]
 És ez így megy évről-évre,
 Télen-nyáron, szünet nélkül;
 Harmat-arca hő napon ég,
 Gyöngye térde fagyban kékül.
 Oh! irgalom atyja, ne hagyj el.

Petőfi egyik korai versének első versszaka, amely a búza és konkoly bibliai példázatát eleveníti fel, nyomot hagyott a *Bolond Istók* második részében. Az *Én* először 1843-ban jelent meg a *Regélő Pesti Divatlapban*,¹¹⁵ de Arany feltehetőleg *Összes költeményei* között olvasta.¹¹⁶ Szemere Miklósnak 1857-ben írt levele magyarázza ezt: „Magát Petőfit akkor ismertem meg, mikor már megalapított neve volt. 46-ban, ha jól emlékszem. Addig, ha láttam tőle egy két dalt, az rám nézve olyan volt, mint akárkié. Kevéssé ismertem az irodalmi életet.”¹¹⁷ Petőfi költeményének is első versszakát idézzük:

A' világ az isten' kertje,
 Gyom 's virág vagytok ti benne,
 Emberek!
 Én a' kertnek egy kis magja,
 De az úr ha pártom' fogja,
 Benne gyom tán nem leszek.

A *Bolond Istók* II. részének idevágó részei (26. és 29. versszak):

¹¹⁴ Évlapok (1844): 105–125, 125.

¹¹⁵ *Divatlap* (1843): 1:1481–1482. hasáb.

¹¹⁶ PETŐFI 1847, 178–179.

¹¹⁷ Arany János Szemere Miklósnak, Nagykovács, 1857. nov. 29., *AJÖM* XVII, 127.

Isten, világ, ember: a tiszta ész
Nyitját ezekhez vágya feltalálni: [...].

De szót hüvelyből nem örömet bonta,
Virágot nem tiport el a gyomér'; [...].

A további kutatás fogja eldönteni, hogy a muzsikusz cigány bemutatott példája csak az életmű első szakaszában vagy később is tartott Arany életművében: hogy tehát az elolvasott vers kritikája új mű megszületésével valósult-e meg. Újabb kérdéseket vet föl, hogy ez az újrahegedülés kapcsolódik-e, és ha igen, hogyan a nagyobb alkotások keletkezéstörténetéhez. Egyes motívumok átvétele például szerkezeti funkciót is kaphat az epikában: mint a *Toldiban* Miklós és édesanyja kapcsolatában a zsoltáridézetek,¹¹⁸ vagy a *Toldi estéjében* a jel nélküli sír rendelése és megvalósulása. Több hasonló példa elemzésével a kutatás talán jellemezni tudja majd a befogadás és az újjáteremtés kapcsolatának egyes állomásait.

Fejezetünk fő tanulsága: Arany úgy olvasott, hogy egyszerre bírált és alkotott; az ő esetében alkotó olvasásról, olvasó alkotásról kell beszélnünk.

¹¹⁸ Lásd a *Zsoltárok* című fejezetet.



V. ARANY JULISKA ÉS ROZGONYI PIROSKA: AZ ARANY CSALÁD LEVELEI ÉS A *TOLDI SZERELME*

„Arany költészetének – írta Riedl Frigyes – egész fénye, lelkének egész borúja Rozgonyi Piroska alakján van. Piroska sorsa a költő sorsával változott; jellemző vonásainak jó részét Arany leányától, Juliskától vette; a *Toldi szerelmének* első kidolgozásában (a *Daliás Időkben*) Piroskában megvan Arany Juliska mély értelme és tréfás, dévajkodó jó kedve. A mint leánya meghalt, Aranynak első-tétült képzetében megváltozik jelleme is, sorsa is”.¹

De hogyan változik meg? Arany Juliska nemrég megtalált és kiadott levelei adják meg erre a feleletet.

A *Toldi szerelme* első kéziratának címlapján az áthúzott *Daliás idők* alatt a következő bejegyzés található: „Ez részint cassálva, részint beolvasztva az 1863 dec. végén kezdett *Toldi Szerelme* című k.[öltői] beszélybe, mely, ha isten segít utolsó kidolgozása lesz e tárgynak.”² A tisztázat második énekének elejéhez ezt írta Arany: „Ez a szerkezet végkép 1863-ban állapítva meg. Közbe jött, más irányban induló 2-3 dolgozat.”³ Mindez azt mutatja, hogy érvényét veszítette a *Daliás idők* 1854-ben írt második kísérlete, amelyben Toldi – Szigligeti drámáját követve – sisakot és páncélt cserélt ugyan Tar Lőrincsel, de a párviadatok után ő jegyezte el Rozgonyi Piroskát.

Arany Juliskáék 1865 nyarán született kisleánya a Piroska nevet a költő javaslatára kapta meg, aki a szülők kérésére így vála-

¹ RIEDL 1893, 156.

² „N^o-2. ez lett a *Toldi Szerelme*”, ARANY MTAa.

³ ARANY OSzKb.

szolt: „hogy a létező, létezett és létezhető, vagy képzelhető nevek közül melyik legyen az én kis unokám »jegye«? [...] De ha már kész volna az a munkám, amelyről nem tudom, kész lesz-e valaha: (ily szempontból) ajánlanám a Piroska nevet; régi is új is, szépen és jól is hangzanék, akár trochaeus versben: Szél Pi-roska.”⁴

Arany ekkor nem gondolhatott arra, amit Toldy Ferenc írt neki 1851-ben a *Daliás idők* első énekének ismeretében a mű folytatásáról és a Rozgonyi-lány lehetséges sorsáról: „A kedves Piroskának suo tempore [azaz a maga idejében] meg kell halnia”.⁵

A *Toldi szerelme* impurumának bejegyzése szerint „1867. nyáron”,⁶ másfél évvel Arany Juliska halála után alaposan megváltozott a költő számára a négy évvel azelőtt javasolt név jelentése: „Piroska... ez a név! jaj nekem, ez a név!” A VI. ének első szavaként leírt, a Tompának elküldött levélben egyszer,⁷ a tisztázatlanban pedig kétszer aláhúzott *Piroska* kiemelt helye,⁸ valamint a kurzíválás által mindkét Piroskára, a *Toldi szerelme* nőalakjára és Arany unokájára vonatkozik. A második versszak már egyértelműen ezzel kezdődik: „Piroska! leányom kis árva leánya! / Kedvesem egyetlen kedves maradványa!”

A VI. ének „Ki neved a költő álmaiból vetted” sora megmagyarázni látszik az attól való félelmet, nehogy a név és a sors összefüggése megvalósulhasson:

Baljóslatu névvel jöttél te világra!
Oh, le ne szálljon rád még jobban is átka,
Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászban,
Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban!

⁴ Arany János Szél Kálmánné Arany Juliskának, Pest, 1865. júl. 25., AJÖM XVIII, 620.

⁵ Toldy Ferenc Arany Jánosnak, Pest, 1851. máj. 2., AJÖM XV, 367.

⁶ ARANY MTA b.

⁷ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1868. febr. 14., AJÖM XIX, 161.

⁸ A lap szélén, ceruzával kihúzva: „1867 nyarán, de ugyan akkor félben maradt. Leányom †1865 dec. végén.” ARANY OSzKb.

E sorok szerint a mű és az abban szereplő név viselője között valamilyen fatális kapcsolat állhat fenn. A „Baljóslatu” szónak a *Murány ostromában* is megvan az előzménye: péntek lévén „Nem ültetek menyegzőt e baljós nap miatt”; sőt, ugyanitt az átkaival járó név is szerepel. Széchy Mária mondja Wesselényiről:

„Ah! a világ előtt – ilyen úton győzve –
Engem kárhóztos árulás szeplőz be,
És míg őt dicsővé teszi a szerelem,
Én varázsló névnek átkait viselem.”

A *Daliás idők* időszakából fennmaradt *Toldiánában* található, *Pro memoria* című jegyzetében ezt írta Arany: „Azt mondani, hogy nincs fátum a keresztyén világban, ostobaság. – Vagy nem áll-e a 10. parancsolat: me glátogatom az atyák álnokságait a fiakban harmad és negyed iziglen. Mi ez más mint némileg fátum. S a praedestinatio, mit református embernek hinni kell, mi más mint fátum? – Ezen fel nem akadok.”⁹

Mit jelent az, „Hogy sorsod azéhoz közelítsen gyászban, / Kit képzetem alkot a Rozgonyi házban!”? Arany 1866 januárjában két verset írt Juliska sírkövére, és vejétől, Szél Kálmántól várta a köztük közötte választást.¹⁰ Ercseynek küldött leveléből derül ki, hogy ő jobban szerette volna a következő, „distichonos feliratot”:¹¹

Férj, szüle, testvérnek szakad érted szíve, *Juliskám!*
Csak, ki legárvább lőn, egy mosolyog: csecsemőd.
Benne mi kárpótlást keresünk nő, néne, leányért;
Jaj neki: búra ha nő, hol keres édesanyát!

⁹ ARANY MTAC.

¹⁰ Arany János Szél Kálmánnak (elveszett), Pest, 1866. jan. 25., AJÖM XIX, 11.

¹¹ Arany János Ercsey Sándornak, Pest, 1866. jan. 26., AJÖM XIX, 12.

Arany János Rozgonyi Piroska készülő és csak a XII. ének végén bekövetkező halálától féltette unokáját. Toldi az V. ének végén fe-dezi fel saját nagy hibáját, amelyet elkövetett:

*Most látja először – igazán most tűne
A bajnok elé rút, rettenetes büne,
Mire csak gondolni borzalom, utálság:
Egy szerető szívet hogy tört meg az álság.*

Ugyanennek az éneknek utolsó sora szerint Toldi is egyedül maradt:

S ment, hogy soha többé Piroskát ne lássa.

Ha a VI. ének első szavát, a kettős jelentésű *Piroskát* visszavetít-jük, vagy pedig ha az utolsó sort önmagában, előzményétől füg-getlenül értelmezzük, a mondat alanya Arany Juliska is lehet, aki mivel meghalt, nem láthatta többé kislányát. Számunkra, a mai olvasó számára érvényes lehet ez a jelentés, azonban megkoc-káztathatjuk azt a lehetőséget, hogy fölmerülhetett a költőben is, amikor az impurumban a következő oldalra másolta az előző la-pon kitörölt szöveget, vagy amikor letisztázta a művet, hiszen ő volt saját művének első olvasója.

Tudjuk, hogy a nyelvet, így az általa leírt szöveget is kitüntet-tett figyelemmel kísérte a költő, a kritikus és a tanár Arany János. Levelezésében saját mondatainak idézhető sorozata jelenik meg, írás, újraolvasás és javítás szintjén, a humor önreflexiójában. Tom-pa Mihálynak írta: „Azonban akár mikor jöttök, csak jöjjetek, hoz-zon Isten mielőbb, mi ölelő karokkal (nehogy karókkal-t olvass) várunk”.¹² Szemere Miklósnak pedig: Sárosi Gyula „*laute* él Pes-ten, a mint hallom. (Nehogy a *laute* szót *lantnak* olvasd).”¹³ Ismét

¹² Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1857. márc. 8., AJÖM XVII, 34.

¹³ Arany János Szemere Miklósnak, Pest, 1857. nov. 29., AJÖM XVII, 128.

Tompának: „Azonban most elszenvedem sértésem (még ha »sértés« volna is) a megvillanó kedv okáért”.¹⁴

Tanítása szerint a fogalmazás egyértelmű kell hogy legyen: „Szokni kell, hogy világosan fejezzük ki eszméinket”,¹⁵ s ez volt egyik poétikai normája: „Mondani *épen* azt, a mi kell, nem többet, nem kevesebbet.”¹⁶ Ezt a szabályt önmaga sem tudta megvalósítani, s olykor saját, nem egyszer szándékosan elkövetett hibáit leplezte le. E normájának ellentmond a *Piroska* név kurziválása, s az említett sorok szándékos, illetve tudatosnak nem mondható kétértelműsége is.

A VI. ének eleje Piroskához szól; az eltávozott édesanyára, Arany Juliskára vonatkozó szakasz azonban, úgy tudjuk, nem tűnt fel senkinek, és tisztázása nem is látszhatott szükségesnek:

S te nem ismerhetted bús életed árát:
Amaz elporló szív teljes-egész tárárt.

Szinte balladaszerű, ki nem fejtett célzás a személyes bevezetés végén szereplő zárlat; ez sem értelmezhető a maga részleteiben:

Soha ne értsd a bűt, mely ide van írva:
Vigyük a te részed, mi öregek, sírba. –

„Ily rámában ohajtottam volna, hogy apai fájdalom emléke fennmaradjon” – foglalta össze Arany Tompának.¹⁷ De mi lehetett, mi volt Arany Juliska „szív”-ének, azaz érzelmi életének „teljes-egész” tára? Mi volt az, ami által őrá is vonatkoztatható lenne, vagy mint látható, lesz is a *Toldi szerelméből* idézett két sor:

Mire csak gondolni borzalom, utálság:
Egy szerető szívet hogy tört meg az álság.

¹⁴ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1858. máj. 11. [és 12.], AJÖM XVII, 196.

¹⁵ [Észrevételeim a január 16-án beadott versekre], AJÖM XIII, 192.

¹⁶ P. Virgilius Maro Aeneise, AJÖM XI, 480. Idézi és elemzi: DÁVIDHÁZI 1992, 86–96.

¹⁷ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1868. febr. 14., AJÖM XIX, 160.

Eddig azt tudtuk – hiányosan, tisztázatlanul és félreértésekkel (beleértve a sajátjaimat is) –, hogy Nagykőrösön szerelmi csalódása volt, és hogy Szabó Sámuel, az erdélyi tanárember feleségül szerette volna venni őt, sikertelenül. Nemrég megjelent Olosz Katalin *„Iszonyu volt a’ harcz mely szívem és eszem közt folyt”*. Arany Juliska és Szabó Sámuel kapcsolatának története korabeli levelek tükrében című hosszú tanulmánya,¹⁸ amely az Arany-kutatás eddigi eredményeit kiegészítve és lényeges pontokon korrigálva megvilágítja ennek a kapcsolatnak részleteit, s amely mellékletként közreadja a Szabó Sámuelhez írt leveleket. A legtöbb, tizenegy Arany Juliskától származik (1859. szeptember 20-tól 1860. május 30-ig), Arany Jánostól kettő (1859. november 30. és 1860. június 20.); Gyulai Páltól kettő (1859. október 6 és 1860. június 14.); Szilágyi Sándortól egy (1859. augusztus 14.); Szabó Jánostól három (1859. július 21., 1859. augusztus 6., 1859. augusztus 14.); Arany Lászlótól kettő (1882. december 21. és 1888. november 23.); Heckenast Gusztáv felhívása (1860. október); Arany János felhívása (1862. október 15.). Felvilágosítást kapunk így Juliska életének olyan jelentős szakaszáról, amely Arany Jánosnak mint apának is elkerülhetetlen feladatokat szabott.

A most napvilágra került levelezés első újdonsága a terjedelem. Senki sem gondolta, hogy Juliskának ilyen hosszú ideig tartott az érzelmi küzdelem, és ez családjának, elsősorban apjának sokáig tartó felelősséget jelentett. Azt sem gondoltuk, hogy mindez összefüggött Juliskának a Csengery családnál való, 1859. október végétől 1860 áprilisáig tartó pesti tartózkodásával, sőt, az Arany-családnak 1860 októberében történő Pestre költözésével is.

A most közölt levelektől és azok értelmezésétől inspirálva lássuk azt, amit eddig tudtunk vagy véltünk tudni, azt, amit most tudtunk meg, és azt, ami ebből következhet a *Toldi szerelmére* vonatkozólag.

¹⁸ Olosz 2022, 136.

Szabó Sámuel Nagykőrösön 1859 nyarán, feltehetőleg augusztus 8-án, megkérte Juliska kezét.¹⁹ Ekkor a 18 éves leány érzelmi-
leg foglalt volt: „Szerettem egy embert, fiatal könnyen hívő szí-
vem minden szerelmével, tapasztalatlan, forró, szenvedélyes lel-
kem minden bizalmával”²⁰ – írta Juliska három hónappal később,
már Pestről, Szendrey Máriának, Gyulai feleségének. Az itt meg
nem nevezett személy a nagykőrösi református lelkész, Báthory
Gábor fia volt.²¹ Szabó Sámuel leánykérésére

Hogy mit feleltem Apámnak, mikor Szabónak óhajtását nyilván-
totta előttem?... gondolhatod! Elmondtam, hogy szeretek s vi-
szonszeretetem; kértem ne akadályozza boldogságomat, ne ad-
jon ahoz ki iránt a becslésen kívül semmit nem érzek, nem
érezhetek. [...] Szüleim szomorúan bár, – még is megnyugodtak s
mondták kövessem szívem sugallatát.²²

– folytatta Juliska.

Arany János a már idézett, az 1850-es éves elejéről való *Pro
memoria* című jegyzetében felhívta a figyelmet arra, amire a *Dali-
ás időkben* feltétlenül ügyelnie kell. „Éreztetni kell az olvasóval”,
hogy a különböző főszereplők, Tolditól Holubárig, milyen hibákat
követtek el. Többek között „Rozgonyiban hiba, hogy leányát, szíve
megkérdezése nélkül harcz játék koczkájára, vásárra teszi: lakol
érte mert elveszti leányát.”²³ A Juliska említette „kövessem szí-
vem sugallatát” és Rozgonyi hibája, amely szerint „leányát szíve
megkérdezése nélkül” teszi vásárra, arra figyelmeztet, hogy kö-
ze van egymáshoz a Rozgonyi Piroska apjához való viszony kifej-
tésének, valamint Arany felelősségének: egyszerre látjuk őt mint
költőt és mint apát.

¹⁹ Uo., 17.

²⁰ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30., ROLLA, 37.
Idézi OLOSZ 2022, 15.

²¹ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, Pest, 1860. márc. 28., GYULAI 1961, 410.

²² ROLLA 1944, 15.

²³ AJÖM MTAc.

A következőképp folytatódik Juliska levele:

Szabó Nyitrába utazott azzal a határozattal, hogy tíz nap múlva vissza jön a válaszáért. [...] E tíz nap nagy forduló pont volt életemben. Igen, igen sok történt velem! Mint a villám ha derült égből csap le oly hirtelen és váratlanul jött lelkemnek a meggyőződés, hogy meg vagyok csalva, ki vagyok játszva. Hogy a kit én úgy szerettem, a kit én oly végtelenül szerettem, a kinek szavában jobban hittem mint mindenkiében, mint szüleimben, mint talán magában a Megváltóban, az egy sehonnai haszontalan könnyelmű, léha ember, az nem szeretett soha, az egy olyan ember kinek feje, szíve üres csak ajka van tele megmérgezett mézzel, hogy az nem méltó arra, hogy rá gondoljak; nem méltó arra, hogy megvessem!! [...] És ez mind azalatt a tíz nap alatt történt, míg Szabó távol volt. Mikor vissza jött a körülményekhez képest lehetőleg nyugodt voltam. Ekkor szüleim féltettek s óvtak Szabótól, mert félték, hogy daczból odadobom magamat. Ezt nem tettem, nem tudtam volna tenni már magában a Szabó iránti tiszteletből sem.²⁴

Arany Juliskát szülei attól féltették, amit Rozgonyi Piroska meg fog tenni: ő daczból odadobta magát a *Toldi szerelmének* 1863/4-ben írt II. énekében. Pedig szerelmesen várta Toldit, akit egyszer látott „nagy vitézi tornán”:

Ott lebeg előtte, vízben, égen, napban,
Bár mi tárgyra néz is: Toldi képe abban;
Még szemét behúnyva is foly az igézet,
Mint ha ki valamit erősen megnézett.

Oh, sziv édes álma, ha nem álom volnál!
Perc, rövid muló perc, soha el nem múlnál!
Rózsa mindig nyílnál, el sem is virulnál!
Szerелеm, szerelem, jaj be áldott volnál!

²⁴ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30., ROLLA, 37–38. Idézi: OLOSZ 2022, 15–16.

Piroska látta a párviadalokat, s azt is, hogy Toldi Tar Lőrinc nevében viaskodott; mikor az győztesként megjelent, tudta a csalást, de nem szólt:

Született szemérem, tanult kötelesség:
Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség!

Elhárította a védelmet is:

„Köszönöm, köszönöm. Nincs panaszom semmi,
Akarok Tar Lőrinc felesége lenni.”

Így zárul Juliska levele:

Szabó iránt nem érzek a becslésnél és a részvételnél most még egyebet. De nem is csoda. Nem szerettem volna soha, de nem is merném azt mondani, hogy szerettem, ha most már tudnék más iránt valamit érezni! De éppen mert annyira becsülöm őt, nem tudom visszautasítani, nem tudnék neki oly nagy fájdalmat szerezni. Ő nem tud semmit arról, mit neked fönnebb írtam, ő csak annyit tud, hogy nem szeretem, de senkit sem is szeretek. Kértem, hogy várjon és reméljen az időtől minden jót, vagy ha meg kell lenni, minden rosszat. Ezzel ment el most is. [...] Adja ég, hogy mi Neked, nekem és minden jó akaróimnak óhajtása, – tudniillik, hogy Szabót szeretni tudjam – beteljesedjék!!!²⁵

1859. augusztus 25-én Szabó Sámuel ismét Nagykörsön volt. Olosz Katalin írja a fennmaradt dokumentumok alapján, hogy ez volt a Juliskától való búcsú napja. Ekkor tudhatta meg „Arany János döntését arról, hogy végleg ugyan nem utasítja el, de nem is biztatja, várjanak a döntéssel, amelynek feltétele annyi, hogy ha

²⁵ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30., *ROLLA* 1944, 38–39. Idézi: *Olosz* 2022, 20.

Juliska időközben megszereti Szabót, a költő-apa nem áll útjában boldogságuknak.”²⁶

Szeptember 20-án Juliska ígérete szerint írt Szabó Sámuelnek, aki még nem tudott a nyári szerelmi csalódásról. Az őszi helyzet így más volt, mint az első találkozás.

Igaza volt Önnek! Most én is által látom hogy a' távollét fejleszt-
heti növelheti ugyan a' szerelmet, de nem – szülheti. [...] Arról
legyen meggyőződve, én biztosítom hogy senkit a' világon sen-
kit nem szeretek. Szivem tökéletesen szabad és osztatlan; 's
– mint személyesen is mondtam – nem fogom azt Ön ellenében
elsánczolni, sőt – a' menyiben hatalmamban áll – igyekezem hogy
óhajtott célját | elérje. A mit pedig e részben Önnek ajánlhatok:
jőjjön mikor csak lehet, mikor csak körülményei engedik; adja
minél több jelét szerelmének mindenben és mindenütt hol csak
alkalma lesz rá. Reméllem hogy ez sokat teend. Én jelenben is Ön-
nek adhatnám kezemet a' nélkül hogy az engem boldogtalanná
tenne, a' nélkül hogy az által valami nagy áldozatot hoznék Ön-
nek: de nem tudom, nem akarom, és nem is fogom soha senkinek
ha vele együtt szivemet is nem adhatom.”²⁷

Juliska Szilágyi Sándor kézbesítésével kapta meg Szabó Sámuel
válaszát (amely, a többivel együtt, érthető okokból nem maradt
meg), aki személyesen megjelent Nagykőrösön október közepén,
majd – a Szendrey Máriának írott, már idézett leveléből követke-
zően – Pesten is: „Kértem, hogy várjon és reméljen az időtől min-
den jót, vagy ha meg kell lenni, minden rosszat. Ezzel ment el
most is.”²⁸ Arany János ugyanis, egy nappal a Kazinczy-centená-
rium megünneplése előtt, október 26-án felutazott. A Tompa Mi-
hálynak írt beszámolója szerint „Julcsa és Laczi is feljöttek velem

²⁶ OLOSZ 2022, 19.

²⁷ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30., ROLLA 1944, 38–39. Idézi: OLOSZ 2022, 20.

²⁸ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30., ROLLA 1944, 38–39. Idézi: OLOSZ 2022, 20.

Pestre; Julcsa ott is maradt. Szándéka a tél nagy részét ottan tölteni, – ha belé nem ún a városi életbe.”²⁹

Juliska a Csengery család vendégeként töltött öt hónapot Pesten: „Most feljöttem Pestre a jó kedves Csengeryékhez, hogy ne legyenek mindig a multa emlékeztető tárgyak közt és hogy gyógyuljak meg egészen.”³⁰ November 3-án azt kérte Szabó Sámuelről, hogy „jobb lesz ha levelét ide Pestre Csengery bácsinak czimezi, s nem – mint határozók – Szilágyinak Kőrösre.”³¹ A kolozsvári tanárember karácsonyra tervezte újabb feljvetelét.

Arany 1859. november 30-án írta meg első levelét Nagykőrösről Szabó Sámuelnek:

Tisztelt collega úr, kedves öcsém!

Pár nappal ezelőtt kaptam leányomtól levelet, melyben gyermeki őszinteséggel tárja föl lelki állapotát. Úgy látom, hogy igen nagy küzdelem foly lelkében s nem tudja magát igenre vagy nemre határozni. Korát, fejlődését, tapasztalás hiányát tekintve, nem csodáltam, hogy eleinte az egész nem tudta oly komolyan venni, mint a lépés fontossága megkívánja: de most e könnyű gondolkodás teljesen eltűnt, s helyébe küzdelem lépett. Úgy hiszem legokosabbat tennénk, időt engedve, míg e küzdelem lefoly, s nem erőszakolva érzelmeit, elhatározását. Ön, mint tudom, szándékszik ismét feljöni Karácsonyra: de vajon ez által nem fogja-e mintegy erőszakolva érezni magát, hogy siessen az eldöntéssel? Pedig az ily kényszerűség mély és nehezen kitörölhető nyomot hagyna a lélekben. Vagy nemet mondana, a mit ugyan ily előzmények után kevésbé hiszek; vagy igent, de azon megújulható fájdalmas érzettel, hogy nem volt elég ideje az önelhatározásra, – hogy siettették. – Mert bár önneli ismeretsége már most

²⁹ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. nov. 2., AJÖM XVII, 345.

³⁰ Arany Juliska Gyulai Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30., ROLLA 1944, 38–39. Idézi: OLOSZ 2022, 20.

³¹ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1859. okt. 30., ROLLA 1944, 38–39. Idézi: OLOSZ 2022, 68.

nem mondható nagyon rövidnek, de úgy látom én, hogy a tulajdonképi komoly küzdelem csak mostanában vette kezdetét; s bár ön iránt ellenszenvet nem táplál, sőt szíves örömmel látja, de még mindig haboz kimondani a határozott szót. Véleményem tehát oda megy ki: hagyjuk őt magára egy darabig. Ön is meg lesz kímélve egy téli utazás kellemetlenségeitől, – valamint ő is | a fájdalomtól, hogy nyilatkoznia kelljen, mielőtt magával egészen tisztába’ volna, mielőtt azt érzene, hogy e nyilatkozást önjószántából teszi. Ha ön látogatását tavaszfeléig elhalasztani nem sokallná, úgy hiszem, ez elég idő lenne arra, hogy e küzdelem csendesesen lefolyjon. Mert megvallom, csak azon meggyőződés mellett ohajtom leányomat Önnel egyesíteni, ha tudom, hogy szívhajlam vezeteti karja közé.

Bocsásson meg, ha netán levelem, vágyait kellemetlenül érinté, s mindenek fölött kérem, ne tekintse soraimat elutasításnak, sem a szülék, sem leányom részéről – kinek épen tudta nélkül írom – s fogadja szíves kézzorításomat!

igaz barátja

AJános³²

Juliska apja következetes volt: ezúttal is a költő teremtette apa, Rozgonyi bírálatát követte, aki „leányát szíve megkérdezése nélkül” teszi vásárra, majd aki nyáron azt tanácsolta leányának, hogy kövesse szíve sugallatát. 1859 telének elején is az a beleegyezés feltétele, hogy „szívhajlam vezeteti karja közé”. Időt és türelmet kért, hogy a Pestre vitt Juliska önmagában döntsön.

Amikor *Toldi szerelme* harmadik énekében a király búcsúzkodott Kesziben, Rozgonyi megígérte, hogy felkíséri leányát Budára: „Örömet ígérte, öröme telt benne, / Nem tudja, hogy inkább temetőbe menne.” A király válasza fontos és Arany János leveléhez hasonló – bár korábban úgy nyilatkozott, hogy „De nem úgy ütött

³² Arany János Szabó Sámuelnek, Nagykőrös, 1859. nov. 30., OLOSZ 2022, 86.

ki, ahogy én akartam”, most pedig: „De Lajos, köszönve, mond: »az idő múlik«”.

Juliska igyekezett megszeretni Szabó Sámuel: „itt csak idő segíthet – írta 1860 elején –, itt csak egy gyöngéd baráti viszonyból fejlődhetik részemről szerelem. (Hisz azt mondják hogy a’ barátságtól egy a lépés a’ szerelemig!)”³³ Levelei ennek megpróbáltatásait és sikertelenségét tanúsítják.

Piroska viszont igyekezett legyőzni Toldi iránti szerelmét:

Rozgonyi Piroska föltette magában,
Hogy megtöri szívét fájdalmas igában,
Ketté szakad ámbár, és ha könnyez vért is:
Feleségül mégyen Lőrinchez azért is. [...]

Piroska sokat tőn – majdnem lehetetlent,
Elnyomni szerelmét, az első egyetlent [...].

Olosz Katalin úgy fogalmaz:

1859 végére Szabó Sámuel két tűz közé került: Juliska arra kérte, hogy minél gyakrabban találkozzanak, mert úgy vélte, a személyes találkozások segíthetnek abban, hogy barátságból szerelemmé alakuljanak érzelmei. Arany János viszont éppen az ellenkezőjét, a távortartást kérte tőle, mert meglátása szerint Juliskának egymagában, befolyásoló körülményektől függetlenül kellene eljutnia a döntéshez.³⁴

1859 karácsonyán mégis létrejött a találkozás, amely során Juliska „ottléte alatt tájékoztatta Szabót előző szerelméről és csalódásáról.”³⁵

Nagy a különbség Juliska és Piroska helyzete között: levelezés és apai óvás ellenére találkozás volt itt, a kényszerűvé vált távol-

³³ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 8., Olosz 2022, 71.

³⁴ Olosz 2022, 27–28.

³⁵ Uo., 29.

lét ellenére nagy szerelem maradt ott. Mindazonáltal mégis van hasonlóság kettejük lélektani harcában.

Az első a „szerelem-megvetés-fájdalom-szégyen” érzelméből következő lelki üresség, amelyet Juliska még kiábrándulásakor tapasztalt.³⁶ Piroska, mikor Tar Lőrinc győztesként megjelent, hasonló fájdalmat és szégyent érzett:

De, ha erőt tudna is venni szemérmén,
Nem lázad-e lelke mai szörnyü sérvén,
Hiszen *itt volt, megvitt*; odadobá csúfra,
Mint egy leszakított virágot az útra.
Most ennyi gyalázat ember elé jusson?...
Kocsi után ő, mely fel nem veszi, fusson?...
Nem! bár a halálnál még iszonyúbb jönne. –
Záporoső módra megeredt a könnye.

A másik a személyes felelősség: „magamra kentem minden szennyet minden mocskot”³⁷ – írta Juliska még a nyáron, majd 1860 elején: „ha soká így tart mardosó körmével szétszaggatja lelke-met az önvád!”³⁸

Piroska hasonlóképpen önmagán kereste a tévedést:

Minden okot, vádat, maga ellen zúdít,
És menti, kimenti, érte vivó Toldit:
Ki tudja, mi rejtett fogadás gátolta
Hogy megnyissa szívét, akkor, vagy azolta!
S nem volt-e az egész viadal kísértés?...
Bajnoka szívének betegítő sértés,
Hogy ama jöttmentnek magát oda dobja,
Csakhogy az oltárnál melegedjék jobbjá?...

³⁶ Arany Juliska Gyulay Pálné Szendrey Máriának, Pest, 1859. okt. 30., ROLLA 1944, 37. Idézi: OLOSZ 2022, 16.

³⁷ Uo.

³⁸ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 8., OLOSZ 2022, 72.

Juliskára és Piroskára egyaránt vonatkozott a kötelesség, a becsület parancsa. Juliska 1860. január 8-i levelében írta, hogy

senkivel olyan boldog nem lennék mint Kegyeddal, ha – viszontszerelem fejlődnek [!] ki bennem. Ismétlem nem tekintettem volna mind ezekre, hanem már első találkozásunkkor azt mondtam || volna egy szerűen hogy feledjen. Ez lett volna a becsületbeli kötelességem. De minthogy jobban meg voltam – vagyok – és leszek – győződve a Kegyed örök szerelméről mint valaha a' magaméről is, úgy gondoltam, hogy talán nem rontunk a' dolgon semmit ha várunk, és reméllünk.³⁹

Mindez – hogy Olosz Katalint idézzem – „előrevetíti további leveleinek téma- és gondolatvilágát, amelyeknek csaknem állandó kulcsfogalmaiként emelhetjük ki az őszinteség, kötelesség, becsület, önvád, hálátlanság, önbecsülés szavakat.”⁴⁰

Hasonló szerepe van a becsületnek a *Toldi szerelme* V. énekében is, amelynek kezdetén Piroška lelkiállapotát a következő sorok jellemzik:

Halni ha lehetne, oh! halni szeretne:
Szűnjön meg az élet, csak a becsület ne!

Ugyanott, később:

S látva, hogy az ellen amit sorsa végez
Nincs menedék földhöz, irgalomért éghez:
E gyöngye teremtés, Piroška, ezentúl
Kezdte magát törni a kötelességhez.

S ez nyilvánul meg akkor is, amikor hármasan vacsoráznak, és Lőrinc elmenekül a felháborodott Miklós elől. Ő magával vinné Piroškát, aki

³⁹ Uo., 71.

⁴⁰ Uo., 31.

Kibontakozott és rebegi esdőleg:
„Becsületét véd meg, oh lovag, egy nőnek!”

Számukra elsődleges az ígéret, az adott szó hatalma. Juliska ezt írta: „Nálunk létében megígértem hogy fogok irni ’s Önt magamról, illetőleg érzelmeimről tudósítani. Komolyan vádolnám magamat ha ez első óhaját nem telyesiteném.”⁴¹ Piroska pedig:

Erőltette magát Piroska, hiában:
Vergődhetik immár szava hálójában!

Toldi hasonlóképpen:

Oh! folyna e lélek, rohanna magátul,
Csak büszke becsület ne állana gátul;
Piroska lelkével bizony összefolyna,
Csak adott szó s ál harc szemérme ne volna [...].

Több azonos motívum összeköti őket. Juliska így ír álmodozásáról:

gyakran úgy elmerengek messze, messze a’ távol jövőben; ’s úgy találom, vagy talán érzem is hogy a’ Kegyed oldala mellett || számomra egy boldog, nyugott, szép csöndes élet vár. Egyes jeleketeket idézek előmbbe, elgondolom, hogy miként fogunk mindketten az egymás boldogítására törekedni, ’s ebben egymással mintegy versenyezni, miként fogjuk egymással közölni apró gondjainkat, bajainkat; miként fogok én csak egyedül annak élni hogy Kegyednek minél több örömet szerezsek; ezt, mondom, mind föl gondolom ’s ilyenkor nyugott, elégedett vagyok, vagy talán boldog is.⁴²

⁴¹ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagykőrös 1859. szept. 20., Olosz 2022, 67.

⁴² Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. jan. 25., Olosz 2022, 73.

Piroska ebben reménykedik:

De mikor az első indulat alább szállt,
Kereste szegény szív a fogódzó nádszált,
Azt keresé titkon, éjente-naponta,
Hogy mi után áhit, még neki se' mondta. [...]

Ha talán a bántást a lovag megbánta,
S édes szerelemre fordulna iránta?...

Toldit pedig ez a jövő vonzza:

S megriad a kürtszó odafenn, úgy tetszik,
A dobogó hídat elébe eresztik,
Fönn meg az erkélyen hű asszonya várja:
Piroska, Piroska – fészken ülő párja.

Közössé válik Juliskában és Piroskában a kétségbeesés, a meghalni akarás, amely azonban nem vezet az öngyilkosság gondolatához. Juliska így jellemzi önmagát:

Jobb lenne ha én nem is lennék többé a' világon; hidje el oly igazán kívánom ezt gyakran. A multba nem merek vissza pillantani, mert csak keserűséggel kell szemeimet elkapni onnan; a jövőben nem látok semmit mi vigaszomra, vagy kárpotlásomra lenne; itt tengődöm a' jelen egyhanguságában, elégedetlenül sorsommal, 's mindenkivel széles e világon!⁴³

Aztán Kegyed épen úgy tesz, mintha én tudj' Isten milyen öngyilkolási eszmékkal volnék tele. Azért hogy szeretnék nem élni nem következés hogy egyszersmind megöljem magamat.⁴⁴

⁴³ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. márc. 12., OLOSZ 2022, 82–83.

⁴⁴ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Pest, 1860. márc. 23., OLOSZ 2022, 84.

Piroska is hasonló állapotban van:

De könnyü halálhoz nincs semmi reménység:
Játszik piros arcán az ifju egészség,
S úgy védi magát a viruló ép élet:
Soha öngyilkosság eszébe se rémlett.

Arany János második, Juliska és a kolozsvári tanár kapcsolatát lezáró, 1860. június 20-án kelt, nemrég nyilvánosság elé került levele a *Toldi szerelme* előtörténetéhez tartozik.

Kedves kolléga ur!

Leányom közlé velem Önnek utóbbi levelét, melyben vágyat fejez ki a körösi látogatás iránt. Apai kötelességet vélek teljesíteni, ha ezúttal én válaszolok.

Ön tudja, minő érzelmekkel fogadtam legelső ajánlatát. Oly feltételhez kötém apai jóváhagyásomat, a mi legtermészetesb, sőt egyedül természetes. Ha leányom hajlamát bírja – ez volt föltételem. S azóta nem történt változás érzelmimben. De azóta hosszú idő folyt le, elég idő arra, hogy leányom részéről is kifejlődjék a sympathia. Semmi akadályt nem tevénk mi szülők. És mi az eredmény? Ott állunk, hol az első napokban – sőt félek, hogy ott sem.

Ne csalja magát, édes barátom. Mióta Juliska Pestről hazajött, elég alkalmam lőn kitapogatni érzelmeit. Ő erkölcsi kötelességül tette volt magának, Önt megszeretni. Azt hívé, hogy oly tiszta érzelmeket viszonzni becsületben járó dolog. Szüleinek tanácsa, javallása mindazoknak, kiket tisztel és szeret, – nem különben saját eszének meggyőződése az Ön nemes tulajdoniról: mindez parancsoló törvény gyanánt tűnék előtte fel. De a szív nem hajolt meg e törvénynek: hosszú, makacs, gyötrő küzdelem következék. Az életvidor leányka elveszté kedélye friseségét, halk szomorúságba süllyedt, figyelme szórakozott, arcza borongó, egészsége megtámadva lőn. Döbbenve láttuk rajta e változást: nem ismerénk benne leányunkra. Így telt el pár hó a pestről hazajövetel után. Végre többszöri unszolásom erőt veve rajta: kitört

belőle a szó. Édes barátom: elmondjak-e mindent röviden? Ő feláldozta volna magát, szerelem nélkül, az ügyvélt erkölcsi kötelességnek, és mert kimondhatlanul sajnálta Önt; – fel, – habár ez áldozatban szíve szakadt volna is meg! Tartoztam Önnek ez őszinteséggel. ||

Most már átal fogja Ön látni, hogy ide jöve tele mindkettejük részéről csak a szenvedést újítaná meg. A találkozás méginkább [!] fölszítaná Önnek jobb sorsra méltó gerjedelmét, a nélkül, hogy a viszonzásra csak annyi remény is mutatkoznék, mint eddig. A másik félnél pedig újra kínos küzdelem állna be, s erőszakolása annak, a mit erőszakolni nem lehet. Ne jöjjön, kérem. – Mi a szünidőt úgy sem szándékozunk itt tölteni, hacsak véletlen akadály el nem fog. Aztán leányos szülék a világ szeme és nyelve iránt is tartoznak némi figyelemmel, hamár a kilátás ennyire bizonytalan. Ön nem fog minket balúl érteni.

Bocsásson meg, ha keserű perczeket okoztam. Kötelességből tevém, Ön és magunk iránt. Fogadja egyszersmind baráti jobbot és tartsa meg szíves jó indulatában tisztelőjét Aranyt⁴⁵

A levél szókinccse a *Toldi szerelmében* visszhangzik. A kötelesség, amelyre a levél hivatkozik, éppolyan erős, mint amilyen Rozgonyi Piroska és Juliska esetében volt: Arany szükségesnek látta az apai beavatkozást, azt, hogy megszüntesse azt a „parancsoló törvényt”, amely leánya lelkismeretét fenyegette.

Piroska a királynak írt levelet; ennek nyomán Toldi számára az

Érsek az egyháznak feloldja nagy átkát,
Vissza neki adja lelki szabadságát;

– egyúttal felmentve őt a „lovagi törvény” üldözése alól. Az apa levele Juliska lelki békéjéhez tette meg az első lépést.

⁴⁵ Arany János Szabó Sámuelnek, Nagykörös, 1860. június 20., OLOSz 2022, 87–88.

„Az életvidor leányka elveszté kedélye friseségét,” írja Arany Szabó Sámuelnek. A VI. ének emlékezése szerint most már nem jelenhetett meg Juliska „árva leánya” számára „az a vidor élet, / A szép kis alakból kisugárzó lélek,” amely a X. énekben Piroskát így jellemezte:

„Itt, ahol a szívek hallgatva megtörnek,
Egy deli, vidor szűz – ugyan, inkább gyermek –
Készül kezeimből venni örök fátyolt;
Nem mert a világnak meghalt s ide vágyott...”

A költő emlékezése pedig így eleveníti meg Juliskát:

Az a komoly érzés játszi kedély mellett,
Melyért idegennek is szeretni kellett;
Nyílt szív, ajak és arc, nevető nagy kék szem...

„Ő feláldozta volna magát, szerelem nélkül, az ügyvélt erkölcsi kötelességnek, és mert kimondhatlanul *sajnálta* Önt; – fel, – habár ez áldozatban szíve szakadt volna is meg!” – összegezte Arany leányának szándékát. Ez így tér vissza a *Toldi szerelme* II. énekében:

De csak egy pillantás, a szerelemé kell:
Jaj neki! a szíve ketté hasad ékkel [...].

Szíve baját egy sem tudja Piroskának;
Panasza most sincsen halovány ajkának;
Édes ölé bűnét kebelébe zárván,
Megy az áldozatra – néma, kötött bárány.

A VI.-ban pedig így:

Hát még, ha leányi áldozatát méri!
Meddő legyen inkább, az egeket kéri;
S visszára vizsgálván anya-érményét,
Meggyüldöli apja lehető reményét.

Elmondható tehát, hogy Rozgonyi Piroskára is áll az, amivel Arany Juliska összegezte küzdelmét: „Iszonyu volt a' harcz mely szívem és eszem közt folyt”.⁴⁶ S a *Toldi szerelmének* eddig csodált ábrázolásai mögött nemcsak költői és lélektani mélység, hanem apai szenvedés és hosszú, szolidáris próbatétel rejtőzik.

Juliska és Szél Kálmán eljegyzése 1863. március 18-án volt Nagyszalontán. Arany így tudósította Tompa Mihályt: „A viszony kölcsönös hajlandóság útján fejlett ennyire: s nekünk szüléknek semmi okunk e házasságban leányunk sorsa iránt meg nem nyugodva lenni.”⁴⁷ Az esküvő az év nyarán, augusztus 9-én volt, Arany Jánosék lakásában.

Ismét egy koczka, kis családunk életében – reméljük s adja isten, jól forduljon! De, édes barátom, e néhány hónap alatti tapasztalásim folytán, vigaszúl nektek, mondhatom, hogy ha boldogság gyermekekkel birni, – még is van abban némi megnyugvás, ha az embernek.... nincsenek gyermekei! többet nem mondhatok – talán okom <sincs> ennyire sincs.”⁴⁸

Arany ezután, 1863 végén tért vissza – mint írta, némileg megnyugodva – a *Toldi szerelméhez*.

⁴⁶ Arany Juliska Szabó Sámuelnek, Nagykovács, 1860. máj. 30., Olosz 2022, 85.

⁴⁷ Arany János Tompa Mihálynak, 1863. márc. 18., AJÖM XVIII, 292.

⁴⁸ Arany János Tompa Mihálynak, 1863. júl. 23., AJÖM XVIII, 343.



VI. „IDEJE A KŐ ELDOBÁLÁSÁNAK, ÉS IDEJE A KŐ ÖSSZESZEDÉSÉNEK”¹

A KŐ MOTÍVUMA ARANY, ADY, BABITS ÉS KOSZTOLÁNYI
KÖLTÉSZETÉBEN

A „Basileai”, azaz bázeli kiadás alapján 1803-ban „Posonyban és Pesten” megjelent Biblia szerint, amelyet Arany használhatott, „Ideje *vagyon* a’ köveknek elhányattásoknak, és ideje a’ köveknek egybe-gyűjtetéseknek”.² A bizonyos célra vagy nélküle történt „elhányattatás” vagy „eldobálás” rombolást (vagy jó esetben megtisztítást), az „egybe-gyűjtetés” vagy „összeszedés” építést jelenthet, mind a költészetben, mind a kutatásban.

Weöres Sándor 1935-ben megjelent *A kő és az ember* című kötete és ugyanilyen című verse egyszerre kérdést és feladatot jelent számunkra: a költők életművében milyen viszony van kő és ember között?

Ez a kapcsolat első pillantásra egyszerű, valójában pedig végtelen, hiszen a kő jelentését az *Értelmező szótár* kilenc csoportra osztja, amely a szóösszetételek által megszámlálhatatlan módon szaporodik:

1. Általában szilárd ásvány v. közet, kül. vmely kemény, törhető, de nem nyújtható, tűzben el nem égő ásványi anyag. [...] **a.** Vmely közetnek, sziklának, a fémeken kívül bármely ásványnak egy darabja. [...] **b.** [vminek] oka, okozója; [...] Ilyen anyagból vmely építkezés céljára használt darab. [...] **c.** Ilyen v. ennek az anyagnak tulajdonságaival rendelkező, mesterségesen előállított anyagból

¹ Préd 3,5-6.

² *Szent Biblia* 1803, 834. A bibliai kiadással való azonosítás alapja a Zrínyi imájában szereplő zsoltáridézetek egybeesése: *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 361–362.

készült burkolat, kövezet. [...] **d.** Ez az anyag mint vmely emlékmű, szobor stb. nyersanyaga. [...] **2.** Sírkő. [...] **3.** Drágakő. [...] **4.** Szerszámok és fegyverek élesítésére haszn. ásványi anyagból készült tárgy; fenőkő. [...] **5.** (játék) <Dominóban v. más játékban> téglalapocska v. kocka. [...] **6.** (nyomdászat) Lapos, széles, simára csiszolt, ásványi anyagból készült tárgy, amelyet a litográfiában sokszorosításra használnak. **7.** Az emberi test üregeiben, azok váladékából kicsapódott, szerves v. szervetlen sókból álló, kemény képződmény. [...] **8.** (műszaki nyelv) A kohászati és vegyi iparban alkalmazott, szabványos v. előre meghatározott célra készült, a szokottól eltérő alakú tégl. **9.** (átvitt értelemben) <Erős érzelmi telítettségű beszédben haszn. állandósult szókapcsolatokban:> mennykő [...].³

Az *Értelmező szótár* idézi a kő előfordulásait szólásokban és közmondásokban, amelyek számtalanszor megjelennek szóösszetételekben, akár elő-, akár utótagként.

A kő jelentését Weöres Sándor *Cantata* című versének „s hogy a kő nem szenved, bajosan hiszem el” sora és költőtársának, Nemes Nagy Ágnesnek versei alapján érdemes összevetni a kőzetek történetével, amelynek a geológia az üledékes, a magmás és az átalakult vagy metamorf osztályait különbözteti meg:

Az üledékes kőzetek kialakulása óceánok, tavak, folyók mélyén lerakódott vagy a mozgó jégtakaró és a szél révén felhalmozott üledékekkel kezdődik. Az üledékek egymásra települnek, az alsóbb rétegek betemetődve egyre mélyebbre kerülnek, eltávozik belőlük a víz és megkeményednek. Évmilliók alatt a diagenezisnek nevezett folyamat során a felső rétegek nyomása és a Föld belsejének hője az üledékrétegeket szilárd kőzetekké alakítja.⁴

³ „Kő” szócikk, *Értelmező szótár* 1959–1962.

⁴ *Üledékes kőzetek* 2009.

Nemes Nagy Ágnes „így lassan közzé gyűrődöm” (*Harangszó*), „kövé gyűrődött azonosság” (*Között*) és „Aránytalan / súlyok alatt húzódva, keskeny / testével lassan préselődött / kinná gyűrődött közetekben” (*A gejzír*) sorai, amelyeket „[a] versírásnak, illetve magának a Nemes Nagy-versnek az önmetaforájaként is” olvashatunk,⁵ valamint a „De mennyi része van, hány rétege! / A förtelem dobostortája, tábla, / földtani metszet, közet-ábra, / ez a szégyenyek bibliája” (*Utálat, utálat az egész*) szakasz, amely az élet összegzésének tekinthető, azt sugallják, hogy az üledékes kő története analóg lehet azzal a személyiséggel, amely állandó nyomás alatt szenved.

A vulkánból származó közetek, ezzel ellentétben, túlnyomás hatására kitörő izzó láva megszilárdulásával keletkeznek, amikor a magma (az olvadt közetanyag) a felszínre jut.⁶ A túlnyomás, az izzás és a tüzes kitörés szintén lélektani analógiák képanyaga lehet.

A kő mérete (a sziklától a kavicsig, a kötörmelékig vagy -porig) és fajtái, sőt – a többi között – a drágakő különböző változatai is tovább részletezik a végtelenbe tartó listát. Kutatásunk során az is kérdésünk lehet, hogy ha a kővel való kapcsolat vallás-, irodalom-, művészet- vagy művelődéstörténeti emlék, ez milyen módon érinti a versbeli visszatekintőt; ha ellenben jelenbeli, konkrét vagy metaforikus, kire vagy mire vonatkozik? A kő mennyiben fontos a létezéshez? Melyik tulajdonsága dominál: régisége vagy érzéketlensége, tanúbizonysága vagy bölcsessége, anyaga vagy veszélyessége, szépsége vagy ereje, védelme vagy támadó volta?

Jó lenne, ha olyan motívumtörténeti összefoglalás állna rendelkezésünkre, amely Balassi Bálint „Ő, magas kősziklák” kezdetű versétől, vagy még korábról, a kódexek anyagától – „Mondom tűnektek, mert ha ezek veszteglendnek, az kövek kajálnak!” (Lukács 19,4).⁷ – kezdve áttekintené egészen a jelenig az egymást

⁵ TAMÁS 2024, 24.

⁶ *Üledékes közetek* 2009.

⁷ *Müncheni Kódex* 1985 [1466], 245.

követő állomásokat, és tartalmazná – Franz Anselm Schmitt példáját követve – a tárgy bibliográfiáját is.⁸

A nevezetes példák közé tartozna: „Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg?” (Arany); a „Föl-földobott kő, földedre hullva, / Kicsi országom, újra meg újra / Hazajön a fiad” (Ady); „a múltak követ érted-é / csiholni, mint kovát?” (Babits); „Nincsen senkim a földön. Rokonom a kő” (Kosztolányi); „Mert most minden s egyetlen értelmünk / Az úton heverő kövek fájdalma, / Mely porban és piszokban taposódva / Templomtorony kupolájába vágyik!” (József Attila). Gondolhatunk a következő költőkre is: „Egy átjárónak tört köve vagyok” (Dsida: *Hajnali kövek*); „Nem halljátok? Itt körül a falakban / Dobognak a beépített kövek” (Reményik: *Kövek zsol-tára*); „Futsz, mint a sziklakő” (Áprily: *Rohan a kő*); „Házak, paloták, kövek, ti kövek, / csak nem akart megnyilni szívetek” (Szabó Lőrinc: *Kövek és látomások*); „Akár a kő, olyan vagyok, / mindegy mi jön, csak jöjjön” (Pilinszky: *Téli ég alatt*); „Minden emberben van valahol egy kő. Súlyos, szilárd, egynemű” (Nemes Nagy Ágnes: *Kő és hiúság*); „vak mészkőhab-kőgolyókra / kövesedett kőhab-rózsa, / kő-bordák, kő-vályuk fehér / kőfodrán kő-csipkeszegély, / kő-erekkel, kő-lécekkal / befont kőbuborék-kehely, / megkövesedett ősbogár, / kőtojáson kőszita-vár, / kőpettyek, kőpontok sárga / kőbuborékszita-háza” (Juhász Ferenc: *A halott*) és így tovább. A feldolgozás tartalmazná azt az összehasonlítás-sorozatot, amely a költők egymáshoz való viszonyát jellemzi.

⁸ SCHMITT 1976.

1. ARANY

Arany János költészetéből leghíresebb a „Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg?” szállóigévé vált sora. Ennek megvan az életműbeli közvetlen előzménye is: *Az elveszett alkotmány* 7. énekében Kolocintos Gábor hadnagy „inte kolompos / Emberinek, köveket hajigálni az elleni hadra”, s a kő keletkezésének ironikus magyarázata: az ellenfél, „Pörgedy, népével, menten maradott az ütéstől, / Kezde azért ő is természet-gyúrta pogácsát / Szórni az éjzavaró Kolocintos uram seregére.” A „természet-gyúrta” jelző nemcsak a kövek hasonlóságát, hanem történetét is jelentheti.

Tudjuk, hogy a *Toldit* részben a *János vitéz* ihlette: az óriások várában történő dobás is szerepel a mű keletkezésének előzményei között: „A kő úgy a király homlokához koppant, / Hogy az agyveleje azonnal kiloccsant.”⁹

A *Toldi*-előhangban felsorolt fegyverek közül („Hárman sem birnátok súlyos buzogányát, / Parittyaköveit, öklelő kopjáját”) a parittyakő nem Ilosvai Selymes Péter művéből, hanem az *Ótestamentumból* ismeretes: „És bé-nyúlván Dávid a' táskába ki-vön onnét egy követ, melyet a' parittyából el-hajita, és a' Filistéust, homlokba találá, és a' kö a' homlokába ragada, és Góliát artzal le-esék a' földre.” (1Sám 17,49)¹⁰ Az ehhez képest való egyik nagy különbség az, hogy Miklós termete és ereje a Góliátéval vetekszik, ami a *Toldi estéjéből* is kiderül:

⁹ PETŐFI 1997, 80.

¹⁰ *Szent Biblia* 1803, 380.

Kétfelől a nyergen egy-egy szál parittya,
Erős bikabőrnek hátából hasítva,
Lóg le, mint valamely óriás bocskora,
Bennök egy-egy kő, mint a fejem akkora.

A malomkő viszont szerepel Ilosvai művében Toldi jellemzésére:

hatalmas erejét nézik nagy csudával,
nagy malom köveket emel fel-karjával.

A kő itt a bámulat, és nem a védelem eszközeként jelent meg:

De hogy Budából Tholdi György meg-jö vala,
vitéz ő szolgálai rudat hánnak vala,
Tholdi Miklós köztök ott forgódik vala,
Viszsza két annyira az rudat veti vala.

Olly nagy nehéz követ mellyet hánnak vala,
azt is sokkal meszszebb vissza veti vala,
báttjának az dolog mind hírével vala,
öcsét ez dologért gyakran meg-feddi vala.

Magában Tholdi György ugy buskodik vala,
Miklósra öcsére nagy haragja vala,
szerető szolgálját mert meg-ölte vala,
az érren és nádon Miklós bujdosik vala.

Az összefüggéstelen események Ilosvai művében pusztá időrendben történnek, amelyekből Arany oksági kapcsolatot tudott teremteni. Az újraköltés logikája megengedhette volna, hogy Miklós lándzsával ölhetné meg György szolgáját, nem pedig kővel, amelyik nem feltétlenül azonos a malomkővel, mert hiszen bizonytalan ott a gyilkosság eszköze.

Babits Mihály a *Keveháza* létrejöttét tanulmányozó és Kelevéz Ágnes által megfejtett *Iliász*-feljegyzésében – amely feltehető-

leg Arany más műveivel is kapcsolatos lehet – a mű 16. énekében olyan részletet jelölt meg, amelyben Patroklosz, akinek fegyverzete, társaihoz és Ilosvaihoz hasonlóan, gerely és kő, ez utóbbi hajtásával ölte meg ellenfelét:¹¹

Patroklosz szemben szökkent szekeréről a földre,
balja gerelyt tartott, másikkal fölragadott egy
S csillámló érdeshegyü sziklát, jól belemarkolt.
És nekidőlve kidobta: nem is szállt messze a hőstől,
hasztalanul se röpült: Hektórnak hadszekerészét,
Kebrionészt, fattyú-sarját a dicső Priamosznak,
míg gyeplőt tartott, a hegyes kő homlokon érte:
szétmorzsolta a szikla szemöldjét, csontja sem állta
ezt a követ: mindkét szeme lába elé a homokba
hullt le; miként bűvár, maga is lebukott ama díszes
harciszekérről, és csontjából lelke kiröppent.

(Devecseri Gábor ford.)

Arany a *Toldit* 1846. október 23-án fejezte be; félévvel azelőtt írta Szilágyi Istvánnak: „Homert tanulom, Iliast eszem”,¹² Petőfinek pedig, hozzá küldött első levelében 1847. február 11-én: szabadon maradt idejét „részint szeretett nőm s két kis gyermekem, részint Homérom és Shakespeare-em társaságában töltöm el”.¹³ Arany megemlíti Szilágyi Istvánnak 1847 áprilisában: „nálam van nép epos: az Iliás és Odyssea”.¹⁴ Lehetségesnek tartjuk, hogy a Homérosz művéből Babits által idézett részlet szerepet játszhatott Ilosvai művének újratерemtésében.

A *Toldi* költője kritikusként és tanárként is alapvető fontosságúnak tartotta az oksági kapcsolatok kidolgozását. A *hősköltemény kellékei* címmel egyik nagykorú diákja egyebek között a következőket írta: „a történt dolgok folyvást egymásután, szakadatlanul adassanak elő”. Arany kiegészítése: „Nem elég; egymásból kell

¹¹ KELEVÉZ 2021a, 125.

¹² Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1846. febr. 22., AJÖM XV, 28.

¹³ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. február 11., AJÖM XV, 53.

¹⁴ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. [ápr. 2.], AJÖM XV, 77.

folyni az eseményeknek.”¹⁵ Akadémiai székfoglalójában azt kérdezi majd, hogy Zrínyi „mivel tetézi meg a históriás énekek szerzőit, kik hasonlóan a csupasz tények fonálát követik?”¹⁶ „Hogy [Gyöngyösi] nyersen és pusztán a történt dolgokat adta volna, mint Tinódi, történeti rendben: nem lehet mondani. Volt neki bizonyos terve az összeállításban. Csakhogy ez még távol esik a költőileg kerek és egységes munka tervétől.”¹⁷ „Három századon keresztül zengett a magyar eposz, naív és tudákos modorban [...] – folytatódik az összehasonlítás –, anélkül, hogy e három század hosszú folyama, mit csermely a követ, a költői elbeszélést kerekrebbre görgette volna.”¹⁸ Ebben az 1860-ban megjelent hasonlatban a műalkotás, mint az egyre csiszolódó kő, mind kerekrebbre, azaz tökéletebbre kellett volna fejlődnie, mint a *Zrínyi és Tasso* elején:

Első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság. Mint egy parton heverő síma kavicsról senki sem mondhatja meg, hol azon szirt, melynek egykor része vala, melyik hullám repeszté le, sodrá tova zömök kockáját, melyik és hány rendbeli mosogatta éleit gömbölyűre: ép oly kevésbé nyomozhatnók ki azon mesék, kalandok, hosszabb rövidebb elbeszélések kútfejét, további alakulások tényezőit, melyek az ember ős természetéből fakadnak elő.

Ez magyarázza az eposz mondából való létrejöttét, egy „énekes osztály” közreműködésével és egy lángész tehetségével.¹⁹

Erdélyi János 1855-ben *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmányában a népköltészetéről írta: „Hiszen maga a nép, mint patak vize a kövecset, addig forgatja dalait, míg utoljára kisimítja, kerekíti, mert öntudatlanul bár, de ösztönileg ragadtatik a művészet felé, s eléri ama szerencsés pontot, mikor jobb órá-

¹⁵ *A hősköltemény kellekei*, AJÖM XIII, 136.

¹⁶ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 370.

¹⁷ *Gyöngyösi István*, AJÖM XI, 430–431.

¹⁸ *Naiv eposzunk*, AJÖM X, 266.

¹⁹ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 334.

ban megteremti azt.”²⁰ Arany bizonyosan ismerte ezt a szöveget, hiszen Erdélyi az ő költészetét is méltatta: „ő teszi a zárkövet a regényes lírai alkotásokhoz”.²¹ A ’zárkő’ Arany szóhasználatában nem az irodalmi fejlődésben elfoglalt helyet, hanem, egy évtizeddel később, a régóta áhított hazatérésről való kényszerű lemondást fogja jelenteni. Juliska leendő sírkövééről írja Tompának: „Tegnap indítottam el az első épület követ Gerendaytól! Egy pyramidal gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sovárgó ábrándjaim zárkővét képezi!”²² A kontextus más, tehát a jelentés is más: a ’zárkő’ a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint „Kőművesek nyelvén, ékalakú kő, melylyel a boltozatívet bezárják, bevégezik”.²³ A szó Erdélyi szerint, metaforikusan, egy műfaj befejezését, Arany szerint viszont a kiábrándulás tetőpontját jelenti. (A szó a *Kóbor Tamás* című Burns-fordításban is megjelenik: „A rémes óra eljőve, / Az éj ivének zárköve”.)

A kő tehát itt mint esztétikai kategória, a kerekdedség, egységesség, teljesség, „egységbe” gömbölyítés párhuzamaként jelenik meg.²⁴ Nélküle

semmi alapeszme, alaphang, alapérzés, melyből az egész kifejlődjék, semmi összeütközés, bonyolódás, lélektani fejlődés, semmi cselekvény, mely belül, az érzésben, elhatározásban, jellemben menne véghez, semmi fordulat; szóval mi sem mutatja, hogy az író megragadta volna tárgyának költői oldalát, vagy életet lehelt volna a holt eseménybe, mely a nélkül csak oly puszta *anyag*, mint a márvány, melyből a szobrász képezi alakját.²⁵

A *Toldi*ban kulcsszerepet játszó malomkő fontosságára már Mózes tiltó rendelkezése is utalt: „Zálogba senki ne végye a’ malom-

²⁰ ERDÉLYI 1991, 248–249.

²¹ Uo., 254.

²² Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1866. febr. 18., AJÖM XIX, 16.

²³ CZUCZOR–FOGARASI 1862–1874, VI, 1198. hasáb.

²⁴ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 339.

²⁵ *Hősök és dalok könyve*, AJÖM XI, 129.

nak alsó és felső köveit; mert annak életét venné el-zálogba.”²⁶ A *Birák’ Könyvében* olvashatjuk: „Akkor – tehát Thébes ostromakor – alá-hajíta egy aszszony-ember egy malom-kő darabot Abiméleknek fejére, és bé-töré néki az agya kaponyáját.”²⁷ Ezt az eseményt a *Sámuel’ második Könyve* is megemlíti: Joáb mondta Dávidhoz küldött követének:

Ha történik, hogy a’ Király meg-búsúl, és ezt kezdi mondani tenéked: Miért mentetek olyan közel a’ városhoz hartzolni? nem gondolhattátoké-meg, hogy meg-hajígnak a’ kö-falról? Kicsoda ölte-meg Abiméleket, Jérubésének fiát? nemde nem egy aszszonyi-állat ütée agyon a’ kö-falról egy malom kö darabbal, és meg-hala Tébesben? *Azért* miért mentetek közel a’ kö-falhoz? Akkor mondd-meg: Hiitéus Uriás-is a’ te szolgád meg-hólt.²⁸

A *Toldi szerelme* X. énekében Lajos király vezeti a várostromot, miközben „kő hullva dörömböl”, majd „Hengeredék nagy kő rettenetes szála” ellenében, és Toldit is „a kő mintha lesöpörné”.

A malomkőre vonatkozó újszövetségi példák: „És valaki megbotránkoztat egyet e’ kitsínyek’ közzül, a’ kik én bennem hisznek, jobb vólna annak, ha a’ nyakára egy malom kő köttetnék, és a’ tengerbe vettetnék.”²⁹ A *Jelenések könyvében*: „És egy erős Angyal, egy nagy malom-kőhöz hasonló követ fel-vön, és a’ tengerbe veté, ezt mondván: Illyen módon nagy sebességgel vettetik-el Babilon ama’ nagy város: és többé meg-nem találta!”³⁰ Toldi szimbolikus bibliai előzménye az angyalok közül is kiemelkedik erejével: a kő elhajításának példája a *Toldi*, a lehajításé pedig a *Toldi szerelme* előképe.

A malomkő-hasonlat szerepel az *Iliász* 6. énekében:

²⁶ Moses’ ötödik könyve 24,6; *Szent Biblia* 1803, 264.

²⁷ *Birák Könyve* 9,53; Uo., 332.

²⁸ *Sámuel II. Könyve* 11,20-21; Uo., 415.

²⁹ Szent Márk írása szerint való evangéliom 9,42; Uo., 66.

³⁰ Szent János apostol’ mennyei jelenésekről való Könyve 18,21; Uo., 387.

Erre meg Aiász még szörnyebb sziklát emelintett,
teljes erővel megcsóválta s a hősré vetette:
pajzsközepét e malomkő-nagy kővel beütötte,
és kedves térdét sértette meg: ez lehanyatlott
pajzsán csüggve; de fölsegítette azonnal Apollón.
(Devecseri Gábor ford.)

A Kar a következőket mondja az egyszerre konkrét és szimbolikus jelentésű malomkőről Arisztophanész *A Darázsok* című vígjátékában:

De malomkövet is nézhetsz, a mely jól meg van vágva, magadnak, [...] Ha olyat nem tudsz mondani, a mi dühömet derczére darálja.³¹

A malomkő szerepel Ovidius *Átváltozások* című művének harmadik könyvében is: *Cadmusnak* „Sziklát fog a jobbja, malomkő / nagyságút, s e nagyot nagy erővel a szörnyre hajtja”.³² A malomkő tehát az ókori irodalomban, mind a Bibliában, az *Iliászban* és az *Átváltozásokban*, a kő méretét kifejező jelző, mintegy epitheton ornans működött.

Toldi Miklós helyzete a tűzhányó sorsához hasonlít: bátyjával való találkozásakor, „Szíve égő katlan, / Belsejét még most is fúrja és faragja / Szégyenítő búja, búsító haragja.” Egymásra rétégződő fájdalmait bátyja tettlegessége követi, amelyre való válaszáat – „Szeme, mint az acél, a sziklát úgy hányja, / Ütni készül ökle csontos buzogánya” – csak anyja tud csillapítani, aki „Kőszívű fiának sírva lép elébe”. Ez is biblikus: „Az ő szíve olly kemény mint a' kő, erős mint az alsó malom-kő.”³³ „És adok néktek új szívet, és új lelket adok belétek; és el-vésem a' kő szívet a' ti

³¹ AJM/BOLONYAI I, 375. Arany magyarázata: „Hogy malomkővel daráld össze a dühömet, mert *szóval* bajosan fogod.” Bolonyai Gábor jegyzete szerint: „Vagyis olyan malomkövet, amelybe a gabonaszemek őrlését segítő barázdák frissen vannak bevágva, ezért optimális a hatékonysága.” Uo., 649.

³² OVIDIUS 1964, 74.

³³ Jób' Könyve 41,24; *Szent Biblia* 1803, 699. Vö.: POLLÁK 1904, 47.

testetekből, és adok néktek hús szívet.”³⁴ A *Ráchel siralmában* Heródes „keményszívű”, akihez a gyermekeit gyászoló anya gondolatban így fordul:

Szomjazó szemekkel mért nem jövélt magad?
Talán kőszivedből enyhe forrás fakad,
Irgalom forrása.

A kő motívuma itt jelentéstani és szerkezeti szempontból is fontos. Ennek ellentéte volt található a *Toldi* VII. énekének temetői jelenetében:

Pedig nem anyja volt, csak szakasztott mása
Követ meglágyítva keserves sirása:
Hát Miklós ugyan hogy ne szánná meg nagyon,
Holott neki kőnél lágyabb szíve vagyton?
Meg is esett szíve, oda is ment hozzá, [...].

Aranynak *A kétablakú ház* című, a szerkesztőségbeli évekből való beszély-töredékében mint mesekezdő formula szerepel a „régén volt az, még akkor a kő is lágy volt”.³⁵

Toldi bosszantása tovább folytatódik: körülötte dárdák csapódnak a palánkba: „Túrte Miklós, túrte, a meddig túrhette, / Azzal áll a bosszút, hogy csak fel sem vette”. De a tűzhányó csak akkor tört ki, amikor eltalálták: „Iszonyatosképen megharagutt érte”.

A kő elhajítása életet pusztítóvá válik, és menekülésre kényszeríti Toldit:

S melyen ült, a malomkő-darabot fogta,
Toldi György bosszantó népe közé dobta.

³⁴ Ézékiel prófétának' Könyve 36,26; Uo., 1051.

³⁵ *A kétablakú ház*, AJÖM X, 40.

Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg?
Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg?
Fuss, ha futhatsz, Miklós! pallos alatt fejed!
Víz sem mossa rólad le a gyilkos nevet!

„A’ ki vermet ás *másnak*; abba belé esik: és a’ ki fel-hajítja a’ követ; önnön magára esik.” – írja a *Salamonnak példa-beszéde*.³⁶ Ez a *Toldiban* is érvényesül:

Elrepült a nagy kő, és a hol leszállta,
Egy nemes vitéznek lőn szörnyű halála [...].

Amikor az Ilosvai művében nem szereplő Bence le kívánja Miklóst beszélni távozásáról, a régi szöveget idézve – „hatalmas erejét nézik nagy csudával, / nagy malom köveket emel fel-karjával” – ismét szóba hozza az immár gyilkolás eszközüvé váló malomkövet:

„[...] Itt hagynád sokféle kedves multságod?
Párjával malomba ki emelne zsákot?
A malomkövet ki ölténé karjára
Molnárlegényeknek álmélkodására? [...]”

Amikor viszont, ugyanabban a jelenetben, Bence Miklós édesanyjától való távozását említette, súlyosabb érveléssel is élt:

Hanem, amint anyját hozta fel végtére,
Követ hengerített a fiú szívére.

Jellemző Arany alkotáslélektanára, hogy a *Toldi estéje* befejezéséig (1854) és a *Daliás idők* első (1849–1853) és második (1853–1855) dolgozatának időszakáig, majd a *Toldi szerelmében* a ’malomkő’ többször is előfordul költeményeiben.

³⁶ Salamonnak példa-beszéde 26,27; *Szent Biblia* 1803, 820.

Először a *Losonczi Istvánban* jelenik meg, 1848 nyarán, a *Nép barátjában*. A török fenyegette temesvári vár kapitánya írt feleségének: „Könnyü kis levél, de a beléírt bánat, / Száz malomkőnél is súlyosabb Annának”. A gyilkos malomkő a *Toldiban* a főhős életét tette kockára; ez a veszély megsokszorozódott a népies krónika modorában írt levélben, hiszen a megismétlődő kulcsszó magával hozta, a fekete pecséttel együtt, egész kontextusát, sőt még tetőzte is. A „bánat” nem csak a vitéz, a férj és az apa és családja sorsát vetítette előre, hanem összegezte a vár sorsát is.

Csóri álma központi jelentőségű *A nagyidai cigányokban*: „Gyertya helyett olyan darab gyémánt ragyog ... / No, mint egy malomkő, hogy ne mondjak nagyot.” A pincében talált „darab gyémánt” a *Rózsa és Ibolya* című népmesét idézi, amely több szempontból is aktuális:

Házoknál temérdek kincs hevert rakáson,
Csűrben, kamarában, pinczében, padláson:
Sok darab gyémántba, mint egy száraz lófej,
Szolga és szolgáló csakugy bukdosott fel.

Nagy kérdés viszont, hogy a 'malomkő' jelentése felidézi-e itt az életmű-beli előzményeket. A nézőpont az elbeszélőé, aki a Csóriét veszi át. Ha igen – annál is inkább, mert a látásmódot egy gyémánt szolgáltatja –, akkor ez csatlakozik Arany első, művét értelmező nyilatkozataihoz: a 'malomkő' ismétlése elválaszthatatlan korábbi következményeitől, a vár elvesztésétől.

A szó ugyanitt, a „cethalas szent Jónás”-sal kapcsolatos álombeli eseményben, a *Jónás könyve* egyik irodalmi előzményében fordul elő, már az ókori irodalomban kialakult epitheton ornans-formában: „»Micsoda mája volt mint valamely szikla, / Malomkő nagyságu benne a halikra [...]«”. Hasonló ehhez a *Hatvani* című népmondában a tudós tanár műtermében található – az Ilosvai művében is szereplő – „nagy bálvány, / Üvegtányérral, mint malomkő: / S ha hozzáérsz megüt a mennykő.”

A malomkő, annak történetével együtt, ott lesz a *Toldi szerelme* IX. énekében is, a kobzos beszámolójában:

Vásáron ezek most kezdenek gajdolni
Egy magyar vitézről, neve *Cola Toldi*,
Ki malomkövekkel hajigál a harcon,

Láttam is: egy ponyván mutaták, a rajzon.
„Nem az vagy-e?” – kérdi enyelgve a kobzos,
„No hisz’, a malomkő konyit a dologhoz!

S ott van ezután, a felismerés jeleként: „A Cola ez! aki malomkővel górál.”

A királytól kapott tanács szerint Toldi „Isten gazdag kegyelmének” köszönheti érdemeit. Aranyra jellemző, hogy – míg verseinek számos összefüggése van az általa jól ismert zsoldárokkal – Istenre itt nem használ bibliai idézetet. Pedig Miklós, mint Zrínyi, mondhatta volna: „én Erős *Istenem*, és én szabadításomnak kösziklája”.³⁷ Az *Úristent* is jelentő *köszikla* szó ritkán fordul elő Arany verseiben, és sohasem vallásos értelemben, bizonyítékként annak, hogy került az ilyen tónusú kifejezéseket. Jó példa erre a Gönczy Pálnak írt levele, amelyben a küldött sírverset így kommentálta: „Próbáltam valamit: csak az a baj, hogy egy kissé bibliás, a mai kor nehezen érti meg.”³⁸

Ha a *Toldi*ban Miklós felháborodásból fakadó indulatból ölt a malomkővel, bosszút a cseh vitéz által kivégzett két leventéért állt. A *Toldi szerelmében* megvalósuló itáliai háború viszont szervezett bosszúhadjárat volt Lajos király öccse, Endre meggyilkolása miatt, a király vezetésével, aki így fogadta a hírt:

Johanna, Johanna, átkozott feleség!
– Nem feleség: buja, rothasztó feneség! –

³⁷ A ’Soltárok’ Könyve 89,27; Uo., 760.

³⁸ Arany János Gönczy Pálnak, Budapest, 1880. jan. vége, *AJÖM* XIX, 458.

Hogyha ezer' isten, s karom meg nem büntet:
Nincs több a világon, megtorlani, büntett!

A „bosszú” szó gyakran elhangzik a műben. A *Toldi szerelmében* kőcsaták zajlottak kővárak ellen, kőfalaknak támasztott létrákkal és olyan gépek ácsolásával, „Melybe fenyősudár hajlik daru módra, / S nagy követ ellódít, zajjal kirugódva.” S ez nem volt elég:

Van egyéb szerszám is, íjj módra csinálva:
Húrja feszes kötél, íve rugós szálfa,
Kereken húzzák fel, s ha megindul pecke,
A követ, a dárdát löki nagy-fel, messze.

Ez a motívum fontos szerepet játszik a *Toldi szerelme* szerkezetében, Miklós sorsában. A VI. énekben a sziklatemetést követően a tolvaj Hincz és Kuncz nem tudott bejutni a sírhoz, Toldinak azonban (az Ilosvai művében szereplő sort felhasználva), sikerült: „Vállait a szirtnek alája feszíté, / 'Az nagy bálvány követ el-felemelíté,' / S bemene.” A találkozás után a „drága kövek” a két betörő birtokába kerültek, akik Toldit vádolták meg a fosztogatással, s emiatt őt a király elrendelte üldözés és érseki átok érte.

Hanem a nagy kővel száz olyan sem birna:
Pedig attól nincs mód beférni a sirba.

Ezt a részletet érdemes összehasonlítani az *Odüsszeia* 9. énekével, amelyben Küklópsz, az óriás

Majd elzárta a nyílást roppant kővel, amelyet
jól a magasba emelt: de huszonkét négykerekű jó
földi szekér sem mozditaná el amazt a helyéből:
íly roppant meredek sziklával zárta a nyílást.
(Devecseri Gábor ford.)

A VIII. énekben Toldi édesanyja készült drágakövekkel megajándékozni és meggyőzni a királynét, amit azonban ő elutasított. A X. énekben a várra és a várat ostromló seregre zúduló középorkor következik: a „nagy kő”, amely a *Toldiban* a malomkő szinonimája volt („Elrepült a nagy kő”), ezúttal a király életét fenyegeti.

Hengeredék nagy kő rettenetes szála
A lépcsőre, melyen maga Lajos álla;
Ütni buzogánnyal a barát azt félre
Akará, de *hátról* nem esett kezére,
Oldalt szegi mégis, kívül a lajtorján;
De jaj! egyik csúcsa királyt lesodorván
Veti alant a mély, iszapos árokba,
S mint holt hever ottan, sok lánnyira bukva.

Barátot is a kő mintha lesöpörné,
Szökik azon percben talpra Lajos mellé,
Megnézi, tapintja, felkapja ölébe,
Pajzsát kövek ellen mind' tartva fölébe [...]

Toldi azt a királyt védte a zuhanó kővel szemben, akitől annak idején kegyelmet kapott a malomkővel elkövetett gyilkosságért, és aki nemrég elrendelte üldözését. Élete a kővel folytatott harcnak is tekinthető.

A prágai kapu ledöntése ennek egyik sikere:

Hát látják, miután a kapuhoz értek:
Zárva maradt; nincs kulcs; lakatja temérdek:
Feszíti belőlről vasheveder s szálfa,
Nagy kalapú szeggel hozzá kalapálva.
Toldi leszáll, nézi: „hadd emelintem meg!”
Alá szegi vállát egyik szelemennek;
Ropog a kő, a vas; roppan az ő csontja;
Nagy fallal a sarkát, a kaput leontja.

Pollák Miksa szerint „Toldi úgy dönti le a vár kapuját, mint Sámson Gáza városát, a hol őt is úgy környékezi az ellenség, mint Toldit Prágában.” A *Bírák könyvét* idézte: „Éjfélben pedig felkele és megfogván *a város kapujának ajtait* mindkét felől való *oldalküszöbivel* egyetembe, elméne velek mind zárjával együtt, *minekutánna vállára vette volna.*”³⁹

Az Íliász 12. énekében Hektor így törte össze az akhájok erődtímenyének kapuját:

Mint ahogyan fél kézzel is elviszi könnyen a kosnak
nyírt gyapját a juhász, s a teher súlyát alig érzi:
így hurcolta e sziklát most Hektór a rudakhoz,
melyek a két roppant kapuszárnyat támasztották,
és az erős kapu belső részén két retesz is volt,
mely egymásra feszült, s egy szeg szoritotta a zárat.
Jó közelébe kerülve megállt, s középebe csapott be,
lábát jól terpesztve: ne légyen gyöngö a sujtás:
és mindkét sarkot széttörte: behullt a nehéz kő,
rettentőt reccsent az egész kapu, zárai törtek,
és mindenfele szétröpködtek a deszkadarabkák,
mert az a kő bezuhant.

(Devecseri Gábor ford.)

Megalázó példa viszont, hogy Toldi kőbörtönbe került, amelyben

csupa kőfal, ameddig eléri,
Bontani kardjával hiába kísérti,
Megásni alólrul kísérti hiába:
Köszál gyökerébe van börtöne vágva! [...]

Letörli a cseppet: türelem! azt tartja;
Hosszu időn lépcsőt majd ró neki kardja;

³⁹ Bírák könyve 16,3; *Szent Biblia* 1803, 340; POLLÁK 1904, 74.

Szikrázik acélja visszarugó kőben –
S diribre-darabra szakad a kezében!

Külső segítségre van szüksége kiszabadulásához. A *rab-gólya* visszhangzik itt: „Bár akarna, / Kőfalon nem látni átal.”

A Rákóczi iránt érdeklődő Arany ezt olvashatta Vörösmarty *Mikes' búja* című versében: „Kő sincs hamvaidon. Pusztán és jeltelenül áll / Kis halmod, 's egyedül vagyok én mellette kesergőd [...]”⁴⁰ E vers ismerete hozzájárulhatott ahhoz, hogy – Jám-bor Pál *Anyám' halálára* című költeménye⁴¹ és Talabér által jegyzett *Téli dalok III.* című verse⁴² nyomán – a *Toldi estéje* kéziratának első énekében az öreg Toldi saját maga ássa meg sírját, és rendelkezése szerint, sírkőről vagy keresztről lemondva egyedül az ásó-nyelet kívánja sírjának megjelölésére. Ezzel kezdődik, s ezzel is végződik a mű.

Arany Petőfinek írta a *Murány ostroma* mutatványáról, amelyet Jókai jelentetett volna meg 1848 elején az *Életképek*ben: „én Murány ostromát *olylan formának* tartom, miből *olylan formán* üt ki a mutatvány, mint midőn valaki házát el akarván adni, pár téglát vitt abból a vásárra mutatványul.”⁴³ Ez a téglá-hasonlat, úgy tetszik, jól használható a mű egyik fő forrásával, Gyöngyösi István *Márssal társolkodó Murányi Vénusával* való összehasonlításakor: többek között ilyen, a két művet összekötő motívum, a 'szikla' és a 'kő'; valamint az 'épségének' szó Gyöngyösi-féle értelmének (mely jelentése Jankovics József szerint: „szüzességének, itt: Wesselényi általi érintetlenségének”)⁴⁴ hangsúlyos helyen való és többértelmű használata. Murány várának bevételét – nem mint a *Toldi szerelmében* az itáliai erődítményeket – elsősorban a „sziklatömeg, mit Isten alkotott”, akadályozza:

⁴⁰ A költemény először a *Felső Magyar-Országi Minervában* jelent meg 1829-ben. VÖRÖSMARTY 1960, 741. Arany feltehetőleg kötetben olvashatta.

⁴¹ *Divatlap* 2 (1843): 1:1577–1578. hasáb

⁴² *Honderü* 5 (1847): 1:447.

⁴³ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. jan. 8., AJÖM XV, 166–167.

⁴⁴ GYÖNGYÖSI 1998, 152.

Szédítő magasra helyezték e várat,
Hová felrepülve a madár is fárad,
Óriás kőszálak viselik ott gondját,
És, mint féltő kincset, tenyerökben hordják.

A vár elfoglalása egyenlő lesz kapitányának, Széchy Máriának meghódításával.⁴⁵ Gyöngyösi művének harmadik részében

Mint újult tavasszal foglalkozó madár,
Míg rendihez szabott ideje el nem jár,
Nem áll meg hímének, az hízelkedjen bár,
Tér s forog előtte, csókot is alig vár.

Hasonlót cselekszik okos Mária is,
Ámbár kénszerítse Cupido íja is,
De igaz ideje ha tovább volna is,
Nem lesz épségének kevesebb héja is.

Az idézett szó Arany művének első sorában szerepel, amely – ket-
tős jelentését a „szűzi”-vel megerősítve – összegezi a Gyöngyö-
si-féle „épségében” összevont jelentését a vár érintetlenségével,
amelyet a szintén többértelmű „Hozzáférhetetlen” is megerősít:

Álla még Murányvár szűzi épségében
Hozzáférhetetlen szikla tetejében,
Kevélyen tekintett völgye lapályára,
Veselényi Ferenc ostromló hadára.

Gyöngyösi művében ez a sziklák biztosította védelem hasonlat
formájában múlik el:

⁴⁵ RUTTKAY V. 1999, 110–121.

Idővel az vizek árjai áradnak,
Az magos kősziklák üdövel szakadnak,
Idővel az setét homályok haladnak,
Az kedves napok is üdövel virradnak.

Aranynál azonban a konfliktus a vár és a szív ellentéte által oldódik fel:

„Kemény a te bércezed, magas és meredek,
Falaidd kővérek, megvehetetlenek,
Tornyaidd, bástyaidd, kapuidnak íve –
Minden, minden erős! csak nem urnőd szíve. [...]”

A kő jelentése itt is központi jelentőségű. Wesselényi a következőket mondja Máriáról (Jankovics József kiadásában):

Ha ösméretlen is, nem lészen kegyetlen,
Szíve keménsége mi nem győzhetetlen,
Megértvén, érette tüzem mely szünetlen,
Talám megszán, s nem lesz, mint kő, engedetlen.

Ez a hasonlat, amely a szív keménységét társítja a kő engedetlenségéhez, Arany művében a következőképpen módosul:

Szemeit függeszti magas Murányvárra,
Melyen ég a napnak visszavert sugára:
Azt reméli tán, hogy valamint e kövek,
Úgy gyul szerelmétől asszonya szíve meg?

Vagy talán azt nézi kétes borongásban,
Gondolati lánczként fűződve egymásban,
Mint ver a kő vissza minden szál sugarat,
S maga kemény, hideg, érzéketlen marad. . . ?

Arany a szerelemhez a napsugár és a kő viszonyának kettősségét asszociálja: a felgyulladás és a visszaverődést. Napkelte és napnyugta tükrözését több helyen látjuk költészetében, egyik leg szebb módon a *Bolond Istók* első énekében:

Majd a nap is leáldozék. Haránt
Fektette a fodor habú Tiszára,
Mint búcsu-jobbot, rezgő sugárát,
És mintha még egy kis ideig várna.
Szélesen, hosszan, arany híd gyanánt
Ingadozék ott láng színű sugára:
Aztán vakító ragyogással ége
A falu szélső ablakán, és – vége!

Az *Odüsszeia* 11. énekében Odüsszeusz számolt be a Hádeszben tett látogatásáról:

Antiopét, Ászóposz lányát láttam utána,
büszkén mondta, hogy ő Kroniónnak karja között hált,
két fiut is szült, Amphión egy, Zéthosz a másik,
hétkapujú Thébát alapították ezek egykor,
és körül is bástyázták, mert tágtáncerü Thébát
fal nélkül nem lakhatták, noha jó erejük volt.
(Devecseri Gábor ford.)

Amphión annyira fontos lesz Arany költészetében, hogy az 1851-ben írt *A dalnok bújá* című versében felidézte Théba királyát, aki lantja köveket is megmozgató hangjaival építette fel városát.

És adatott vala tinéktek
Teremteni új nemzedéket
Az elhunyt sirjain;
Építeni várost, Amphionként,
Hol durva kő mozdúla önként
A lantos húrjain.

A Széchenyi emlékezetében pedig ismét idézi Homéroszt:

Oh, hogy riadt fel intő jós-ajakkal! –
S midőn a harc dúlt, mint vérbősz Kain,
Hogy áll a tört szívvel, merev hajakkal –
Egy új Kasszándra Trója lángjain!

A *Csaba királyfi* első dolgozatának első énekében (1853) a levert „nagy kő” jelöli meg Rika sírjának helyét:

Magas hegytetőről, Rika vize mellé,
Onták le a bérce, hogy a sírt jelölné,
S hol megállt a nagy kő, oda szállt a völgybe,
Most is ottan nyugszik Etele szép hölgye.

A leomló kőnek tehát rendeltetése van. Az 1861-ben írt *Magányban* hasonlata szerint a lírai isten-kép nem akadályozza meg a végzet megvalósulását:

Jön, jön... egy istenkéz sem tartja vissza...
Mint mélybe indult sziklagörgeteg:
Élet? halál? átok, vagy áldás lesz? – Ah,
Ki mondja meg! ki élő mondja meg!

Detrének a *Buda halála* második énekében tett gondolata szerint szükséges, hogy a megindult kő logikájának példája az emberi szándék megszületésében is szerepet játsszon:

Két férfi birokban egyenlőn vetekszik:
Nehezen kél aki egyszer alul fekszik;
És hegy tetejéről a kő ha megindul,
Le az aljig oztán nem áll meg azontul.

A hetedik énekben a követ Attilának magyarázza a földi hatalom szerepét:

Ki fogóznék, úgymond; töveszakadt ághoz?
Omló hegyi kőhöz, kövi gyér indához? –
Buda már volt, ami. Etele a »lészen«.
Bocsáss meg, uram, hogy kimondtam egészen.”

Arany „a mélybe indult sziklagörgeteg” hasonlatát a *Zrínyiászban* fedezi föl, és történetét a *Zrinyi és Tassoban* vázolja:

„Mint magas hegyekből leszállott *kűszikla*,
Kinek sehung nem lehet nagy tartalékja,
Nagy sebességgel dül, s álló fákat rontja,
Bont, tör, merre gördül és semmisem tartja: [...]”

„A hasonlat régi – folytatódik az értekezés, megerősítve a Homérosz-hatások fontosságát –, felnyomozható az Iliásig, s azóta csaknem minden epicus kézen megfordult:

...Hector, valamint egy gömbölyű *szikla*,
Mellyet az ormóról zuhatag hulláma legördít
A tetemes szirt kapcsolatát elmosva vízával,
És magasan szökdösve ugrál, hogy harsog az erdő
Háta belé; s szakadatlanul így karikáz, valameddig
Sikra nem ér, hol eláll azután, noha mérgesen indult... stb.”

Ez a XIII. részben szereplő idézet az *Aeneis* XII. énekében folytatódik; a *Gerusalemme Liberatának* adva példát.

Tasso átvétele nem annyira sikerült. Ő a szent falak ostrománál egy lezuhantott gerenda esését hasonlítja görgő szirthoz, s így omló tömeget omló tömeghez, a mi csökkenti értékét a hasonlatnak. Különben Virgilt majdnem szóhíven fordítja: „Mint nagy kőszirt olykor, melyet akár régiség mállaszt le a hegyről, akár szelek dühe tép ki, rombolva törtet alá, viszi és zúzza magával az

erdőket, házakat és gulyákat: úgy sodra le magasból a szörnyű gerenda párkányt, fegyvereket, népeket” (XVIII. 82).⁴⁶

Az összehasonlító irodalom- és motívumtörténet hazai kezdetét jelentő munka így kapcsolódik Arany költészetéhez, a szabadságharc utáni lírájához és epikájához. A bemutatott folyamat már a reformkor végén elkezdődött, mint ahogy a *Malvina költeményei* című tanulmányban elhangzik: „A »Néma fájdalomban« melynek egész *hangján* »van valami«[.] szinte megkap e helyecske:

Úgy tűröm kínomat, mint vad sziklán a kő,
Míg úgy *legördülök*, miként *legördül* ő;
S ha ott fekszem *alant*, a *hideg nyoszolyán*
A sírkert árnyiban s körülvelt a magány stb.”⁴⁷

Arany az 1859–1860-ban írt *Zrínyi és Tasso* végéhez közeledve idézett a *Zrínyiász*ból olyan sorokat, amelyeknek ismerteti pretextusait. Ez azért is lényeges, mert ő is folytatni fogja ezt a láncolatot. Mint írja,

„Még egy hasonlatra kell visszatérnem:

... mint *kősziklának* nem ártanak *habok*,
Ugy semmit nem tehetnek bégnek gyalogok,

s mely eléggé ismeretes a classicai világból. Íme az Iliászban Hector előtt a görögök (XV. 618):

Mint valamely roppant meredek tengerfoki *szikla*,
Mely zuhogó szélvész rohamát elvárja keményen,
S a testes *habokat*, melyek őt ostromlani szokták:
Így állt s nem szaladott meg az argiv Trója fiának.

⁴⁶ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 387.

⁴⁷ *Malvina költeményei*, AJÖM XI, 358.

Nemkülönben Mezentius (Aen. X. 693), kiről olvassuk:

Ő, valamint kőszál, mely nagy tengerbe szökellik,
Szélvészrek rohamával szembe, kitéve haboknak,
Ég s hullám egyesült erejét megtörve kiállja,
És maga nem rendül...

hasonlókép Solimán arab főnök a Jerusálemben (IX. 31): „De valamint a viharnek kitétetett hegy, mely hullámoktól verdesve áll a tenger fölött, szilárdan feltartja a haragos ég villámain és bántalmát, a szeleket és roppant habokat: úgy az ádáz szultán...”

Ma come alle procelle esposto monte,
Che percosso dai flutti al mar sovraste,
Sostien fermo in sè [!] stesso i tuoni e l'onte
Del cielo irato, e i venti e l'onde vaste:
Cosi il fero soldan... stb.

Zrínyi rövid hasonlata csak visszaemlékezés, a Tassoé szándékos követés, Virgil után.⁴⁸

Ez a kép megjelenik *A' rablelkek* című versben:

Mennyi küzdés, mennyi munka,
Éber álom, hosszú éj,
Szirt 's hullám között hánykódás,
Kis reményhez nagy veszély!

Folytatódik a *Toldi estéjének* első változatában:

Megállott az olasz, mintha kőszirt volna
S messziről száguldó szélvésszel dacolna;

⁴⁸ Zrínyi és Tasso, AJÖM X, 397.

Végül a *Rendületlenül* című vers befejezéseként szerepel:

Oh, értsd meg a szót: árban és apályon
– Szirt a habok közt – hűséged megálljon!

Azonban az 1860–1861 fordulójáról való 1861 kétségbe vonja az öröklött hasonlat keltette bizalom aktualitását:

Szirt is leroskad, nemhogy férfi váll.
Ne csalj, ne csalj, midőn remélni kezdtünk,
Még egy csalódás: annyi mint – halál.

Ha Arany 1866-ból való *Hamlet*-fordítását annak alapján próbáljuk elemezni, hogy a 'kő' szó mikor, hogyan és milyen alakban fordul elő, a mű tömörített összefoglalását kapjuk. Először a Szellem használja, Hamlethez szólva, az első felvonás ötödik jelenetében:

Az én óráim közel,
Hogy visszatérjek gyötrő kénköves
Lángok közé.

Ez a bibliai eredetű 'kénköves' szó⁴⁹ által a purgatóriumban szenvedő Szellem bemutatkozása, aki bosszúra hívja fiát.

Ez már *A ványai juhbehajtás*ban előfordul (így megerősíti annak Arany életművéhez való tartozását): „Ha száz-ezer kan ördögnek / Ordít kénköves szája”. A 'kénkö' és annak toldalékos változatai visszatérnek az 1850-es évek első felében írt, *A földrengés* című (majd a *Toldi szerelme* utolsó énekében ismétlődő) soraiban:

Mert sok helyen a föld megreped és égő
Gyomrából, pokoli büzt bocsát a kénkö.

⁴⁹ Mózes első könyve 19,24 ígehelyének ismeretében a tűz, a kénkö, vagy Sodoma és Gomorra puszta említése is Isten ítéletét idézi fel az olvasóban. A Jelenések könyve 20. fejezete szerint a *pokol* „a tűz és kénkö tava”.

Megismétlődik az 1855-ből való *Hatvani* című versben is:

Egy pillanat... kénköszag érzik,
Hová lett a kisértő? nézik:
Hült helye a tanári széken,
Maga?... tán már pokolfenéken.

A *Zrínyiász* ugyanebből az időből való átdolgozásában, amelyben Mihály arkangyal a pokolban Alectót találja meg, annak „Dohos kénkö-pára jön ki rút gégéjén.” Mindez megelőzi a *Hamlet*-fordítást; később ez a szó a 'pokol'-lal együtt *Az ünneprontók*ban is előfordul:

Éjfélthogy üt a torony-óra közel,
Kénköfojtó szaga terjedez el;
S mint szél ha forogva ragad port:
Úgy tánczol el, egy bős harczi-zenére,
(Mondják, a pokol tüzes fenekére)
Az egész őrjöngő csoport.

A második alkalomra a *Hamlet* harmadik felvonásának elején kerül sor. A király lelkiismerete szólal meg:

A festett rima-kép nem undokabb
Ahhoz képest, mivel kenik-fenik,
Mint szörnyű tettem szépítő szavamhoz.
Oh mily nehéz kő!

Ez a jelentés a *Toldi szerelmében* a Lajos király és Károly császár közötti feszültség kifejezője: „Nagy kő vala ez most mely közibük dőle”.

A harmadik előfordulás a harmadik felvonás negyedik színében hangzik el, amelyben a királyné, Hamlet és a Szellem jelenik meg. Hamlet így szól:

Ni mily halványan rám-mered!
Alakja, sorsa együtt, a kövekbe
Érzést papolna.

Az elveszett apa iránti fájdalom kifejezése nem áll messze a leányát gyászoló apáétól a *Toldi szerelme* VI. énekének (1867 nyarán írt) elején:

Még az se merészelt – a *panaszos* ének
Enyhületet hozni az apa szívének:
Egy szomorú kőre ült szárnya-szegetten
S néma didergéssel gubbaszta felettem.

Negyedszer, a negyedik felvonás ötödik színében Ophelia énekel a királynénak:

*Meghalt, kimult ő, asszonyom;
Meghalt, kimult, bizony!
Fejtül neki zöld-hant gyepágy,
Lábtul egy kő vagyon.*

A *Bolond Istók* 1850-ben írt első részének elején lehet hasonló versszakot találni:

Avval kimúlik. Oh mért örökíted
A halandóság emlékezetét
Halandó ember? és mért nehezíted
Az elválást attól, mi nem tiéd?
Elhunyt apáid által létesített
Minden műemlék nemde nem sötét
Koporsó, mely körül az egykor éltek
S kimultak árnya leng, mint gyász kísértet?

A következő alkalommal, a hetedik színben, a király beszél Laertesnek, azt magyarázva, hogy miért nem bocsátja Hamletet törvény elé Polonius megöléséért:

Más ok, mi gátol a nyílt számvetésben,
Nagy kedvessége a köznép előtt,
Mely, szeretetbe mártva csínyeit,
Mint némely forrás a fából követ,
Hibáiból is mind erényt csinálna;

A hunok között is sokan hasonló érzelmektől tartanak:

Egy-kettő igazát érezte Budának,
Titkon töri szívét sérelme jogának;
Nagy része a köznép bizodalmán retteg:
Etele az által hova nő felettek!

Utoljára az ötödik felvonás elején a pap beszél Ophelia temetése előtt Laertesnek:

S ha egy parancs-szó rendet nem zavar,
Beszenteletlen várna e gödörben
Ama vég-harsonát; imák helyett
Cserép, kavics, kő hullna rá;

A *Daliás idők* második tervének (1853–1855) harmadik, majd a *Toldi szerelme* hetedik énekében a meggyilkolt Endre sorsa vált hasonlónvá:

Fekszel, temetetlen – ha csak elbukásod
Helyén idegen kéz a földbe nem ásott;
Ki fogá be szemed? ki siratott végig?...
Oh, ez iszonyú bűn feljajdul az édig!

A szövegösszefüggésekből egyrészt az derül ki, hogy igen erős Arany költészete és a *Hamlet*-fordítás közötti összefüggés mind a szókincs, mind pedig a kifejezőmód tekintetében. Másrészt a 'kő' itt hatszor, az eredetiben a 'stone' csak háromszor fordul elő: a harmadik, negyedik és az ötödik alkalommal.

*

Aranyról is elmondható, hogy élete egy másik kövel, Juliska sírkövével folytatott lelki harc volt.

Rozvány György visszaemlékezése szerint „Szalontán ős idők-től dívott a fejfákat síriralatt ellátni. [...] Nálunk Aranyt síriralat készítéséért néhányan megkeresték, s ő készített is.”⁵⁰ Ezekkel kapcsolatban állhatott a költő első, 1846-ban megjelent műve, az *Egy egyszerű beszélyke*, amely a következő bevezető mondatra épül: „Szemközt e paddal egy sírkő, mint megtudám, a lelkész elhunyt atyjáé, emlékezetembe hozá a vörös fejfát, s a lelkész tett kérdéssemre következőleg beszélé el annak történetét”.⁵¹ A síriralatok egyik későbbi példája [*Knócz József és László sírverse*]:

E fölemelt gyász-kő, idegen! számodra jelentse:
Kit fedez a holtak nem rövid éje alatt.
Emlékét, mi övéi, kövön nem, szótalán ércen
S néma betűn bírjuk: vésve szívünkbe van az.

Arany János jól ismerte a sírkőre való írás rendjét: ennek nevében helyesbítette a verset kérő (elveszett) levél teljesíthető szempontjait. A sírkő-korrektúra példánya 1858-ból való.

Becsés soraira válaszom késett, mivel egyszersmind küldeni akartam az emlék-felirat[ot,] mely idezárva megy. A születé-

⁵⁰ SÁFRÁN 1960, 144.

⁵¹ *Egy egyszerű beszélyke*, AJÖM X, 8. A *sírfelirat mint az irodalom ősmintája*: Thienemann és Paul de Man fejezetcímmel lásd: DÁVIDHÁZI 2009, 24–30.

si stb. évszámok nem versbe valók, azokat külön és prózában szokás fölmetszetni, olyan formán a nevek alá, mint én irtam. Félek, hogy a vers hosszú talál lenni, de nem lehetett a kívánt tulajdonokat másképen úgy kiemelni, hogy költői színezete maradjon. Remélem mégis, hogy megfér a kövön; legalább úgy látom, hogy az adott utasítás sem igen rövidebb ennél. Mértékes sorokat, distichont választottam, mert ez jobban hangzik emlék föliratonkon, mint a rímes vers. A legközelebbi rokonra és az ennek „inyire létező időszakra” való célzást mellőztem; ez kény[es] dolog, s miért örökíteni a síron a gyűlöletet? Az ilyet, higgadtabb perczeiben, maga is megbánná az ember. – Még csak arra kérek figyelmet fordíttatni, hogy ha a vers fölmetszetik; a metszés pontosan, betűről betűre történjék, mert csak egy accentus, vagy comma elhagyása is megzavarhatja, s nevetségessé teheti a verset, pedig nem szeretném, hogy nevem alatt valami értetlenség álljon.⁵²

A megrendelő ezek szerint nem tudta, hogy az évszámok hová valók, és hogy a kért felsorolandó tulajdonságok meghaladják-e a kívánatos terjedelmet. A kegyelet tiltja, hogy rosszindulatú célzás legyen a sírkövön, éppúgy, mint a nevetségest kockáztató íráshiba. Az erre felirandó szövegben Arany leginkább a disztichont kedvelte: ilyen volt a *Baranovszky Miklós hamvaira* (1854) és a *Bartos Gábor sírkövére* (1854) készített költemény, valamint az *Egy ara sírkövére* (1880) és *Toldy sírjára* (1880).

Két legközelebbi barátjáról is megemlékezett. Az eltűnt Petőfi ismeretlen sírjáról az *Emlények* című versében ez áll:

Behantozatlan áll
Hamvai fölött a hely.
Hol, merre nyugszik ő,
Nem mondja semmi kő,
Nem mondja semmi jel.

⁵² Arany János Knóc Lászlónak, Nagykőrös, 1858. okt. 27., AJÖM XVII, 236–237.

Tompa özvegyének levelére, amely így hangzott: „Kérésem s óhaj-
tásom, ami felejthetetlenünké is volt, hogy sírkövére kedves ko-
mám írjon néhány sorocska emlékiratot”,⁵³ Arany két verset kül-
dött, melyek közül a második került a sírkőre.

I.

Tompa Mihály tetemén ez elomló szikla nem emlék;
Ő maradandóbbat tőn maga műveiben.
Csak jel: egész ország fájdalma kiért sajog egyre,
Hű fia drága porát e helyen őrzi *Gömör*!

II.

Természet! ki ezer képben tükrözte halálod'
S új életre hogyan kelsz, ha üdül a tavasz,
Most öleden nyugszik, maga egy burkolt, szomorú kép,
Várva nagy értelmét bús tele titkainak.
Lágyan öleld tetemét Anyaföld s ti szeretti, Virágok
Üljetek ágya köré, mondani méla regét.

A *Toldi szerelme* VI. énekének elején megjelenik Juliska sírköve:

Piroska... ez a név! jaj nekem, ez a név!
Hogy tipra keresztül egy boldogtalan év
S közel a másiknak fele is már rajtam,
Mióta e dalra kulcsolva van ajkam!
Még az se merészelt – a *panaszos* ének
Enyhületet hozni az apa szívének:
Egy szomorú kőre ült szárnya-szegetten
S néma didergéssel gubbaszta felettem.

Ezt a követ Arany maga vette meg. 1866 januárjában írta Ercseynek:

⁵³ Tompa Mihályné Arany Jánosnak [töredék], Hanva, 1868. dec. [?], AJÖM XIX, 209.

Kálmánnak irtam tegnap, de azt nem irtam mert csak ma történt, hogy megvettem a követ. Porosz gránit obelisztként, mint akartam. A vésszel még telik idő; a Váradra szállítást belé alkudtam; onnan kell majd tengelyen szállítani haza. Sulyát, bepakolva, 12-14 mázsára tette Gerenday, jó erős ökörszekér könnyen elbirja. Annak idejében tudatni fogom, hová lesz Váradon szállítva. Egy kődarab az egész: azt ugyan el nem tördelik és faragják a szalontai kölykök. Vörösmárványt, hasonló darabot, fele árán vehettem volna, de az hamar pusztúl. Várom a Kálmán választását a sirversre nézve.

Egyébiránt – ezt Kálmánnak nem merem írni – noha magam is jobban szeretném a distichonos feliratot: erre nézve egy meggondolandó körülmény van. Isten ne adja, de nincs kívül a lehetőség határán, hogy azt a fölíratot nem lehetne oda tennünk. Mi egy kisdéd élete: s két-három hó alatt nem történhetik-e olyasmi, hogy az a felirat nem lesz alkalmas többé!! Akkor a követ lefaragtatni, vagy plane, költségesen visszashállítatni, malheur lenne. Te ezt, finomúl valahogy, érintsd Kálmánnak, ha az első verset választaná. Pedig azt én magam is jobban szeretem; oly családias!⁵⁴

Tompának minderről így számolt be:

A hová eddig legörömostebb pillantott lelki szemem, a hol megnyugvását találta: most, azon vidék felé, e kő zárja el a kilátást! – De nem örökre. A mit reá metszettem: azt a meggyőződést épen a haldokló ágyánál merítém. Nem tudom megítélni, a vers ér-e valamit: de híven adja az utolsó, a legutolsó óra benyomását. Így van:

Midőn a roncsolt anyagon
Diadalmas lelked megállt;
S megnézve bátran a halált,
Hittel, reménnyel gazdagon
Indult nem-földi útakon:

⁵⁴ Arany János Ercsey Sándornak, Pest, 1866. jan. 26., AJÖM XIX, 12.

Egy lón közös, szent vigaszunk:
A LÉLEK ÉL: találkozunk!¹

A sírkő jelentése Arany János életében és költészetében igen gazdag, hiszen egyrészt összefoglalta édesanyjához, barátaihoz és leányához való viszonyát, másrészt megakadályozta régi álmának megvalósulását, szülőföldjére való visszaköltözését. Önmagára pedig, az *Ének a pesti ligetről* című versben, így vonatkoztatta:

Neved csak az, mit e ligetben
Egy sírkő rád olvas: *Fuit*.

¹ Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1866. febr. 18., AJÖM XIX, 16–17.

2. ADY

Ady 1910-ben írta a *Nyugat*-ban: „mi fennen hirdettük már nyolc esztendő óta, hogy mi Balassáéktól, kurucéktól s Csokonaitól ösztönöztettünk. Mélyebben, éltebben járván, Petőfinél csak a bátorságot, Madáchnál, Vajdánál az új poétai civilizációt kellett észrevennünk, Aranynál alig valamit, Aranyt hagytuk zsenijével együtt az ügyes tanítványoknak.”² Ez a „Sem utódja, sem boldog őse” jegyében született felfogás Arany költészetétől csaknem teljesen elhatárolódott és követőit ironikusan dicsérte meg.

„Aranynál alig valamit”: első feladatunk ennek ellenőrzése. Ady kijelentései szerint ez igaz: „És ha ezerszer kiátkoznának, én mégsem tartom másnak Aranyt, mint a kádenciázó magyar falusi nótárius fejlett típusának”,³ akit „a szolid, békés, intelligens, hétszilvafás nemessége s rigmusos falusiassága” jellemez.⁴ A falusiasság szempontját az 1907-ben publikált *Hazamegyék a falumba* című verssel egyeztetni nehéz: ez fölveti Ady ellentmondásainak egyikét, hozzátéve, hogy a logikai ellentmondás korántsem minősülhet poétikai hibának. A „kádenciázó” és a „rigmusos” jelzőknek viszont ellentmond a szakirodalom; a „nótárius” szó felidézi Gvadányi és Gaal József munkásságát is.

„Minden kritika első, ősi mozgatója a féltékenységg” – írta Kosztolányi Ady műveinek értékelésében önmagáról.⁵ Nehéz lenne ezt tagadni Ady Arany-kritikájáról, amely így folytatódik:

² *A költői nyelv és Csokonai*, AEÖPM X, 102.

³ *Ignotus könyve*, AEÖPM VII, 106.

⁴ [*A Holnap*], EÖPM IX, 268.

⁵ *Ady Endre*, KOSZTOLÁNYI 2004, 377.

Óh acél-magyar, hivatással paraszt és arisztokrata Arany János, megírnád-e ma, ha ma élnél, további hun-regéidet? „Isten veled jobb részem arany-álma”, nagyon nótárius s uraknak – lelke ellenére – udvarló volt ez a majdnem gényuszos hajdú-ivadék. A „Buda halála” csak véletlen rátalálás valamire s ezért jobb, különb Toldinál s minden más fölpukkasztott Arany-alkotásnál. Úgy látszik, hogy ama híres magyar gényusz itt résen állt, s nagyon helyesen meggátolta a boldogtalan trilógia-tervet.⁶

A „majdnem gényuszos” a már idézett „zsenijével” szóval, s a „híres magyar gényuszos” kifejezéssel korántsem mondható egyértelműnek; s a „véletlen rátalálás” a „fölpukkasztott” alkotás vádjával együtt olyan magasabb és indokolatlan nézőpont képviselését látszik bizonyítani, mint Ady több olyan verse is, amelyek nemcsak a költő, hanem a műfaj és a kor kritikáját is tartalmazzák.

A *Nincs balladában* (1901): „Valljuk be, balladákat írtunk / A korban, mely pelyhes szakállt ad”; a *Menekülj, menekülj innen* (1906) pedig: „Veri a Jövőt: balladát akar, / Balladát, balladát.” A történeti felfogás kritikája *A Szerellem eposzából* (1910) című versben valósul meg:

Nagy énekmondásnak tudom, mi az ára,
Én is készültem a hunn trilógiára,
De mikor Árpádék s talántán hunn atyjuk
Mind csak addig voltak, míg megszakadt magvuk.

Ady stílusa néhány esetben felsőbbrendű (*Hunn, új legenda*, 1914): „Mit bánom én, hogy Goethe hogy csinálja, / Hogy tempóz Arany s Petőfi hogy istenül.” Az Arany-kultusz érezhetően sértette Adyt (*Kétféle velszi bárdok*, 1914):

Egy emberöltőn folyt a dáridó
S ékes meséje Toldi hűségének,

⁶ Strófák „Buda halála”-ról, AEÖPM X, 376.

Soha egy riasztó, becsületes,
Egy szabadító vagy keserű ének.

Arany rímeinek kritikája a *Keserű imádságok Mylittához* című vers 4. *Bűn, ha kiburkollak* (1914) részében jelenik meg: „(Ha így járnék, olcsó Arany-féle rímek / Avagy Lédai zsolozsmák / Majd erről is tudatnak.)”

Mindazonáltal szükséges megjegyezni, hogy az 1908-ban írt *Ilosvai Selymes Péter Arany Tinódi redivivusára* emlékeztet, amely Ilosvait („Mostan emlékezem az elmúlt időkről, / Az elmúlt időkben jó Tholdi Miklósról...”) követi: „Patvarba, kollégám, jó deák Tinódi!” Ady versében „Jó Ilosvai Selymes Péter” szerepel, aki „Toldiról mondana szépet”. Az 1912-ben megjelent *Margita Párisba jött* című versben pedig „Arany János volt végső lobbanás, / Süket és sötét volt a magyar lélek”: ez alaposabb kutatásra figyelmeztet.

Babits *Tanulmány Adyról* című 1920-as elemzésében írja, hogy a költő

Megértése nem tökéletes addig, míg összefüggése a Reviczky-Makai-féle jambikus költészettel, a Heine-iskolával, a diákkorában olvasott vagy tanult versek költőivel – éppúgy, mint a később megismert dekadensekkel – meg nincs állapítva. Ez nem annyit jelent, hogy hasonlított ezekhez a költőkhöz, vagy azok hatottak volna rá; csakhogy első kifejezőeszközeit – melyeket oly merészen megújított aztán – tőlük örökölte; első témákat, verstechnikát, sőt hangulatokat, képzeteket is. (Például az a sor *Az ős Kaján*-ban: *Feszület, két gyertya, komolyság*, nyilván a *Tetemrehívás* reminiszcenciája: *Gyertya, feszület, kánoni pap*: valamint *A befalazott diák* balladaformája is Arany-emlék.)⁷

Miről tanúskodnak Ady korai versei? Már a *Száműzöttek* (1899) idézi Aranyt:

⁷ BABITS 1978, I, 672–673.

Máglyára el,
Nem énekel
Itt velszi énekes.

A *Válasz* (1899) „Nem az vagyok, aki voltam” sorának előzménye a *Letésem a lantot*: „Nem az vagyok, ki voltam egykor”; az *Epilógok* (1899) címé pedig az *Epilogus. A Finita...* (1899) című vers jelene-téhez („Vége van. A függőny legördült, / Komisz darab volt, meg-bukott”) hasonló *Az agg színésznek eleje* („Még egy pár jelenet! s a függőny aláfol, / A lámpa kialszik, taps és fütty elhallgat; / Még egy pár jelenet! – s vége.”). Ady *Levél a szerkesztőhöz* címmel 1899-ben verset írt a költeményeit közlő debreceni újságnak, épp-úgy, mint Arany a *Pesti Hírlap*ot szerkesztő Kemény Zsigmond-nak. A *Fuimus* (1903) cím előzménye lehet az *Ének a pesti ligetről* című versben szereplő „*Fuit*”.

Arany János sírversei, közöttük az *Iduna emléke*, a Juliska vagy Tompa sírkövére írt költemények és a *Sír-vers* ismeretese-k voltak Ady számára, aki első kötetében a *Temetetlenül* című vers végén ezt írta: „Mi lett belőlem? Temetői fejfa, / Mely a világnak *egy ne-vet* mutat...”

Nem Arany-reminiszenciát kerestünk ezekben a versekben: célunk annak szemléltetése, hogy ez a műfaj miként módosult: elsősorban abban, ahogy Ady saját magáról írt. Számos halál- és temetőverséből a *Szeretném, ha szeretnének* című kötetben megje-lent *Ezvorász király síriratát* (korábbi címe: *Asszír király síréneke*) választjuk. Ennek végét idézzük:

És Ezvorász király víg halott:
Atyaként halt meg,
Bár gyermek néki nem adatott.

Az *Új versek* kötetében a *magyar Ugaron* című ciklus elején, tehát hangsúlyos helyen szerepelt *A Hortobágy poétája* (1906). Szemléle-te és szókinccse azonban összefügg *A falu bolondjával*:

Arany:

Hivatala sok volt egyszer-másszor:
Kis-korában volt ő libapásztor.

Vagy nézte a szőke délibábot.
Toldva-foldva képzeletben őket:

Annyi mesét, oly különös szépet
Elmondani egy fiú sem képes:

Néha danolt, néha füttyörészett,

Ady:

Csordát őrzött és nekivágott
A híres magyar Hortobágnak.

Alkonyatok és délibábok
Mégfogták százszor is a lelkét,

Minden más táján a világnak
Szent dalnok lett volna belőle.

Eltemette rögtön a nótát:
Káromkodott vagy füttyörészett.⁸

A falu bolondja nevének, Kósza Bandinak olvastán Ady magára ismerhetett, mint ahogyan *Hajh, gyerekek!...* (1899) című versében is: „– »Szegény Bandi« – mondjátok majd”.

Az *Akik mindig elkésnek* (1907) című verscímnek is megvan az Arany-előzménye: *Az elkéssett. Az Álom álom helyett* (1907) „Ismét csönd. Jön már? Várom zsibbatag” sora a [*Ha álom ez élet...*]-et idézi: „S ha élet ez álom: miért oly zsibbatag?”, éppúgy, mint a *Vén diák üdvözlete* (1908) az *Összel* sorait:

Arany:

Maradj Homér, fénydús egeddel,
Maradj te most!... [...]
Kék fátyol messze bérce fokán –

Ady:

Pedig Homérosz kék ege beborult.
Istenek és hősök
Hullnak azóta szívemből szüntelen,
Hogy az élettel küzdök, kergetőzők.

⁸ A két vers összefüggésére már Horváth János felhívta a figyelmet: HORVÁTH 1910 [1909], 66–67.

Ady 1911-ben írta: „Az emberi létezés: változás és harc, s istenem, ki tudja, talán halálomig egészen megtérek én is Aranyhoz.”⁹ 1918-ban: „Arany nagy bűnbánó megtérésem után se lett gyakran óhajtott olvasnivalómmá”¹⁰ Költészetében az Aranyhoz való viszony hasonlatos volt az Úristenhez való viszonyhoz: „istenem”, „egészen megtérek”, „nagy bűnbánó megtérésem”.

Az Adyra jellemző „Én voltam Űr, a Vers csak cifra szolga” és Arany „Te mondd, ahogy isten / Adta mondanod” biztatása alapján történő merev különbségtétel nem felel meg a két életmű közötti valóságnak: a felsorolt példák bizonyos folyamatosságról tanúskodnak, éspedig nem csak Ady korai korszakában: „Nem az énekes szüli a dalt: / a dal szüli énekesét” (*Mint forró csontok a máglyán*). Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az Arany költészetével és kultuszával való viaskodás sokáig jellemezte Ady költészetét.

Ha Arany esetében a „Repül a nehéz kő” a legismertebb idézet, Adynál *A föl-földobott kő* (1909) az.

Föl-földobott kő, földedre hullva,
Kicsi országom, újra meg újra,
Hazajön a fiad. [...]

Föl-fölhajtott kő, bús akaratlan,
Kicsi országom, példás alakban
Te orcádra ütök.

A kritikai kiadás szerint Széchenyi 1834-ben írta, a dunai hajózásról értekezve: „A’ jó hazafi visszatér, mert valamint a’ követ, bármi magasan vettesék is a levegőbe, valami ellenállhatatlan erő vonja vissza a’ földhöz: úgy varázsolja a’ romlatlan természet nagy törvénye a’ hazafit anyaföldjére vissza ismét.”¹¹ Ady *Margita Párisba jött* című versében ez áll: „Egy poéta-Széchenyi vágytam

⁹ *Strófák „Buda halálá”-ról*, AEÖPM X, 376.

¹⁰ [*Vallomás olvasmányairól*], AEÖPM XI, 150.

¹¹ SZÉCHENYI 1893–1894, VII, 37; AEÖV IV, 109.

lenni”. Eszerint a legnagyobb magyar mellett Ady a legnagyobb magyar költő kívánt lenni.

Petőfi 1847-ben írt *Világosságot!* című verse, amely a világnak az „átalános boldogság kora” felé való folytonos emelkedéséről elmélkedve azt a képet használja, amely ugyanaz év legelején, *Üdvözlét hölgyeinknek* címmel, az *Életképek*ben jelent meg: „rég, örök szabály, hogy annál sebesebben esik a’ hulló kő, minél inkább közeledik céljához. A’ föld vén, mindinkább hull és esik végcélja felé”:¹²

De hátha úgy vagyunk,
Mint a fa, melly virágzik
És elvirít,
Mint a hullám, a melly dagad
Aztán lesimúl,
Mint a kő, melyet fölhajítanak,
Aztán lehull, [...]
S ez így tart mindörökké:
Föl és alá, föl és alá...¹³

Somló Sándor *Az Apród* című, 1895-ben megjelent elbeszélő költeményében a visszaeső kő jelentése hasonló:

De bárha tép a kín, a győzelem,
És futni késztet innen a göröngy is,
Lekötve tart e helyen oly ígézet,
A melytől lelkem szárnya megtörik.
S mint feldobott kő visszahull legott,
Úgy visszahullok én, nem bírva már
Repülni messze, messze innen el.¹⁴

¹² *Életképek*, 1847. jan. 2., 2. Idézi: HORVÁTH 2008, 693.

¹³ PETŐFI 2008, 48.

¹⁴ Lásd: ALFÖLDI 1936, 158; AEÖV IV, 138, 516–519.

József Attila *Ady emlékezete* című versében így emlékezik meg költő elődjéről: „Verse törvény és édes ritmusában / kő hull.” A „hulló kő” motívumáról pedig így: „Bennem a mult hull, mint a kő / az űrön által hangtalan” (*Reménytelenül*). Amíg Ady versében ember és kő kapcsolatában a romantikus hasonlatból táplálkozó metaforikus azonosságot látjuk, József Attila költészetében ez a kapcsolat saját létének összegzése.

Ady *Tovább...* (1903) című versét láthatólag *Az örök zsidó* inspirálta:

Arany:

Pihenni már. – Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet.

Az üstökös meg’ visszatér,
Kiröppent nyíl oda is ér,
Az eldobott kő megpihen:
Én célztalan, én szüntelen
Tovább! tovább!

Ady:

A pihenésre nincsen óra,
A könnyülésre nincsen álom,
Útjelző a nagy ismeretlen
S kerub-poroszló a határon.
Árnyék, patak hiába csábít
Lemosni hosszú út porát,
Hívó ajk nincs... Csak futni, szállni
Tovább!...Tovább!...

Arany *A szegény jobbágy* keletkezéséről Petőfinek így számolt be: „az országútat meg kövecsezték (nekem egy versembe került)”.¹⁵ Ez *A távoli szekerek* című költemény (1912) egyik előképe:

Arany:

Széles országúton andalog a jobbágy,
Végzi keservesen vármegye robotját.
Kavicsos fővénnyel rakta meg szekerét,
Annak terhe alatt nyikorog a kerék.

Ady:

A Hold egy óra múlva jön föl
S a nagy országút verett,
Városba vivő, köves útján
Jönnek
A távoli szekerek.

¹⁵ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. szept. 7., AJÖM XV, 141.

Néha megszakasztja hosszú hallgatását,
Biztatgatja két hú igavonó társát,
De azok nem birnak lépni sebesebben,
Talpok a kóuttól ég eleven sebben.

Városba tartnak adni, venni,
Rossz kerekük nyekereg,
Nyikorogva és nyekeregve
Jönnek
A távoli szekerek.

Ami Arany költeményében konkrét, Adynál szimbólummá válik. A „nyikorog a kerék” és a „Rossz kerekük nyekereg, / Nyikorogva és nyekeregve” nyelvi játék összefüggése, úgy hisszük, meggyőzőnek bizonyul a konkordanciához. A *Dalok tüzes szekerén* (1907) című versben azonban megfordul a kordé és a szekér közötti értékrend:

Nem vágnak élénk
Soha gyöngé karú, vén kocsisok.
Kis kordék döcögése
Átkát utánunk szórja, no, szórja,
Úgye, paripáim?

Láttuk, hogy a Bibliának Arany életművében milyen fontos szerepe volt, amely Adynak is állandó és gyakran idézett olvasmánya. Benne a kő jelentése hatalmas: a kőszikla, kőszál és kővár Isten szinonimája. Kőből való a tábla, az oltár, a fal, az oszlop, a szobor, a veder, a sír. Szikla a vízfakasztás helye, parittyá Dávid fegyvere, a megkövezés a halálbüntetés egyik formája. A megvetett kő szegeletkővé válik, a falba épített kő kiáltani tud, a kőszikla erős alapja a háznak.

Gintli Tibor összefoglaló jellemzése szerint Adynál

Már az első istenes versekben is érzékelhető az olyan nagy tradíciójú műfajok intonációjára történő rájátszás, mint az ima, a könyörgés vagy a zsoltár. Egyes műfajok megidézésén túlmenően az istenes versek általában is ráutalnak a bibliai hagyományra. Részben bibliai alakok és történetek evokálásával, részben gyakori nyelvi fordulatok, kifejezések szövegbe hívásával vagy éppen szó szerinti idézetek beiktatásával. A bibliai utalásrendszer

kiterjedt alkalmazása idővel kilép az istenes versek köréből, s
Ady lírájának általános karakterjegyévé válik.¹⁶

Ez a jelképekre, s ezeken belül a köre is vonatkozik.

A *Vörös szekér a tengeren* (1906) egyik forrása a *Királyok második könyvének* 2:11 verse, amelyben Illésről és Elizeusról van szó: „És lőn, a mikor menének és menvén beszélgetének, ímé egy tüzes szekér tüzes lovakkal elválasztá őket egymástól. És felméne Illés a szélvészben az égbe.” Alapja ez *Az Illés szekerén* című kötetet (1908) bevezető *Az úr Illésként elviszi mind* című költeménynek is.

Ugyanerről az ótestamentumi versről Arany Petőfi esküvőjét várva a következőképpen írt:

Csak egy rövid hold élet, és az én
Költő barátom, mint Illyés proféta,
Tüzes szekéren a mennyégbe száll.¹⁷

Ady feltehetőleg olvasta Petőfi és Arany János levelezését, Arany László kiadásában, amelyet lehetséges előzményként tarthatunk számon.

A *Kocsi-út az éjszakában* (1909) első és harmadik strófája mint-ha előkészítené *A távoli szekereket*: közös motívum a Hold és a „rossz szekér”, és az a „jajszó”, amely Arany említett versében is elhangzott a jobbágy válaszaként, valamint az a „Félig mély csönd”, amely annak „hosszu hallgatását” követi, végül pedig az a „félig lárma”, amely többek között a szekér hibáiból is fakad.

Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold. [...]

¹⁶ GINTLI 2006, 31.

¹⁷ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. aug. 11., AJÖM XV, 115.

Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jaj-szó szállna,
Félig mély csönd és félig láрма,
Fut velem egy rossz szekér.

A „köves” – „követlen” út jelentésére vonatkozólag irányadónak bizonyulhat a *Ki elveszti harcát* (1910), *A ló kérdez* (1913) és az *Igaz, utcai álmok* (1913) is. Az első szerint

Életemnek útja
Bűnökkel kövezetten
Fehér cél felé futott.
Akármi is történt,
Vezekelni nem tudok,
Vezekelni nem tudok.

A második szerint „Kocogok, lógok követlen úton / S hogy merre megyek, nem nagyon tudom.”

Az *Új s új lovas* című, az *Utolsó hajók* című kötetben megjelent és *A csillag-lovas szekérből* címűt követő vers Istent kéri:

Boldogíts, hogy a nagy Nyil útján
Megállás nélkül az Öröm
Álmát álmodhassam magamba
Minden mérföld-kövön.

Az *Igaz, utcai álmok* szerint pedig

Igaz utcák a köves utcák,
Hol nyílnak a halál-növények,
Virágokként nyílnak a kövek
S ha jönnek a hóhér-legények,
Mellüket virággal dobálják. [...]
Amikor épülnek dühösen

Kövekből, kinnal, barrikádok:
Trónjai az igazottaknak.

A „Villám-üszök”, azaz a „mennykő” motívuma is összeköti Arany és Ady költészetét. *Bolond Istók* I.:

Igy, mikor én mindentől elhagyottan
(Tavaly nyáron esett, nem költemény)
Kergette önnön lelkemtől futottam,
És láthatáromon nem volt remény –
S kétségb'ésés örvényeig jutottan
Kezem égre emelni nem merém:
Egy – asztagomba feddőleg hajított –
Villám-üszök imádkozni tanított.

Valaki útravált belőlünk (1913):

Csalódás-kő ránk nem zuhant
S mégis sújtódottan, szédülten,
Sustorgó ázott-fák a tűzben,
Panasszal égünk, hangtalan.

Láttam rejtett törvényed (1918):

Szép volt, Uram, szörnyű és tán igaz volt,
Dörögtek a fellegeid
S menny-köved százszor is üzent
Útszéli, tűnő fáknak a magasból.
Egy-egy köved nagyon talált
És sohasem válogatott,
Melyik fa pusztul, melyik marad épnek.

A korai *Áldomás* (1903) című vers ótestamentumi felütéssel indul:

Áldomást tartok.
Künn vaksötétben zivatar harsog.
Olyan, milyenben kötáblát kapott
Népösszetartó, nagy eszű Mózes...

A „Mózes”-re („És lőn harmadnapon virradatkor, mennydörgések, villámlások és sűrű felhő lőn a hegyen és igen erős kürtzengés”¹⁸) azonban a „szesz” rímel, és a kezdőkép „Az alkohol a romboló isten!...” felkiáltásba torkollik; a bibliai kezdetet olyan „megváltó mánor” követte, amelynek követői „pokolnak látták meg a világot”, s akik, noha „messiási sorsra” születtek, „Belefultak mánorba, alkoholba” és egyre növekvő, de „Felejtett, züllött félisteni tábor” született. Az áldomás ezekre az „elzüllött zsenik”-re történik.

Arany *Szent László füve* című versében a király csodája az ótestamentumi ígét győzi le: „Az Úr elvisz téged és a te királyodat, a kit magad fölé emelsz, oly nép közé, a melyet nem ismertél sem te, sem a te atyáid; és szolgálni fogsz ott idegen isteneket: fát és követ.”¹⁹

De többet akaránk tudni az őseknél:
Meggzűntünk áldozni buzgó kútfejeknél,
Rátettük kezünket sok áldozó kőre
S új Istennek raktunk templomot belőle. [...]

A nép is e dolgot megtartá eszében,
Hite megerősült igaz Istenében.
Nem sovárga többé pogány áldozatra,
Lelketlen kövekre, vagy forrás-patakra.

Ady panteisztikus *Szeress engem, Istenem* című könyörgésében (1908) ez hangzik el: „Istenem földben, fűben, kőben, / Ne bántsuk egymást mostanában”. *Egy párisi hajnalon* című versében (1906) az idegen istenekhez való megtérés vallomásaként, ez áll: „Sugaras

¹⁸ 2Móz 19,16.

¹⁹ 5Móz 28,36.

a fejem s az arcom, / Zúg a harang, megyek lassan tovább, / Megáldozott a dús Párisnak / Kövein a legkoldusabb nomád.” „Áldozni – Barta János magyarázatával –: bűvös, mágikus cselekvés, itt nyilvánvalóan hódolatot, közösséget, hálát és dicsőítést fejez ki, a »Napisten«, az élet istene előtt; az áldozati tárgy: ő maga, nosztalgikus életszomjával.”²⁰

Mit jelent ez a nomád vallás? *A papok istene* (1907) című vers szerint:

Ne dőljünk a szent Kába-kőre,
Várjon égi csodát a dőre.
Nekünk az élet a malaszt,
A mi üdvünk a változás,
A mi imánk: mindig előre.

Az én menyasszonyomban (1906) is a kőtáblára való utalás történik. A hegyről visszatérve és az aranyborjút látva „felgerjedsz Mózesnek haragja, és elveté kezéből a táblákat, és összetöröd azokat”.²¹ Az Ady-vers Nietzsche módjára lázad („Ő, testvéreim, amikor meghagytam néktek, hogy zúzzátok össze a jókat és a jók kőtábláit”).²²

Szétzúzva minden kőtáblát és láncot,
Holtig kacagnók a nyüzsgő világot.

Az Ótestamentumban „Mózes a borjút égeté meg”;²³ ebben a versben viszont a tűz megerősíti, sőt megszenteli ezt a lázadást; a menyasszony „Kifestett arcát angyalarcnak látom”, a világ megítélésével szemben. „Tisztító, szent tűz hogyha általéget: / Szármalyuk együtt bé a mindenséget.” A „Meghálnánk együtt, egymást istenítve” sor más morált: önistenítést jelent, olyan szem-

²⁰ BARTA 1981, 183.

²¹ 2Móz 32,19.

²² Lásd: *Így szólott Zarathustra (Könyv mindenkinek és senkinek)*, NIETZSCHE 1984, 286. Vö.: KISS E. 1977, 606–621.

²³ 2Móz 31,18.

benállást a világgal, amelyben „Ketten voltunk csak tiszták, hófehérek.”

A *Júdás és Jézus* (1907) első címváltozata *Júdás köve* volt. Ezt a szerkezeti keret is indokolta: a verskezdet „Dühödt, lázongó szívverésem / Golgotai bazaltra vésem” sorai és az utolsó strófa: „Irott követem dobom a mélybe, / Megreng a föld sok ezer évre”. A köre írás először Isten műve volt, aki „által adá Mózesnek a bizonyosság két tábláját, az Isten újjával írt kőtáblákat”,²⁴ és *Jób* könyvében kívánságként is szerepel: „Oh, vajha az én beszédeim leirattatnának, oh, vajha könyvbe feljegyeztetnének! Vasvesszővel és ónnal örökre kösziklába metszetnének!”²⁵

Júdás kiválasztása Ady *Született Bethlehemben Júdás* (1905) című novellájából, s a korábbi versekből, így az *Az én menyasszonyomból* is következik. Költő, mint Krisztus, aki – az ő eladása után is – „szent Alak”. Ez szükségessé teszi az önvizsgálatot a múlt, a jelen és a jövő között. A „késői bűnös, bús szemek / Megértenek”, ez azonban korántsem jelent feloldozást.

Az ebben a versben található „Nem hallgatom zsoltáros ajkad” sort *A föltámadás szomorúsága* (1910) folytatja: „Micsoda zsoltárt is tudtam én / Kedvesebben / Valamikor?” *Az Úr érkezése* (1910) egyik előzménye az 50. számú zsoltár, amelynek első versszakában „Nagy szépséggel a Sion hegyéről / Eljő az Isten ő fényességében”. Ady versének záró sorai: „De őt, a fényest, nagyszerűt, / Mindörökre látom.” Nagy különbség van Isten érkezésében: a zsoltárban „Emésztő tűz megyen ő előtte, / Nagy forgó szélvész léssen körüle”, Adynál viszont „Nem harsonával, / Hanem jött néma, igaz öleléssel”.

A Sion-hegy alatt (1908) a *Mózes 5. könyvének* Sinai hegyre vonatkozó részleteit idézi: a „Nyirkos, vak, őszi hajnalon”, a „Paskolta, verte a ködöt” és a „lángoltak, égtek a kövek” sorok az ótestamentumi képnek felelnek meg: „És előjárulátok, és megállátok

²⁴ 2Móz 32,19.

²⁵ Jób 19,23-24.

a hegy alatt; a hegy pedig tűzben ég vala mind az ég közepéig, mindamellet sötétség, köd és homályosság vala.”²⁶

A „»Halottan visszajöttem hozzád [...]«”, a várakozó és fölszabadó „szép, öreg Úr”, akinek „Minden lépése zsoltár-ütem”, „Halotti zsoltár”, és a Sion-hegy alatti sírás egyebek között a *Betemetik a tavat* (1909) című versben folytatódik.

Haragvó bércek görgetik
Háborgató haragjukat
S lelkem, e fölvert tó, mulat.
Óh áldott, áldott izgalom,
Végső háborgás a tavon,
Mikor lelkemre görgetik
Haragjukat haragvó bércek.

Sziklákat nyel, dalol, kacag,
Hajh, be víg a lakodalom
Lelkemen, e fölvert tavon.
Hullj, hullj szikla, ez mind kevés:
Be szép ez a temetkezés,
Ez a szegény tó hogy kacag,
Mikor betemetik a sziklák.

A bibliai hegy helyére itt a „Haragjukat haragvó bércek” lépnek, a „Halotti zsoltár” helyére temetkezés, a lángoló kövek helyére a „szegény tó”-ra hulló sziklák, a sírás helyére pedig a kacagás.

A *föltámadás szomorúsága* (1910) című költemény kezdete a „Piros, nagy köd-tályogok”, *A Sion-hegy alatt* motívumait, helyszíne viszont Krisztus temetését idézi: a *Betemetik a tavat* sziklái itt biblikussá válnak, mert „Füstölt a Golgotha”, a kapott sebek pedig a keresztfeszítésről valók.

²⁶ 5Móz 5,11.

Sírom sziklái szétgurultak,
Füstölt a Golgotha s kiléptem
Föltámadottan, tétován
Mély Sárkány-sírából a Multnak
S mint akinek kevés a vére,
Elindultam új apostolok
Keresésére.

A tanítvány Tamás az „üvöltő Tatra-erdők” viharában jelenik meg; a „Megromoltan és feledőn / Hagytam el a Multat”, a Sion-hegy alatti „Én, az életben kárhozott” sort folytatja. A jelen azonban tragikus: „Óh, jaj annak, aki feltámad / S nem érzi önnön életét”, mert bizonytalan, hogy „Ki vagyok, életem-e, élek?” és hogy „Ki vagyok és merre megyek?”

A *nagyranőtt Krisztusokban* (1912) olvasható: „Vallja: Emberé a teremtés / S Isten csak egy megócskult koronája”, de azért krisztusi értelmű viszonzást vár: „Kenyér jár nekünk a ránc-dobált kőért”. Hasonló a *Röpülj, piros sárkányom* (1913): „Tudom, hogy engem, furcsán vénülőt, / Megköveznek” és a kései *Véresre zúzott homlokkal*: „Mintha valami baj ért volna, / Dobása valakinek, / Homlokomon éles, nagy kő ért”: Dávid parittyájával, mint korábban már idéztük, „úgy homlokon találta a filiszteust, hogy a kő belefűrődött a homlokába, és arccal a földre zuhant.”²⁷

Az Arany költészetében a sírkő-feliratok túlzásainak paródiája az *Emlékre* című (1868 utáni) versben összegződött:

Vándor megállj! Hó! bámuld e követ,
Mellyel *magunknak* szerzénk hírnevet;
Itt tornyosúl a megkövült dagály:
Mind nagy szavak! bim! bum! Vándor megállj.²⁸

²⁷ 1Sámuel,17,49.

²⁸ Lásd: DÁVIDHÁZI 2009, 21–22.

A „követ” – „megkövült” nyelvi játék, s a képzett szó Arany költészetében fordul elő először (első példája a *Gondolatok a béke-kongresszus felől*ben: „A megkövült gonoszságból”). Ady feltehetőleg ezt követte *Egy régi színész-leány* (1908) és *Fogoly a vártoronyban* (1912) című verseiben: „Szinte húsz év mélységnyire / Megkövült lelkemben feküsznek”; illetve: „Lángolok mégis megkövülten, / Lidérc-tüzek úsznak körültem”.

A *Ki látott engem?* (1914) című kötet elején közölt *A perc-emberkéek után* című versbeli „De építésre készen a kövünk” ismét a Bibliát idézi: „Ti magatok is mint élő kövek épüljete fel lelki házá”.²⁹ Ehhez azonban – a *Jóba, a kötőrő* című novellát is követve – *A Május: szabad* (1923) a következő feltételt hirdeti:

Bölcsen higyjete, de kemény ököllel
S tömlöcök mellett uti kötőrők,
Úgy törjete, hogy aki követ tördel,
Törhet gonosz fejet és korszakot.

²⁹ 1Pét 2,5.

3. BABITS

Babits Kosztolányinak írta 1904-ben: „Arany az, akit a legjobban irigylek a világon”;³⁰ „»*Aranyt, Vörösmartyt* nem olvasom, kívülről tudom« – vallotta 1918-ban a Könyvtári Szemle ankétja alkalmából.”³¹

Bergson filozófiájáról 1910-ben írt tanulmányában a teremtő időről ez áll:

minden pillanatunkban benn van – tudtunkkal vagy anélkül – egész múltunk, sőt őseink egész múltja. A múlt nem halt meg, hanem hat reánk; él testünkben, lelkünkben; egész valónk az egész múlt eredője; minden jelen pillanat magában foglalja az egész múltat, és valamit ad hozzá: [...] ez más szóval az emlékezet.³²

Aranyhoz való kapcsolatáról, ugyanebben az évben, a következőket írta:

A faculté maitresse Aranynál valami előkelő szenzibilitás, amely a külvilág minden behatását mély és múlhatatlan sebnak érzi. A benyomás ilyenformán nem vesz el, hanem tovább rezeg, tovább fáj a lélekben, és a lélek folyton gazdagodik a múlttal, az

³⁰ Babits Mihály Kosztolányi Dezsőnek, Budapest, 1904. nov. 17., KOSZTOLÁNYI 2013, 257.

³¹ [*Vallomás olvasmányairól*], BABITS 1997, 33. Idézi KELEVÉZ Ágnes a kritikai kiadásban: BABITS 2022, 613.

³² *Bergson filozófiája*, BABITS 1978, I, 136–156, 137, 146. Ennek saját költészetében való jelentőségéről lásd: RÁBA 1981, 313–346. és KELEVÉZ 2021b, 237–258.

egész múlt tovább élven benne. Ez magyarázza Aranynak rendkívüli érzékét a múlt iránt. [...]

Arany lírája [...] emlékekből táplálkozik, és diszkrétan fátyolozott líra.³³

Nemes Nagy Ágnes szerint „babitsi alkat kell ahhoz, hogy folytonosan, szinte kihagyás nélkül a »mögött«-et érzékelje. Valami van valami mögött. Ez a Babits-féle életérzés, állandó tapasztalat.”³⁴ Ez a szemlélet áll első publikus verseire is, ahogy Kelevéz Ágnes megállapítja:

Nyilvánosság előtti költői pályája alkotói válsággal kezdődik, s e válság, többek közt, az intertextuális játékokban rejlő dialogikus-ság megerősödését eredményezi költészetében. Ez a versalkotási mód teszi lehetővé, hogy szövegek beemelése révén egyszerre folytasson párbeszédet a szellemi elődeiként felvállalt szerzőkkel.³⁵

Németh G. Béla az *Ősz és tavasz között* Arany költészetével való összefüggéseit elemezte, a *Faust* egyik utolsó sorát idézve és ebből kiindulva:

Alles Vergängliche Ist nur ein Gleichnis. Minden ami van, csak hasonlóság, hasonlat, utalás, példázat – így, rokon fogalmakra tördelve fordíthatjuk csak e csodálatosan gazdag és tömör, enigmatikus sort. Babits e versének szervező elve a *példázat, az utalás, a hasonlat, a hasonlóság*.³⁶

Rába György összefoglalása szerint „Arany Babitsnak egész életén át ideálképe maradt, amit egész esszék és tanulmányrészletek, nem utolsósorban pedig verseiben sok hatás, rájátszás, uta-

³³ *Petőfi és Arany*, BABITS 1978, I, 171, 172.

³⁴ NEMES NAGY 1998, 33.

³⁵ KELEVÉZ 2021c, 24.

³⁶ NÉMETH G. 1970, 704.

lás vagy éppen reminiszcencia bizonyít”³⁷ Az előzményekre való rájátszás fontosságát Babits Arany költészetében is felfedezte:

már az *Arany mint arisztokrata* előtanulmányát jelentő jegyzetanyagába a költői képzet-, sőt szerkezetértéket több példáját gyűjti. A *Toldi* XI. énekének hangütését – *Fölvevé a hajnal piros köpönyegét* – a *Murányi Vénusz*, valamint a *Dorottya* egy-egy helyével is összefüggésbe hozza. Babits útmutatására Gyöngyösi-nél ezt olvassuk: *Az üdő éjjeli gyászát levetette. / Piros hajnalszínbe magát öltöztette...* Csokonait ő maga idézi:

Mint midőn az éjnek setétes kárpitja
bakacsin-szőnyeget kétfelé kinyitja,
a hajnal pirosuló orcája kiderül,
atlac felhőkből szőtt kantusa szétterül.³⁸

Kelevéz Ágnes Babits 1916 és 1920 között írt verseskötetének lektoraként egy kéziratlapot³⁹ tanulmányozott, amelyre a költő több töredék mellett a következőket jegyezte fel: „Lomb s virágtalan (Arany) L. Losonczi Főnix Berecz K. versét”. Megküldött szíves közlése szerint ennek megfejtése a következő módon történt: (feltehetőleg a *Daliás idők* első dolgozatának I. énekét olvasva) Babits az 1851-ben megjelent *Losonczi Phönix* című „Történeti és szépirodalmi emlékkönyv”-et forgatta. Itt jelent meg Berecz K.[ároly] *Kárpát alatt* című verse, amely a következő sorokat tartalmazza:

Él még a nép alatta egyfelől –
Mint ősszel a fa, lomb- s virágtalan[.]

Babits észrevette, hogy Berecz Arany *Csalfa sugár* című versét plagizálta:

³⁷ RÁBA 1981, 64.

³⁸ Uo., 500.

³⁹ OSzK Fond III/1969. 48.

Szánnám a bokorkát
Lomb- s virágtalan: [.]

Ez az eset is megvilágítja Babits kivételes memóriáját és azt, hogy „kívülről” tudta Aranyt.

A szakirodalom számos Arany-reminiscenciát feltárt Babits költészetében. Ezúttal azokat vizsgáljuk, amelyekben a kő, a szikla, és a különböző kőfajták (elsősorban a márvány) fontos helyet kapnak. „Babitsot ugyanúgy izgatta a *Keveháza* homéroszi gyökereinek megfektése, mint ahogy Aranyt izgatta *Zrínyi és Tasso* című értekezésében Zrínyi eposzának Homérosz, Vergilius és Tasso műveivel közös »mythoszi vonásainak« felfejtése, az epikai »közvyon« gyümölcsöző felhasználásának elemzése.”⁴⁰ Kelevéz Ágnes azt a felfedező tanulmányát vezette be így, amely a *Keveháza*nak az *Iliász*hoz kapcsolódó helyeit (összesen 98-at) tárta fel Babits megfektetlenül maradt kéziratlapján.

Arany, mint láttuk, a *Zrínyiász* „mint *kösziklának* nem ártanak *habok*, / Ugy semmit nem tehetnek bégnek gyalogok” sorainak eredetét sorolta fel a klasszikus eposzokban, az *Iliász*szal kezdve:

Mint valamely roppant meredek tengerfoki *szikla*,
Mely zuhogó szélvész rohamát elvárja keményen,
S a testes *habokat*, melyek őt ostromlani szokták:
Így állt s nem szaladott meg az argiv Trója fiának.⁴¹

Ez a kép, mint láttuk, megjelent Arany költészetében, már az összehasonlításokat tárgyaló *Zrínyi és Tasso* megírása előtt, *A rablerek*ben és a *Toldi estéjének* első változatában, valamint később, a *Rendületlenül* végén. Ugyanez megtalálható Babits költészetében. „A hun és a szász felek összecsapásának jellemzésére alkalmazott hasonlathoz (»mint a hab meg’ összecsap«) is keres [...] az

⁴⁰ KELEVÉZ 2021a, 83.

⁴¹ *Zrínyi és Tasso*, AJÖM X, 397.

Iliászból közeli példát⁴² a *Keveháza* 19. versszakához (Devecseri Gábor fordításában):

rivalogtak az argosziak, mint harsog a hullám
nagy meredek parton, ha Notosz jó, és a kiugró
szirthez hajtja, amit sűrű hullám ver szakadatlan,
mert innen vagy amonnan örökké szélvihar úzi.

(2. ének, 394–397.)⁴³

Az először az *Iliászból* ismert kép Babits költészetében az Arany verscímét megismétlő *Alkalmi versben* is megjelent:

Ó, mikor oszlik már a köd?
hol késik a vigasztaló?
Örvények és sziklák között
hogyan ing a kis magyar hajó!

A húszéves „Nyugat” ünnepére is él ugyanezzel a toposszal:

Óh milyen tenger s milyen szikla volt!
A tenger zúg még és a szikla áll
s mi fulladunk és köveken zuzódunk...

Az olvasás, a tanulmány és a költészet úgy fonódik össze Babits életművében, hogy ebben is mestere Arany, aki a hozzá írt szonett-együttes harmadik része szerint „érti az újat, tiszteli a régit / s a múlt kövével a jövőbe épít”. Ez a *Himnusz Irishez* című versből való részlet továbbélése: „a multak követ érted-é / csiholni, mint kovát?”; valamint a *Bergson filozófiájáról* szóló tanulmány („minden pillanatunkban benn van – tudtunkkal vagy anélkül – egész múltunk, sőt őseink egész múltja”) megerősítése. Másrészt itt a „Gleichnis” példája kedves költőjének levelezéséből való. Arany

⁴² KELEVÉZ 2021a, 111.

⁴³ Idézi: Uo.

1858-ban írta Tompának: „Én – korántsem szilárdságomat értve – aczélnak neveztem magam, s téged kovának a levelezésben, mert ha én nem irtam, te is hallgattál ugyan, de mihelyt én a kovát megütöttem, azonnal szikrát vetett az.”⁴⁴ Ahogy Arany szívesen olvasta egykori levelezését, úgy kívánta Babits felfedezni és újraolvasni, újraértelmezni az irodalmat.

*Arany János*hoz címmel két verset is írt, amelyek közül az első nem jelentette meg. Dávidházi Péter felhívta a figyelmet arra, hogy a szonettfüzér második részének végén az „ahol legszebb virág a mályvarúzsa, / Köténybe rejti kis bokrát a múzsa” sorok „szó szerinti idézet a *Vojtina ars poeticájából*: »Midőn legszebb virág a mályva-rúzsa / Köténybe rejti kis bokrát a múzsa.«”⁴⁵ A rímpárok is összekötik ezt a versfüzért Arany költészetével. Az első szonettben előforduló „érzés” – „vézés” a *Czímtelenül* című kései tőredékben fordul elő: „Tán könnyebbül a nyílt érzés / Ha sohajban rést talál: / Oh, ez örök benső vézés; / Oh, e folytonos halál!” A másodikban szereplő „kevélyen” – „éljen” a *Bolond Istók* második részében található: „Ezt gondolám, nagy-bizton és kevélyen. / Oly dús, pazérló az ifjú remény; / Örökké nem hiszi ugyan, hogy éljen, / De jó sokáig, s ami egyre mén:”. Ha Babitsnak hiszünk, talán a majdnem tökéletes rím-párhuzamok is megihlették. Ilyen az első szonett első versszakában az „ének” – „tér meg”, amely a *Télben* elejét visszhangozza: „Jártam új mezőn, hol / Ménták illatoznak oldalán az érnek, / Melly az őszvetés közt elbolyong, de ismét / Azon helyre tér meg.” Ilyen még a másodikban a „szegénység” – „legénység”, amely az *Írjak? Ne írjak?* első versszakában található: „Eh, félre tőlem együgyű szerénység! / Máshol megy az: itt *minden* a legénység”. Ezek az egyezések azt bizonyítják, hogy a példák Arany költészetének különböző korszakaiból származnak, tehát összefoglaló jellegűek. Emellett bizonytalanná teszi a kutatást az, hogy az Arany-szövegek jelen vannak Babits emlékezetében, és nem mindig tudható, hogy felidézése tudatos vagy ösz-

⁴⁴ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös 1858. máj. 11., AJÖM XVII, 193.

⁴⁵ BABITS 2022, 613. Lásd DÁVIDHÁZI 1992, 349, 399; és SZÖRÉNYI 2004, 67–70.

tönös módon merülhetett fel. Így láttuk, hogy a „valami mögött” való keresés igen fontos a feltárásban, de – éppúgy, mint a megoldatlan filozófiai problémák esetén – a tisztázatlan pontokon meg kell állanunk.

A *Kútban* „gyémántpadló” – „hat ló” és a *Dante* „állat” – „találhat”, valamint „téli” – „cseréli” ríme például tudatosnak mondható, mert az elsőben ritka szavak találhatók, a másodikban pedig ugyanabban a versszakban két rím is reminiscencia:

Arany: *Pázmán lovag*

Babits: *Kútban*

Lába, szíve, egyre tombol,
Visszadöng a tölgyfa padló:
Udvaron áll, kész nyeregben,
Nyihog, prüsszöl, fú a vad ló.

Kemény nekik a víz, áthatolatlan
fekete fényű gyémántpadló,
rajta királyukat árnyfogatban,
könnyű fogatban húzza hat ló.

Arany: *Buda halála*

Babits: *Dante*

Horkanva, prüsszögve megtódul az állat,
Rúg, harap és tombol, rést még se’ találhat,
[...] Adaját megadná, (szavait cseréli,
Átszúrván Etele szemének az éli.)

Egeit az Ember, e vándor állat,
az évek nyári nappalára s téli
éjére fülledt üngökként cseréli
s nyugalmat nyugalomban nem találhat.

Az *Ősz és tavasz között* „mulandó” – „halandó” ríme már kevésbé tekinthető tudatosnak.

Arany: *[Tassóból]*

Babits: *Ősz és tavasz között*

Szellem-alakját léggel környezé,
A láthatatlant hogy látná halandó:
Embernek arcra, testre képezé,
De mennyi fönsége rajta, nem mulandó.

Csak az én telem nem ily mulandó.
Csak az én halálom nem halandó.

A *Széchenyi* „oltár” – „zsoltár” ríme azonban már egyértelműen tudatos:

Arany: *Honnan és hová*

Babits: *Széchenyi*

A mért lángolt annyi oltár,
Zengett Szíonon a zsoltár:
Hogy nem addig tart az élet
Míg alatt a testbe' jársz;

Régi nagy ujitónk, más ujitó voltál
harcod áldozat volt és eszményed oltár,
eveződ víz ellen, ajakadon zsoltár
tártál uj csatornát, hogy folyjon a holt ár.

A híres Babits-féle „szelid ősz” – „elidőz” rímpárt József Attila alakította „elidőz” – „szelid őz”-zé. Ehhez Arany Horatius (*Ulla si juris... Od. II. 8.*) versének fordítását kell indulópontként megjelölnünk, ahol „fukar ősz” – „elidőz” található.

Arany: *Horatiusból*

Babits: *Rímek*

József Attila:

[*Csak az olvassa...*]

Félti anya kis legényét,
Félti tőled fukar ősz,
S férjét új ara szegény, hogy
Báj-körödben elidőz.

Még az egész napon át
bolygjuk a nyár vadonát,
de az est már szelid ősz:
bágyadt szemünk elidőz

mert álmaiban megjelent
emberi formában a csend
s szívében néha elidőz
a tigris meg a szelid őz.

A József Attila-versszak keletkezéstörténetéhez hozzá kell tennünk, hogy a „megjelent” – „csend” rím előtörténete Arany *Katalin* című versével kezdődik:

Az elriasztott néma csend,
Tanyáján, újra megjelent,
Felütni sátrát *Budetin*
Mohos, sötét párkányzatin;

– és a „szelid őz” előzménye Babits *Szerenádja*:

Cirpel most az őszike
szeles őszi dőben
felijed az őzike
távol az erdőben,

A Babits és Arany közötti kapcsolatra játszik rá *Az életemet elhibáztam*, amelyben Babits ellentmond a választott ideál követésének:

emlékből raktam össze rőzsét,
multból máglyát jövőm alá,
s tegnap tűzére holnap hősét,
magamat dobtam égni rá. [...]
De hasztalan töpreng az óra,
ha ihletet nem ad a perc.
Az órák és évek kövéből
nehéz kriptát emeltem én:
az évek falának tövéből
nem költ föl többet több remény.

Ez egyszersmind *Az ihlet perce* című Arany-verset („Perc a tiéd, egy perc, az isteni!”) is idézi. „Arany lírája [...] emlékekből táplálkozik” – írta Babits.⁴⁶ A *Himnusz* *Irishez*ből idézett „múltak kövét” értelmezésében a kő a múlt és jelen közé épített fal metaforája.

A *Jónás könyve* elején ahelyett, hogy Ninivébe menjen, Jónás nem teljesítette az Úr parancsát. Babits a bibliai kövezéstől való félelemmel egészítette ki a történetet (amelyet Arany és Ady költészetében már láttunk):

mivel rühellé a próféta-ságot,
félt a várostól, sivatagba vágott,
ahol magány és békesség övezzé,
semhogy a feddett népség megkövezze.

Ugyanennek a műnek az a része, amelyben az Úr által felkért prófétát a hajóról a tengerbe vetik, részben a *Vakok a hídon* című verset követi, amelynek előzménye a *Buda halálában* és a *Vörös Rébékben* található:

⁴⁶ *Petőfi és Arany*, BABITS 1978, I, 172.

S már nyolc marok ragadta,
nehogy hajójuk süllyedjen miatta,
mert nehéz a kő, és nehéz az ólom,
de nehezebb kit titkos súlyu bűn nyom.
Jónás azonban jajgatott s nyögött
és meglóbálták a tenger fölött.
„Vigyázz – hó-rukk! – Pusztuljon aki nem kell!”
S nagyot loccsant... s megcsöndesült a tenger, [...]

A *Vakok a hídon* című versben a „csöndnek folyóján” valami hasonló törtéNIK: közös motívum a tenger illetve a folyó, a loccsanás és a Csönd, valamint az a vakság, amely mind Jónást, mind a hajó legénységét jellemezte:

És néha	És néha
fülükbe	szemükbe
jön egy	csap egy
csobbanás:	loccsanás:
a Csöndbe taszítja le társát a társ.	

S mi zajból
van e Csönd?
Zubognak a
habok.
A Csöndnek kis hídján tolongnak a
vakok.

A *Buda halála* tizedik, *Etele hadba mén* című énekében, amikor Etele a tervezett háború szándékát jelenti seregének, a következő törtéNIK:

Erre, miként tóba ha nehéz kő loccsan,
Pillanatig nagy zaj, s csend áll be mostan,
Pillanatig habját a sokaság verte:
Azután: „menjünk mind!” – riad ezerszerte.

A *Vörös Rébék*ben pedig ezt találjuk:

Keskeny a palló kettőnek;
Nem térhet ki a Dani;
Egy billentés: lent a vízben
Nagyot csobban valami.
Sok eső volt: mély az ár.
Varju látja, mondja: kár!
Hess, madár!

A *Téli dal* című vers alcíme: „melyben a költő magát és társait bánya-
szokhoz hasonlítja”.⁴⁷

Mondom nektek, hogy bányászok vagyunk
mondom bizony, [...]
forró sötétben fénylő kincseket
keresünk míg valami eltemet. [...]
Tán drágakő lesz, amit felhozunk,
tán drágakő,
tán gyémánt, koronába illhető,
tán áldott szén, tánátkozott arany:
mi dolgozunk tovább, vigasztalan!

Ezt az önjellemzést folytatja és módosítja *A jóság dala*, amely Babits *Nyugtalanság völgye* (1920) című kötetében jelent meg: „Én is azokból voltam, akiknek kincse lett minden kárhozat, / bányász voltam, és magam, amelyet vágtam, a kő”. „A költészet aranyának erét kemény és szürke kövek közül kell kibányászni, s veszélyben forg a bányász, hogy maga is elveszti, vagy fakó salakba burkolva dobja piacára.”⁴⁸ A költőnek a bányással való azonosítása a *Bolond Istók* első részének végén található:⁴⁹

⁴⁷ BABITS 2022, 315.

⁴⁸ *Egy történeti regény 1920-ból*, BABITS 1978, I, 693–694.

⁴⁹ BABITS 2022, 315.

Bányász a költő: hányszor kergeti
Mély föld alatt vakon a vak eret!
Bizvást elindul, hévvel követi:
Az egyszer elvész, meddő szirt mered
Feléje: s ő áll e szirtnél merőbben,
Sápadva színben, fogyva kedv- s erőben!

A *jóság dalában* megfogalmazott, a saját magából kivágott és kinyesett kárhozatos kincs az *Olyan-olyan gazdag voltam* című versben titok marad, mert a „kegyetlen kövek alá” került:

Elástam minden kincsemet mélyre, s mélyebben a mélynél:
fölötte föld és kő és víz és évek és álmok és éjfél.

Elástam minden kincsemet víz alá, könnyek alá,
s ahonnan hajdan kivájtam, kegyetlen kövek alá [...].

Babits 1912-ben publikálta *Játékfilozófia* című esszéjét, amelyben, a Fogarason hallott egykori párbeszédre emlékezve, Szókratész és Phaidrosz beszélget. Az elsőt a táj, egyebek között „a havasok pántlikájának színjátékos szegélye” lelkesíti, s a következőket mondja:

hogyan lehet az, hogy minden hely szép hely itt künn, a szabad ég alatt, és a legegységesebb rónának megvan a varázsa, de ott benn, a városban, nem minden hely szép hely: benn a városban, emberek otthonában, ahová minden köthetne bennünket? Ő, Phaidrosz, mondd meg nekem, hogyan lehet az, hogy csúnyának találok az aszfaltot és szépek a mezőt?

A válasz: „Az aszfalt szürke, ó, Szókratész, de a mező zöld.” A következő érv: „Nem, Phaidrosz, mindig és mindenkinek, aki él, jobban tetszik az eleven természet, mint a holt kövek.” Phaidrosz ellenérve:

Nem tetszetek-e neked is jobban Velence holt kövei eleven mezőknél? És sok holt kövek és sok holt városok és sok, ami halott, régen halott. Elevenek-e ezek a havasok előtted, nem csupa holt kő és holt hó? És az alkony vörös pompája és mind az égi szépségek? Nem tetszik-e gyakran jobban a holt ég az eleven földnél?

Szókratész válasza: „A művészi városok, ahol a házak műremek, tetszenek, ó, Phaidrosz! A művészet szép, mert életet visz a kőbe, mint mondani szokták: tarkaságot, hajlékonyságot, emberi érzelmek kifejeződését, azaz életet. És Velence utcáin ott van a víz, az örökké mozgó, örökké változó színű, szivárványos víz...”, és így tovább.

Szókratész és Phaidrosz vitájához hozzátartozik a *Levél Tomiból* című vers, amely érzékelteti a haldokló erőtlén beszédét is:

Nekem e föld halni jó,
ezek a felhők –
(nekem ilyen... szemfedők... kellenek)
ezek a havasok –
(nekem ilyen... sírkövek... kellenek)
melyeket az ördög tolt föl
bábeli tornyokul:
az ördögök ostromtornyai
melyek a... mennyeket... ostro... molják.

1920-ból való az *Isten fogai közt*:

Amikor Erdélyben bolyongtam, havasalji sötét városkában, és kiérttem a sziklás emelkedéshez, szemben a havassal – fehér sziklák voltak, magányos fehér sziklák, egészen kívül a városon – olyan szomorú – – semmit sem lehetett már látni ott, semmi elevent, csak ezeket a köveket, és lentebb a vörös és kopár anyagot, és fönt az égen a felhőket, amelyek alkonyra mintha lejjebb ereszkedtek volna – nehéz és darabos, töredezett, fehér, masszív felhők voltak. [...] És rám csuklott a sűrű, hideg ég. Közelebb jött

darabos, fehér felhőivel, mint óriási fehér fogakkal, az alkony piros foghúsából. Ó borzalom! lenn a fehér sziklák is nagy fogak voltak, a vörhenyes föld puha foghúsában. Egy óriásnak idomtalan, tördelt fogain jártam én! [...] Engem a fogak hidegsége kísért; és megdöbbenek magunkon, vakmerők, kik e vak fogakból házakat faragunk magunknak.

A fehér sziklák metaforája éppolyan metafizikai dimenzió, mint *A Jézust kereső kisfiú* (1923), aki „az utca túlsó végéről nézte az édes, fehérruhás Jézust. Úgy ragyogott a fehér ruhája!”; a házak is fehérék, s „Aramiás csodálatos fehérségeket látott álmában”; ébren pedig „felhőről ábrándozott, nagy lengő felhőről, amely olyan, mintha az Isten legyezőt emelne”. A kősvatagon „egyforma, fehér, kiégett, lapos, töredezett sziklák mindenfelé, melyek százszorosan verték vissza a nap sugarát”, s „a kövekből áradt az izzó fehérség”. Aramiás „leroskadt a forró kőre, s mintha a Jézus ragyogóan fehér és meleg ölébe hullt volna; és kiadta szegény, meggyötört kis lelkét, és egyenesen a Mennysországba jutott”.

Az 1909-ben megjelent *Útinapló* összefügg a *Játékfilozófiával*: „egy szűk téren állok és körülöttem a kőváros. [...] kő mindenütt s aszfalt. És mintha fenn az ég is aszfaltozva volna, oly sűrű az idő. [...] Mikor a városba tévedt fecske a követ súrolja szárnyával, az emberi lélek is a követ súrolja szárnyával.” A kőd miatti „sűrű kő” megjelenik az 1925-ben publikált *Hús-szigetek a kőtengerben* című versben is:

A kő mint sűrű rács,
rács, rács
hull le súlyosan, mint hulltak ama leereszthető
kapurácsok zord korok börtönváraiban – ámbár
kell-e zordabb, mint e máj? S a bérci várnál
nem búsabb-e a lapos város, hol sűrű kő,
kő, kő,
kő közt dobog az élet meleg húsa [...]

jövőbe folyva e bús
kőpartok közt [...]
s kinéz az ablakon, mint rab a toronyból
s csak kőre lát, csak hideg kőre lát...

A „kő közt dobog az élet meleg húsa” az *Isten fogai* közt metaforáját idézi: „Ide-oda löködünk, apró falatok, az iszonyú Szájban, míg elporladunk a piros foghús közt.”

A mindenség alatti isten tartja fenn és mozgatja „szemöldökével a mindent a semmiben” (*Theosophikus énekek II. Indus*), „Kimérten mint az óra, némán mint a kő, / örök-busásan, mint maga a bús Idő.” A „némán mint a kő” hasonlata – mint az *Isten fogai* közt című versben – isteni tartományba helyezi a kő motívumát, amelyet a „kőkemény istenkoponya vánkosán” sor is megerősít. A rímzavak, az *Esti kérdés*t előlegezve, az „Idő”-t rendelik a „kő” mellé („s a nap, ez égő szizifuszi kő?” – „miért a végét nem lelő idő?”), amelynek végtelenségét az „örök-busásan” és a „bús” szójátéka jellemzi.

Az *Esti kérdés* térbeli perspektívájának legmagasabb csúcán lévő nap a görög mitológiát, Sziszüphoszt jeleníti meg, aki büntetésből hatalmas, de mindig visszazuhanó követ vitt fel a hegyre. Este lévén, nem látszik, tehát visszazuhan; de reggel ismét felemelkedik, éppúgy, mint a vers elején változatlan (sz)épségű, végén viszont az elszáradás után újra kihajtó fű.

Szitár Katalin Sziszüphosz „keresztény változatát” az *Isteni színjáték Purgatóriumának* 10. énekében találta meg:

A „súly” – a lelket nyomó büntudat s a vele járó gyötrelmek: „lelkemen adósság / súlya van” (92–93. skk.); „Gyötrelmünk annyi, mint a tenger, / nagy súllyal úgy lenyomja mind a földre.” (115–116. skk.). Ezt a büntudattal terhelt létet jeleníti meg a *kő* metaforája Danténál: „De nézd meg jól csak: mint megannyi törpe / jön mind a kő alatt görbülve kétrét;” (118–119. skk.).⁵⁰

⁵⁰ SZITÁR 2009, 69.

A verset befejező, a páros rímeket átölelő rímei: „magvető?”, „kő?”, „idő?” és „nő?” Közülük az első a bibliai magvető-képet eleveníti meg: a mag elhal, de életet ad; a harmadik a végtelen időt, az utolsó pedig a naptól elszáradt és a nap melege hatására újra-éledt növekedést, ami megint a magvető indította folyamathoz csatlakozik. A rímsszavak zenei összecsengése párhuzamos a jelentéstanival.

A *Strófák a wartburgi dalnokversenyből* című versben Wolfram éneke szerint „Dicsérje kő, dicsérje minden / angyali madonnám kegyét!” A „kő” a templomot magát és a szobort is jelentheti, az „angyali” pedig földöntúli szentséget és szépséget.

Az *Írógép előtt* (1926) gondolkodva Babits a következőket írta:

Az alaktalan márványtömbben szobrok rejtőznek... a legszebb szobrok, minden szobor... csak ki kell fejteni. Így rejtí magában az írógép billentyűzete is a legcsodálatosabb költeményeket – vi-gyázzatok, ti csodálatos ujjak, micsoda sorrendben ütitek le őket!

Ennek alapja Michelangelo *Szonett* című verse, Babits fordításában:

A legnagyobb művésznek sincs oly álma
amit ne zárna bármely kocka márvány
önnön feleslegébe: míg, kitárván,
a lélek által vont kéz megtalálja.

A költő „csupa lélek, mint a régi görögöké, s jaj a versnek, mely maga is csupa test akar lenni, csupa ököl és láb. Ez a legnagyobb anyagszerűtlenség lenne, ahogy a művészek kifejezik. A költő márványa is, vésője is a lélek.”⁵¹

⁵¹ [A költő nyilatkozik új verseskötényéről], BABITS 1997, 149. – RÁBA György más-képp idézi: „csupa lélek, mint a régi görögöké, s jaj a versnek, mely maga is csu-pa test akar lenni. Csupa ököl és láb. Ez a legnagyobb anyagszerűtlenség lenne [...] A költő márvány és vésője a lélek [...]”. RÁBA 1983, 195.

Rába György monográfiája Schopenhauer *A világ mint akarat és képzet* című munkáját idézi:

A márványba vésett mű költői előadásának tónusa összhangban van a schopenhaueri objektivitásnak azzal az elvével, mely szerint a plasztikai emberábrázolás hatása majdnem fölér a zenével, mert a görög harmónia eszményével telített szemlélete megsza-
badít személyes gyötrelmeinktől.

Szerinte „az emberi alak görög márvány ábrázolásában, mint a szépség felső fokában, a szemlélő önmagára ismer.”⁵²

A *Klasszikus álmok* című vers arról az istennőről szól, amelynek mintája a Pheidiasz 12 méteres, elefántcsontból és aranyból készült Athéné-szobra volt.⁵³ Mosolya felidézéséhez a „régi nemes” köre, azaz márványra volt szükség:

*Néma nyugodtsággal néz így és isteni arcán
régi mosoly, melyet kiidézték régi művészek
régi nemes kőből, vagy az ájtatos egykori festők
láttak a vászonra – titkos, bús régi mosolygás.*

Ezt a földöntúli nyugalmat már nem fogja látni az idősödő költő *A Madonna fakírjában*, amely *Az istenek halnak, az ember él* című kötetben (1929) jelent meg: „romló szemem nem éri már a márvány / únt díszein túl ama boldog arcot.” Ugyanitt „az ájtatos egykori festők” helyébe a *Psychoanalysis Christiana* című versben az „ájtatos, régi” faragók lépnek,

kik mindent egyforma türelemmel róttak,
nem törődve, ki mit lát belőle, s mit nem:
tudva, hogy mindent lát gazdájuk, az Isten.

⁵² RÁBA 1981, 201.

⁵³ BABITS 2022, 733.

„Bár ilyenek lennénk mi!” – szól a kommentár.

Babits 1921-ben így nyilatkozott: „irodalmi működésem egy egész korszakát dominálták a görög-római klasszikusok.”⁵⁴ Ennek a klasszikus ideálnak emléke ahhoz a márványhoz is kötődik, amely költészetének egyik kulcsszava. Mint írta: „Minden költőnek megvannak a maga kedves szavai.”⁵⁵

A *Hegeso sírja* című versben, melynek alcíme *Egy görög emlékre*, saját, bár lehetetlen érzelmi kapcsolataira is kiterjedt, hiszen az élmény az attikai művészet időszámítás előtt 410 körül keletkezett síremléke:⁵⁶

A kedvesem kétezer éve alszik,
kétezer éve meghalt s vár reám.
A neve Hegeso. – Lábhegytől arcig
márványszínű – s komoly görög leány.

A ’márvány’ – német közvetítéssel – görög jövevényszó. A ’marmarosz’ jelentése: szikla, fénylő kő, márvány; forrása a ’marmairó’ (ragyog) ige. A görögül jól tudó Babits számára ez az eredeti jelentés, a fényesség és a ragyogás ott lehetett a „márványszínű” jelzőben. A költő átlát a márványból készült sztélén: nemcsak a műalkotás fénylik számára, hanem az ábrázolt síremlék is, s ott ragyog Hegeso, és talán az ígéretes ékszer is.

A *Hegeso sírja* azokhoz a költeményekhez tartozik, amelyekben Babits Arany sírverseit folytatja. Babits *Anyám nevére* írt költeményében, jellemző módon, saját életét összegezi: őbenne nincsen édesanyja Hajnalka nevéből következő hajnal-érzet, „s csak alkony az örököm”.

Síromra, ha meghalok, ez jön:
„Itt nyugszik az, ki nem élt:

⁵⁴ *Béke-ankét a magyar parnasszuson*, BABITS 1997, 90.

⁵⁵ *Az irodalom elmélete*, BABITS 1978, I, 637.

⁵⁶ BABITS 2022, 394.

Nem nyúlt az elérhetőkhöz,
jöhetteleneket remélt.

A vers feltehető mintái közé tartozik Arany János *Visszatekintése*:

Keresém a boldogságot,
Egy nem ismert idegent:
Jártam érte a világot –
S kerülém ha megjelent.

A *Recitativ* késői vágya a zenéhez való kapcsolódást részletezi, amely „A szerelemnek e tengerén” hasonló, „átjárva egészen”, és „beléolvadva” történő egyesülést részletezi:

sem ős kövek
vak boldogsága: rejtekes istenek
életlen élte, nagy zene, szent
halál, vak fények, szótalán olvadás. –
Ó, mért nem lettem én muzsikusz?!

A *Mindenek szerelmében*

Fenn hattyukeblű fellegek
elnyúlnak lusta kéjjel,
omló márványként, élveteg,
mint asszonytestek éjjel.

A *Belovéd, ó Belovéd* című versben, minden álmot és valóságot meghaladó módon, márványdarázs jelenik meg, mint – a márvány szó eredeti jelentése alapján – fénylő és színjátszó jelenség:

Szerelmem, ó szerelmem! nincs oly álom
több mint te vagy és nincs olyan valóság:
márványdarázként zsongasz méla nyáron
szivemben s karcsún nyílsz, mint sárga rózsák.

A Szerenád az Énekek éneke nyomán festi le „a költő kedvese szépségét”:

Elefántcsont palota
boltozatos melled
kettős márványoszlopa
nyugszik egymás mellett [...].⁵⁷

A *Héphaisztosz*ról, a mesterségek görög istenének sorsáról szóló versben anyja, Héra ledobta őt az Óceánba,

Ott meddő habtól ázott csonka testem
Eurynomé, az óceáni lányka
s Thetisz, az ezüstitű asszonyisten
bevitték a zöld, márványos karámba.

Az *Emléksorok egy régi pécsi uszodára* jellegzetes motívumai emelkednek itt mitológiai keretekbe: az „Égbe látok egyenest, szinte égben úszván” sornak a *Héphaisztosz* „Anyám az égből ledobott” kezdete felel meg; az „Otthon érzem magamat, mint a hal, és tisztán” sornak a „míg nagy halak suhantak el körültem”; az „Áldott márvány, enyhe víz, mindig csillapító”-nak pedig a „zúgott az örök óceán fölöttem.”

Az *Atlantisz* kutatása „a sűrű nehéz víz” alatti világ, a halak, a „virágszerű állatok”, egy holt meseváros leírásával jár, amely a Babits első verseskötetének címében szereplő Iriszt, a szivárvány istennőjét hozza kapcsolatban a márvánnyal:

Hintázik a habban nagy fala – mind csupa márvány.
Csikosra, sikosra moházva bekente a vízi szivárvány. [...]
Márvány, meg arany, meg drágakövek (vagy élő vízi virágok?) [...]
Csak én vagyok itt aki emberi még és lelke se, teste se márvány.

⁵⁷ „Az ő kezei aranyhengerek; / melyek befoglaltattak topázba; / az ő teste elefántcsontból való mű, / zafirokkal megrakva. // Az ő szárai márványoszlopok; melyek tiszta arany talpakra fundáltattak [...]” Énekek éneke 5,14-15.

A „színhátszó” jelző már az Adriák képében megjelenik: „színhátszó síma márvány” (*Szimbolumok* 3), a [*Palotáknak, templomoknak*] visszaemlékezésében pedig

Palotáknak, templomoknak
színhátszó márványai közt
jártam én is tűnt koroknak
sok csodás bálványa közt [...].

A rímshó, a „szívárvány” pedig, a „sima” – „simán” ismétlés-sel együtt, az *Atlantisz* rímshát megismételve, a *Jónás könyvé*-ben fog visszatérni, az isteni akarat jeleként: „s a messzeségben föltűnt a szívárvány. / A víz simán gyűrűzött, mint a márvány.”

A *Példa a holdvilágról* című versben nem az ég tükröződik a vízben, hanem a fekete víz a márványszínű ég jellemzője:

Láttad-e mint holtat
A gyönyörű holdat
Csuszni arany mezében?
Holtan hazajárván
Surranni a márvány
Ég fekete vizében?

„Ó, kép! Ó, színek! Ó, vigasz: alkotás!”– olvassuk a *Recitativ*ban, Itália idézésével, amelyet „Tört márvány, fáradt mirtuszok” jellemznek a *Messze... messze...* egyik versszakában, vagy a *Zrínyi Velencében* sorai között: „s döngött csizmája a márványon s lelke tombolt”. Az *Esti kérdésben* „ott emlékektől terhes fejedet / a márványföldnek elcsüggesztheted”, s „mégis csak arra fogsz gondolni árván: / minek a selymes víz, a tarka márvány?”⁵⁸ Ez a személyes emlék az 1913-ban írt első regényben, *A gólyakalifában* ismétlődik meg, amelyben Etelka

⁵⁸ KELEVÉZ 2021b, 250.

úgy suhant a néma-simaságos nagy márványkockákon, a galambok között, a galambos téren, hol tarkán és aranyosan van égre festve a hihetetlen, a mesés San Marco [...]. Én [...] boldogan mutogattam [...] a lobogós cédrusárbocokat, a népes erkélyű márványházakat, a hidakat, hajókat, kikötőket. [...]

Egy sarki márvány Mária előtt mécses égett. Itt-ott egy kis, zöld rio elvágta az utat, a gondola himbálva vesztegelt a zöld hínáros márványlépcsők mellett. Lépcsős, sima márványhidak görbítették elénk agg hátaikat. Korlátjaikon tükrös-sárgára koptak a márványtobozok.

A *Kártyavárban* (1923) szereplő Ilona

úgy hajtotta telt és lágy fejét annak lágyan kifelé görbülő párnázott karjára, mint valami hajó korlátjára, és mintha valami mély tengerbe nézne. A parkett sima, egyenlő mintái lassan hullámzottak könnybe borult szemei alatt. És ide-oda inogtak az ingó lámpafényben, mint a tengerhabok sík, márványos rajza.

A visszaemlékezés az 1927-ben megjelent *Halálfiában* folytatódik:

Velence ringott, holdas lagúna, az első oldalon méla gondolás suhant el boltos márványhíd macskaháta alatt. [...] Egy gondolán lebegett, sötét este, és ijedezett ingásától; körös-körül palazzók sötét tarkasága, mint egy tündérmese színpalai, suhant, kígyózott, irizált [a szivárvány színeiben játszott. Irisz: a szivárvány istennője], a víz táncos márványán fények imbolyogtak, [...].

Nelli nem élvezte a gyönyörű napot, a messze táncoló sugaradat, a halászvitorlák piros deltáit, a sima, zöld víz olajos márványzatát.

Ugyanitt a szó ritka jelentést is kap: „a piszkos selymek márványoztak a tűnő sötétben”, mint a *Hegyi Szeretők Idilljében* (1929): „Prémes mezőkön, mint a füst, márványzik át a szél.”

Ahogy a „nemes kő”, a márvány vezérmotívumként jellemezte Babits költészetét, éppúgy „szétdarabolhatatlan kincs” volt tanítása szerint mindannyiunk számára az ékkő. Nem sokkal halála előtt írta beszélgetőfüzetébe⁵⁹ a következőket, amely *Egységes magyarság* címmel jelent meg:

a magyarság nem képzelhető erdélyiség nélkül, ahogy gyűrűd ékkövéből sem vetheted ki valamelyik lapját vagy életét. [...] A mi magyar gyűrűnk ékkövének minden lapja és éle más-más színben csillog. De mégiscsak egyetlen s szétdarabolhatatlan kincs ez, s valamennyien az egész magyarságot hordozzuk magunkban, mert nem is lehetne, hogy az ékkőnek csak egyik lapját vagy életét hordozzuk.⁶⁰

⁵⁹ BABITS 1980, II, 281–282.

⁶⁰ *Nyugat* 34 (1941): 1:29.

4. KOSZTOLÁNYI

Kosztolányi 1904-ben írta Babitsnak: „még ma is Arany és Byron kedvenc költőim”,⁶¹ 1930-ban pedig: „Nem ismerek az egész földgolyón nagyobb művészt Arany Jánosnál, sem az élők, sem a halottak között.”⁶² Ugyanitt: „Össze vagyok szöve-fonva szavaival, verseivel, melyek közül sokat könyv nélkül is tudok”.⁶³ Nagyapjának, Kosztolányi Árpádnak írta: „Arany János nekem is imakönyvem”,⁶⁴ Pintér Jenőnek pedig: „Aranyt naponta olvasom, kívülről tudom.”⁶⁵ Első kötetének fővárosi ciklusában, a *Budapest* című versben lelkesen üdvözölte kedves költőjének szobrát:

Amott a fellegekbe lebben
intőjelül, virágtalan,
méltóságos, sötét tömegben,
kőtrónusán az agg Arany.

Kosztolányi költészetében kevesebb az Aranytól való szöveges átvétel, mint Babitsnál, azonban „Lelkem ha kérte, amit a sors / nem adott, / Arany János bűvös szavával / mulatott” (*Életre-halálra*). Mindazonáltal Arannal azonos című verset is írt: *Az ih-*

⁶¹ Kosztolányi Dezső Babits Mihálynak, Budapest, 1905. febr. 18., KOSZTOLÁNYI 1996, 79.

⁶² *Arany János*, KOSZTOLÁNYI 2004, 110.

⁶³ Uo., 114,

⁶⁴ Kosztolányi Dezső Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1926. jan. 15., KOSZTOLÁNYI 1996, 529.

⁶⁵ Kosztolányi Dezső Pintér Jenőnek, Budapest, 1927. dec. 27., Uo., 563.

let perce; viseltes kalapjától búcsúzott éppúgy (A kalap és az azonos című novella), mint Arany kabátjától (Érzékeny búcsu); hasonló benyomásokkal emlékezett meg kedves ismerőséről: Régi pincér és Öreg pincér. A nagyvárosban éltem, hol a börzék című versnek egyik részletét mintha a Bolond Istók első része ihletné:

Arany:

Kosztolányi:

Emléke nincs fel, sem fán, sem kövön,
Dombját az első zápor eltemette:
De, földné bár a gúlák sziklahalma,
Volna-e akkor csendesebb nyugalma?!

Jaj, nem lehet azt soha kőre róni,
mit szenvedünk, kik építjük ma nyúlánk,
egekbe vágyó, óriási gúlánk
bár meg se látják e kor Fáraói.

A Mikes szól című vers A' rodostói temetőt idézi:

Arany:

Kosztolányi:

Vitetünk, száguldó szélnek rohamával.
Vigan, ti halottak! ti számkivetettek!
Most mindenki vígad, csak a' kényszer rettenet.

És látok... A homályos éjjelen
rohan Rodostó sok bús számüzöttje,
kik százakig pihentek itt velem.

A Száz sor a testi szenvedésről Arany Áj-váj című verse nyomán születhetett:

Arany:

Kosztolányi:

Vagy a tüdő, vagy a máj,
Vagy a szív, de az a táj
Érzem, szorúl, feszül, fáj.
Ettől csappan meg a ház:
Ezt mondja majd nekem: állj!

Azt fújja: jaj,
azt súgja: fáj,
a fej, a fog,
a szív, a száj.

A bús férfi panaszaiknak „minden nap egy sort, lassan és szelíden” sora Arany jelmondatát idézi: „Kezdtém valamit s folytatom még

ma is; naponként – nulla dies sine linea – egy két sort írva, de jót, vagy legalább olyat, mi teljesen kielégít.”⁶⁶

Babits, láttuk, az erdélyi havasok szikláinak látomásos rajzát adta, és *Hús-szigetek a kőtengerben* című versében a „bús kőpartok közt” terülő város jelent meg; Kosztolányi a karszti hegyek kőpoklát mutatta be *A kőimádóban*: „Andria bátya köveket tör”, ahol „a szirtek színtelen egyhangúsága az embert is megkövesíti”. Gyermekeinek mesélt „a kőzáporokról, a hegyóriásokról, a vörös hasú, rémarcú sziklákról, akik agyonütik az embert, ha közelébe mer férközni, és maga is megijedt a mesétől. Az alacsony kunyhóban valami ismeretlen vallás babonája kísértett.” Valóságos „kőpokolba” ment le dolgozni.

Olykor kibukkant a szirtekből egy merev fülű, kőarcú manó, és lopva rásandított. [...] Körültekintett a szűk kőskatulyában, s a csupasz szirtfalak, a csend megbénították. A völgy legfenekén térdre esett. Azt hitte, templomban van. A jeges szelek vihorászva, vadul füttyültek, s a tűhegyes, karcsú szirtek úgy sivalkodtak, mint az orgonasípok. Mindenütt a hegyek, kövek őrülete lebegett... Andria imádkozott. Egy szikla felé fordult, melynek egyik dudorodása az emberi szemre hasonlított, és nézte, sokáig mereven nézte. Emlékeztetett ez a szirt a sörényes oroszlánra, meg a karthágóiak vicsorgó bálványaira is, de a kőtörő ebben a pillanatban megértette, hogy az egyedülvaló, vért és életet kívánó kőisten áll előtte, és leborult a földre. Imádta a követ, az istent.

A sziklák között holtan találták meg.⁶⁷

A kőimádó története az *Esti Kornél* III. fejezetében tér vissza. A vonat Olaszország felé tartott, és az utasok a hajnal fényeinek nézték a tájat. Esti Kornél kis templomot vett észre:

⁶⁶ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. febr. 9., AJÖM XVII, 153.

⁶⁷ *A kőimádó*, KOSZTOLÁNYI 2007, I, 109–111.

Oly magasan állott, hogy képzelete, mire fölért, elpilledt, össze-
rogyott, s kiadta lelkét, közvetlen a templom küszöbén, lenn pe-
dig völgykatlan zöldellt, ijedelmes szakadék alján, oly mélyen,
hogy képzelete hanyatt-homlok zuhant belé, és szörnyethalt egy
sziklán. Meddő, kietlen táj volt ez.

Esti itt szeretett volna élni:

Elképzelte, hogy azonnal leszáll a vonatról, megtelepszik ebben
a kőpokolban, erdész lesz vagy inkább kötőrő, feleségül vesz egy
almaarcú, halovány horvát leányt, akinek fekete kendője van,
fehér szoknyája és fekete köténye, aztán vele együtt öregszik
meg, anélkül hogy hírt adna magáról, és a völgyben temetik el
ismeretlenül.⁶⁸

Andria itt Esti képzeletében pusztul el. Az asszociációkat egy
tényleges templom indította el, s a felidézett személy foglalkozása,
házassága és ismeretlen távozása ebből a világból olyan kívánság-
nak bizonyult, amely az írói emlékezet újbóli, önmagába visszaté-
rő megnyilvánulása.

Kosztolányi verseiben számos vallomást tett legfontosabb té-
májáról, a halálról. Ez az „ösfélelem” (*Egyedül*), a „jön az Enyészet”
tudata (*A gyászmenet jó*), „mert érzem, jön a halál” (*Láz*); az „Én
félek” (*A szegény kisgyermek panaszai*) és a „Nem félek a halál-
tól, mert tudom mi” (*A bús férfi panaszai*). Továbbá: „Ma a halál-
lal szembeültem” (*Boszorkányos este*); „Én nem hiszek semmiben. /
Ha meghalok, a semmi leszek, / mint annak előtte, hogy / e föld-
re születtem” (*Utolsó kiáltás*); „Halál, fogadj el fiadnak” (*Már meg-
tanultam*); „Látjátok feleim, egyszerre meghalt” (*Halotti beszéd*);
„Nézd csak, tudom, hogy nincsen mibe hinne” (*Hajnali részeg-
ség*); „csak az élet örök kincsébe hinni, / s a semmiség előtt még
újra lenni” (*Szeptemberi áhítat*).

⁶⁸ Esti Kornél, Kosztolányi 2011a, 74–75.

A kő komoly szerepet játszik az elpusztulás megjelenítésében: „A sír felé húz e nehéz kő, / mindent örök borúba látok” (*Egy átok*); „lábam gazos sírok kövére dobban” (*Mért nem beszéltek, én halottajaim*); „A temető minden kövére az ember / kudarca s a sorsnak győzelme van írva!” (*Sorsunk*). A *Cifra halottak* pedig a kövekhez fűződő hasonlattal él: „Úgy fekszenek, mint a nehéz kövek / virágok közt, a rekkenő melegben”.

Kosztolányi költői nyelvében a kővé válás, dermedés, meredés, merevítés, a kőben való megörökítés jelenti az enyészettel szembeni ellenállás utolsó lehetőségét. Ez a folyamat már első, 1907-ben megjelent *Négy fal között* című kötetének elején, *Az árka-dok alatt* című versben megfogalmazódik: „hol a dicsőség zordon nagyjai / kő- s érc-mezükben hallgatag virasztják / a végtelenség hosszú éjjelét.” A kőszobor „Zord arcu bölcs volt”; kőarca, amely „egykor mosolygott, sírt, haragra torzult”, most „örökre egy, örökre mozdulatlan”, „mert ami itt a létben elmulandó, / tisztább alakba az már mind övé”. Ő képviseli azt a halottat, aki

szoborszerű, dermedt vonásival
az életet jelképezi nekünk,
a változatlant, a tökéletest.
Mert minden, ami elmulott, egész
és minden, ami itt van: csonka, tört
s az elmulásnak halvány áldozatja, [...].

Ezért él számunkra a kőszobor, és azok, akiket ő képvisel, „közünk, halottak között, örökre”. A kő jelentése itt a mozdulatlansághoz, a változatlansághoz, a mindent összefoglaló véglegességhez kötődik, a „ti óriások, kővé vált erők” jegyében.

A *magyar fiú* című novellában hasonlóképpen jelenik meg a Mátyás-templomban III. Béla és Anna királyné márványravatalon nyugvó szobra:

Méltóságosan, nyugodtan, mintegy örökkévalóság óta feküdt ott a király, gyűrűs kezeit csendben összekulcsolva a mellén. Az ar-

ca hideg és komoly volt. Hosszú szakálla jóságosan hullámozott le a palástra. Mellette aludt a márványkirályné, egy halott királyné csendes bánatával, előkelően, lábánál a fülelő királyi ebbel.

A fiú

Nézte, sokáig nézte ezt az ünnepi csendéletet. Bámulta a király finom, tojásdad arcát, a homlokát, a kezeit, amelyek gyengédek voltak, de szigorúak, és látszott rajtuk, hogy fenyíteni is tudtak, zsarnokian és kegyetlenül, mert az ősei pogányok [...].

Eleinte zavarta a király merevsége. De azután egyszerre megenyhült a kőarc, és szinte apaian tekintett rá:

„Ki vagy te – akarta neki mondani –, hogy századok után is változtatod az arcod, mely márványból való, és átveszed belőlem az életet, mozdulatlanra teszel, és beleragadsz az örökkévalóságba, mint a márvány?”

A fiú „Látta a királyt barbár és kegyes mivoltában. Az élete pillanat alatt lepergett előtte.”⁶⁹

Ezeknek a „szoborszerű, dermedt” vonásoknak eredete és a király ravatali megelevenedésének felfogása Kosztolányi 1909-ben, a *Nyugat*-ban megjelent *Rilke* című tanulmányában található. Az osztrák költő, aki 1905–1906-ban titkárja volt Rodinnek, 1903-ban olyan tanulmányt írt a francia szobrászról, amelyben Kosztolányi szerint mintha ön maga

művészetének magyarázata is bennefoglaltatnék. [...] A szobrász már eszközeinél fogva is kénytelen egy pillanatban megmerevíteni alakjait, egy gesztusban adni az embert, és ezzel perspektívát tárni a múltjára és jövőjére. Innen van, hogy minden szoborban érdekes, izgató, be nem következett, de folyamatban levő lehetőségek és régmúlt megtörténtségek szunnyadnak, s így ez a szobornyelv, ez a kondenzált köbeszéd sokkal inkább sejtető és

⁶⁹ A magyar fiú, KOSZTOLÁNYI 2007, II, 235–236.

szimbolikus, és sokkal kevésbé kézzelfogható, mint első pillanatban látszik.⁷⁰

Kosztolányi szobrászatának nevezte Rilke *Neue Gedichte* című, 1907–1908-ban megjelent verseskötetének korszakát.⁷¹ Mert „Ő is így látja magát, másokat és a tárgyakat: egy pillanatban és egy villanatban. Aztán kiemeli a változás világából, művészetté változtatja s beállítja az örökkévalóság időtlen palotájába.”⁷² „A szobrászat tömör jelbeszédét átmenti a szavak birodalmába is” – teszi hozzá 1922-ben.⁷³

Rodinnek és alkotásainak tanulmányozása nemcsak a szobrász módszereinek, hanem anyagának, a kőnek is megismerésével járt. Rilke ezt írja Kosztolányi által ismert és idézett tanulmányában:

Vannak az újabb művei között kicsi csoportok, melyek zártságukkal hatnak és a márvány csudálatosan enyhe megdolgozásával. Ezek a kövek napközben is megtartják azt a titokzatos csillogást, ami fehér tárgyakból alkonyatkor árad. [...] ⁷⁴

Ha Rodin azon igyekezett, hogy a levegőt olyan közel vonja szobrai felületéhez, amennyire csak lehetséges, úgy itt valósággal feloldotta benne a követ: mintha a márvány csupán a szilárd, termő mag volna, melynek legvégső halk kontúrja a rezgő levegő. A fény, ha a kőhöz ér, elveszti akaratát; nem halad át rajta más dolgokhoz, odasímul és vesztgel, beleköltözik.⁷⁵

Rilke verseiben a kő motívuma igen gyakori, s ez meglátszik Kosztolányi fordításában is. Az *Imakönyv*ben: „Tedd, hogy legyen utaid öre / s figyeljek minden kőre lenn” („Mach mich zum Wächter

⁷⁰ Rainer Maria Rilke, Kosztolányi 2006, 326.

⁷¹ Uo., 337.

⁷² Uo., 326–327.

⁷³ Uo., 338.

⁷⁴ RILKE 1922, 91–92.

⁷⁵ Uo., 92–93.

deiner Weiten, mach mich zum Horchenden am Stein”); „Te vagy a bús, a legszegényebb, / a kő, amelynek nincs semerre hely” („Du bist der Arme, du der Mittellose, du bist der Stein, der keine Stätte hat”); „Nem malmok ők, csupán piciny kövek / s mégis örölnek, ha kenyér kell” („Sie sind nur kleine Steine, keine Mühlen, aber sie mahlen doch ein wenig Brot”). Az *Olajfák kertjében*: „Nem vagy én bennem. Jaj, te végtelen-nagy. / Sem másokban. És itt a kőbe sem vagy” („Ich finde Dich nicht mehr. Nicht in mir, nein. / Nicht in den andern. Nicht in diesem Stein”). A *fogolyban*: „lég a szájadnak s a szivednek szikra, / az csupa kő és csupa-csupa szikla” („auf die alten Steine / fällt es aus Felsen feucht”). Az *Eszterben*: „úgy látta, hosszú az út, fáj a kő is” („Sie hatte nicht gedacht, so langen Gang zu tun mit allen Steinen”). Az *Özvegyasszonyban*: „Kő hogyha volna, összefolyna ottan / a nagy eső” („Wär sie ein Stein im Freien, flösse dort zusammen / der große Regen”). Az *Apollo archaikus torzójában*: „Másként e kő torz lenne, roskatag” („Sonst stünde dieser Stein entstellt und kurz”).

Jellemzője ezeknek a fordításoknak, hogy a kő ott is megjeleNIK a magyar szövegben, ahol az eredetiben nem szerepel. Kosztolányi eszerint – tudatosan vagy öntudatlanul – folytatta és megerősítette azt, ami jellemzője Rilke költészetének: A *szomszédban*: „súly és teher az élet, / a terhek-terhe, kín és kő és mázsa” („Das Leben ist schwerer / als die Schwere von allen Dingen”). Az *oszlopos szentben*: „egy kőoszlop magasára ment” („mit klammen / Händen einen Säulenschaft empor”). A *Könny-korsóban*: „Érik a bor s az olaj tisztul a kőben, a korsón” („Wein wird reicher, und Öl klärt sich noch weiter im Krüge”). Az *idegenben*: „egy régi, szürke kőszék” („graue Edelsitze”). Az *Özvegyasszonyban*: „mért adsz teremtményidnek inni abból / az esztelen és buta kődaraból?” („und sammelst den Geschöpfen Linderungen / in einer unvernünftigen Figur”).

Kosztolányi Rilkéről szóló első tanulmányában megfogalmazódott, hogy

A fa, a kő, a víz, a pohár, a szék, a toll, a ruha, minden tárgy, amivel egyszer vonatkozásban álltunk vagy állani fogunk, vagy csak állhatunk, csendesen viseli magán életünket, roskadva hordja múltunkat, jelenünket vagy jövőnket, s ha bámuljuk őket, magunkat bámuljuk bennök. A tárgyak szimbólumok. És a mi értelmünk tulajdonképpen bennünk van. Csak fel kell törni kér- ges héjukat, és megtaláljuk bennük a fogalmakat, mint a dióban gazdag és zsíros belét. [...] Beleprojiciáljuk magunkat a tárgyak- ba, s belőlük villamos bizsergések, fürge, eleven hullámocskák áradnak felénk, s visszaadják azt, amit adtunk nekik, energián- kat, mozgásunkat, életünket.⁷⁶

Az *Öregurak* című novellában ezt olvassuk: „Az emlékek minden fában és kőben felébredtek.”⁷⁷ Az *Aranysárkányban* pedig, ehhez hasonlóan: „Elindult sétálni, hogy még egyszer megnézzon min- den fát, követ, melyhez annyi emléke tapadt.”⁷⁸ Ezek az idézetek arra is utalnak, hogy Kosztolányi műveiben a kő motívuma mel- lett nagyon fontos a fáé is (lásd *Üllői-úti fák*, *Fák beszéde*, *Öreg fa a Hyde Parkban*, *Daltalan fa* stb.). A *városban* című versben talál- ható „Mert van itt lomb és van itt fa, kőfa százfelé hasítva” sor az ébenfa magyar megfelelőjével él (vö. *A szegény kisgyermek pana- szai* „ébenfa-zongoránk”-szava, amely az Ében héber eredetű, ’kő’ jelentésű férfinévvel függ össze). Az ébenfa-kőfa név tehát össze- gezi, mintegy elválaszthatatlanná teszi a kettőt.

„Ismered-e?” – kérdezte Babitsot Rilkeről Kosztolányi. „En- gem minden lírikus közül legjobban érdekel. Neked is új szen- zációkat hozna.”⁷⁹ Nem sokkal Rilket bemutató cikke után (ame- lyet a *Nyugat* 1909. szeptember 16-án közölt), november 1-jén je- lent meg Babits *Én is fa vagyok...* című verse, amely feltehetőleg kapcsolódott Kosztolányi írásához:

⁷⁶ Rilke, KOSZTOLÁNYI 2006, 320–321. Idézi: Kiss F. 1979, 29.

⁷⁷ KOSZTOLÁNYI 2007, 208.

⁷⁸ KOSZTOLÁNYI 2014, 335.

⁷⁹ Kosztolányi Dezső Babits Mihálynak, 1909. febr. 28., KOSZTOLÁNYI 1996, 170.

Ó a fák élete! egy helybe kötve élni!
hiába vágnai föl! nyúlni a nap felé!
megunt gyökereken, miket nincs mód kitépni,
hiába nőni a szomszéd cserjék fölé!

A kritikai kiadás felsorolja a fa-jelkép többszöri megismétlődését Babits költészetében,⁸⁰ ami – Weöres *A kő és az ember* című kötetével együtt – tovább él a monográfus Rába György *A fa és az ember* című versében is:

Nyújtózkodom
az ágak magasabbak
megdermedünk
én üres tenyerűnek
a fa haszontalannak
majd a törzs üresnek
én vágyamra maradtnak⁸¹

Kosztolányinál a kő olykor maga hordozza történetét: „Régi ol-tárok süllyedő kövén át” (*Fekete Vénusz*), „az udvarban magas fű, különös virágok, melyek süppedt kövek, tört márványlapok közül nőttek ki” (*Nero, a véres költő*);⁸² „A templom pitvarában, ahová három süppedt, a hívők lépteitől, csókjaitól kivölgyelt vörösmárvány lépcső vezet” (*Fánika*);⁸³ „térdtől kopott, süppedt kövek ti, / hosszú imák és örökélet” (*Útirajzok, Róma*).

Az *Aranysárkányban* az ember meghódította a természetet:

Vad kirándulók érkeztek, rohamcsapatokban estek az orgonabokrok-
nak s egy szempillantás alatt letarolták. Gyerekek másztak fá-
ra, madárfészket csenni. Bokrok fecsegték embernelyven, fák gon-
dolkoztak emberagyvelővel s a kövekben is emberszív dobogott.

⁸⁰ BABITS 2022, 587.

⁸¹ RÁBA 1991.

⁸² KOSZTOLÁNYI 2011b, 73.

⁸³ *Fánika*, KOSZTOLÁNYI 2007, II, 249.

Emberek lüktettek mindenütt, elhozva a természethez a vágyat.
Zsongott az erdő. Megdézsmálták, kifosztották, ellopták mindenét.⁸⁴

A *Tömeg* című vers, amely a *Meztelenül* (1927) című kötetben jelent meg, hasonlóképpen szól:

Kik másznak amott a hegy peremén, föl az égbe, oly
közel már hozzá, hogy nemsokára tenyerükkel érintik,
mit akar ez az emberi förgeteg, e sok szív, e sok agyvelő az ordas sziklától
és bolyhos pagonytól, mellyel úgy összeolvad,
hogy már dobog a kő is és gondolkodik az erdő?

1909-ben megjelent Rilke *Imakönyvéből* való versének az a fordítása, „melynek terhét – Kosztolányi visszatekintése szerint – hónapokig hordoztam magammal esti sétákra, utazásokra, céltalan kóborlásokra, addig zsongatva a fejemben és a szívemben, míg végre a tétlen szemlélődés egy negyedórájában formába tört, és hangot kért magának az anyanyelvemen. Ez a vers talán legközelebb áll Rilke művészetéhez.”⁸⁵ A fordítás szerepel *A modern költők* első, 1914-es kiadásában, majd – némi változtatásokkal – a másodikban (1921) is. Néhány strófáját idézzük:

Te vagy a bús, a legszegényebb,
a kő, amelynek nincs semerre hely,
a bélpoklos, a kósza lélek,
ki a városba szerte kerepel. [...]

Olyan szegény vagy, mint a magzat,
akit méhébe fojt a lány [...].

S mint a beteg, ki más oldalra fekszik
s már boldog; és mint a kerék helyén

⁸⁴ KOSZTOLÁNYI 2014, 29–31.

⁸⁵ Rainer Maria Rilke, KOSZTOLÁNYI 2006, 324.

a bús virág, mely sírba hervad estig;
a mint a kéz, melybe sírnak, oly szegény...

Feltehető e vers kapcsolata az 1913-ból való *Gögös, meddő virágokkal*:

virág vagyok pedig mindörök óta.
Arisztokrata, gögös, néma, meddő,
nincs is barátom, csak a szívtelen kő,
a csönd, az éj s a sár okos kigyója.

De még inkább kapcsolódni látszik az 1929-ben írt *Kőhöz*:

Elfordultak azok, akiket szerettem.
Bilincsekbe vertek, aztán tovamentek.
Rozsdás lett az arany, mihelyt hozzáértem.
Kezembe az ezüst egyszerre megvakult.
Halálordítás szólt az anyaméhből.
Véres kezével megütött a gyermek.
Most járok az utcán. Lóg a kabátom.
Nincsen senkim a földön. Rokonom a kő.

Kosztolányi életrajzi adatai bizonyítják, hogy abban az évben az idézett Rilke-vers nagyon aktuális volt. „A gyermek feleúton itthagyt” – áll felesége könyvében.⁸⁶ 1929 nyarán írta Füst Milánnak: „*Harapom és szürcsölöm az élet keserű magvát.* (Nem kell azoknak a szeretete, akiket mindig megvettem.) [...] A magányom még nagyobb lesz, s jobban tudok majd dolgozni.”⁸⁷

A költő felfogása csatlakozik az ókori mitológia kőáldozataihoz is. A *Nero, a véres költő*ben a császár a gyermekét elvesztő és kővé váló Niobéról írt drámát, és Britannicusnak így nyilatkozott: „A kővéválás utóbb történik, nyílt színen. Niobe megmered a

⁸⁶ Kosztolányi Dezsőné 1939, 281.

⁸⁷ Kosztolányi Dezső Füst Milánnak, Budapest, 1929. júl. 24., Kosztolányi 1996, 580, 581.

fájdalomtól. Egy jajgatás az egész felvonás. A gyermekeitől meg-
rabolt anya úgy sikolt, mint a természet. Úgy jajveszékel, mint a szik-
lák, förgetegben.”⁸⁸ Ez a kövé válás a jajveszékelés által a szik-
lák hangjához hasonlít, mert az átalakulás a fájdalom megteste-
sülése, s ezért nagy a különbség *Az árkádok alatt* szobrához ké-
pest. A motívum visszatér a *Pacsirtában*: „Mintha álarc lenne Mik-
lós arcán is. Csakhogy keményebb álarc, kövé vált fájdalomból.”⁸⁹

A *Kenyér és bor* (1920) című kötetben megjelent *Hitves* című
versben az anya fájdalom fölötti fegyelmezettsége uralkodik:

Az arcodon is feltűn néha-néha
a föntség és gyász reszkető árnyéka,
s életre buzdítasz, halálra intesz,
mint ama hitves,

ki kőbe vésve áll a sírok ormán
egy anya fájdalmával, és mogorván
a sír hálósobáját nézi csendben
s szeme se rebben.

Az antik mitológiának másik nagy megelevenítése *Marcus Aure-
lius* szobra:

Csak a bátor, büszke, az kell nekem, ő kell,
őt szeretem, ki érzi a földet,
tapintja merészen a görcsös, a szörnyű
Medúza-valóság kő-iszonyatját, [...].

Kővé a hagyomány szerint az válik, aki a Medúza arcába néz: a
római császár viszont nem félt kimondani az igazságot.

1922-ben írta a Corvinus Színház megnyitásán mondott, *Szavak*
című versét. Az épület „Kőből, velőből / és gondolatból” épült; a köl-

⁸⁸ KOSZTOLÁNYI 2011b, 199.

⁸⁹ KOSZTOLÁNYI 2013, 269.

tő – „a régi aktor” módjára – „Aréna – üdvözöllek” kezdettel, az *Az árkádok alatt* „szoborszerű, dermedt vonásival” és a Dante-szonett „végtelenbe beledermedés” sorát idézve így szólt: a tervező ember

a vak
végzettel szembeszállva összerak
játékból játékházat,
csodálva, hogy az ábránd, a csaló tett
egyszerre kőbe dermedt
és való lett.

Babits [*Kék a hegy a város tarkasága felett...*] kezdetű versében használta a kőbe dermedés kifejezést arra a köszentre, „ki a temp-lomtetőn a kereszttel pózol”:

Hány év óta tartja már azt a keresztet?
És meddig fogja még tartani, hiába?
Talán vár valamit, és abba lett kővé:
megzsibbadt a keze, eldermedt a lába.

A kővé dermedés a kővé válás folyamata: a szoboré és az épülete egyaránt. Kosztolányi szerette metaforikusan használni a kifejezést, versben és prózában egyaránt: „Álomvilág, kővé meredt köd-élet”; „Az idegen kőbálvánnyá dermedve állt a fülkében”;⁹⁰ „az anyja egyszerre kővé dermedt”.⁹¹ A szobrász munkájához hasonlóan készül, a Rilke-hagyományt felidézve, a költő nyelve is (*Tóth Árpád halotti maszkja*):

Ahogyan a szobrász
önti a gipszet
a halhatatlan
arcra, azonkép

⁹⁰ *Rabló*, KOSZTOLÁNYI 2007, I, 428.

⁹¹ *Miklóska*, KOSZTOLÁNYI 2007, II, 474.

öntjük mi céhesek-
mívesek szavunknak
anyagát, és várunk,
várunk, míg a kintől
kővé nem mered.

A *Halotti beszéd*ben, amelyet a költő halálos betegen írt, a versíró kéz leírása hasonlít ahhoz, ami az előző versben állított az ő általa leírt és megmaradt szóról: „kővé nem mered” – „kővé meredve”. A szó most már kevés, mert a köd megnevezése „kimondhatatlan”. Ereklje.

Nézzétek, itt e kéz,
mely a kimondhatatlan ködbe vész
kővé meredve,
mint egy ereklje,
s rá ékírással van karcolva ritka,
egyetlen életének ősi titka.

Kosztolányi sokáig nem hitt abban, amiről *Fasti*, *Húsvét* című szonettje utolsó versszakában írt:

kelet felől egy sírnak mélyiből,
elrúgva a követ, fényes sebekkel
száll, száll magasba, föl az isten-ember.

Testvérét, ifj. Kosztolányi Árpádot a világháborúban katonának hívták be. Az őt féltő *Öcsém* így ér véget: „s te Isten, akiben gyermekkoromba hittem, / hajolj le csöndesen, és véd meg az öcsémet”; egykori tanárának viszont így ír: „Én csak abban a túlvilági életben hiszek, melyet az emlékezés biztosít számunkra.”⁹² Tudjuk, hogy a *Hajnali részegség*ben, bár „tudom, hogy nincsen mibe

⁹² Kosztolányi Dezső Toncs Gusztávnak, Budapest, 1926. dec. 15., KOSZTOLÁNYI 1996, 553.

hinnem,” meg fogja köszönni „az azúrnak” (azaz úrnak), hogy „egy nagy ismeretlen Úrnak / vendége voltam.” Egy évvel halála előtt levelében ezt írta Radákovich Máriának: „Teljesen megváltoztam. Két hónappal ezelőtt nevettem volna ezen a levelemen. Akkor még materialista voltam. Te spirituálissá változtattad minden ízet. Istenről egyre többet gondolkodom, s – különös – már fohászkodom is hozzá, hogy védelmezzon meg bennünket”,⁹³ Három hónappal halála előtt a kórházban meggyónt.⁹⁴ Ezek szerint Kosztolányi istenkeresésére vannak kétségbevonhatatlan jelek, akár öccsének, akár pedig saját magának kellett szembenéznie a halállal.

*

Befejezésként lássuk, hogy mit mondott a költői „kéz” arról, amely „kimondhatatlan ködbe vész”.

Az 1862-ben írt *Epitafium* (azaz sírfelirat, sírvers) címét nem biztos, hogy Arany adta meg; a költemény *Sír-vers*ként jelent meg a kritikai kiadásban:⁹⁵

itt nyugszik
ARANY JÁNOS,
szerkesztő.
született 1817 márczius 2-án.
meghalt.....

Nincs végezve itt még a cikk,
Folytatása következik:
Én-Uram, légy én szerkesztőm,
Új folyamban újra kezdőm.

⁹³ Kosztolányi Dezső Radákovich Máriának, Budapest, 1935. szept. 24. előtt, Uo., 744.

⁹⁴ A *Nemzeti Újság* 1936. november 6-i tudósítását idézi ARANY Zsuzsanna a következő kötetben: KOSZTOLÁNYI 2010, 44. Vö. ARANY Zs. 2010.

⁹⁵ AVM/S. VARGA 2019, 408. Elemzését lásd: DÁVIDHÁZI 2009, 21–22.

Mint több esetben, emögött a szöveg mögött is felsejlik Szenci Molnár fordítása. A 68. számú zsoltár 14. versszakában ez olvasható:

Nagyobb erőt adj, Isten!
Hogy azmiként elkezdted
És dolgunkat elővitted,
Vidd véghez kegyelmessen.

Arany, mint tudjuk, sok sírverset írt. Az általánosan és itt is használt „Itt nyugszik” az elképzelt sírkőre írt felirat „szerkesztő”-ként való megjelölése által nem az életút még ismeretlen befejezéséhez, hanem a *Szépirodalmi Figyelő* 1862. október 30-án megjelent utolsó példányához, illetve annak tervezett folytatásához köthető. Erre hivatkozik a „cikk”-nek minősítés, az új folyam a *Koszorú*, szerkesztője pedig „Én-Uram” (vö. *Szent László fűvében* a király könyörgése: „Én uram Istenem!”, a *Daliás idők* második dolgozatában szereplő fohász: „Én uram istenem, add jó végit ennek!” és a szőlősgazda szava a *Bolond Istókban*: „én uram- isten! / Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten!*”). Mivel a kívánt szerkesztő Isten, az új folyam nem csak az új folyóirat, hanem az annak áldásaként folytatott élet is, ami megerősítést fog jelenteni a földi szerkesztő számára.

Arany itt nem saját költészete, hanem kritikai lapja ügyében fáradozott. De csak 1865 közepéig: „elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek – jó, hát nem kell”.⁹⁶ Fontos, hogy a vers „cikk, / Folytatása következik” mondata a földi létnek, sőt, magának az életnek folytatását is jelenti, s előlegezi a *Honnan és hová?* című verset: az életnek „Lesz dicsőbb folytatása: / Én azt meg nem tagadom.”

Ady *Az asszony jussában* (1908) a 119. zsoltárének 53. versszakát variálja: „Megesküszöm, és néked megállom, / Hogy igazságodnak jussát megtartom.” A vers nem az Úristenhez, nem is saját

⁹⁶ ARANY 1867, VI, 6.

magához, hanem a címben foglalt asszonyhoz szól, aki önmagát s az ő „szent, nagy jussát” hirdeti majd a költő sírjánál.

Bíbor-vágyaiból a Multnak
Obeliszként te megmaradtál:
Mályva-szinű, bús asszony-sírkő
A síromnál.

A verskezdő „Bíbor” szó *Az ős Kajánból* ismerős, aki „Bíbor-palástban jött Keletről”, *A meghívott Halál* majd „pompával és biborban” érkezik. Az asszony funkciója pedig, aki „Királyi koldusasszonya / A Vágnak” (*Csak jönne más*), mint *A legszebb este* című versben, a „Multnak szerelmetes őre”. Majdani obeliszkjét *A Léda arany-szobra* megörökítése előzi meg. „A magyar Temető” már *A Gare de l’Est*ben ott van, saját sírja pedig már egy zsengében, a *Megunt életben* megjelent: „Síromnál ha megjelentek, / Megálltok némán, szóttalan”. Ady mítikus szemléletét Barta János „egyénytésnek” nevezte: „mindenki és minden valami egyszeri, nem ismétlődő, egyéni színben jelenik meg. [...] A nyelvbéli oldalon egyénytést jelentenek a jelzőkapcsolások és jelzőkapcsolások is, de különösen akkor, ha a sok jelző közt egy olyan is van, amely rikító, egyéni színfoltot jelent: »Mályva-szinű, bús asszonysírkő».⁹⁷ Emlékeznünk kell újból arra, hogy Babits *Arany János*hoz írt első versében írt két sor: „ahol legszebb virág a mályvarúzsza, / Köténybe rejtí kis bokrát a múzsza” „szó szerinti idézet a *Vojtina ars poétikájából*: »Midőn legszebb virág a mályva-rúzsza / Köténybe rejtí kis bokrát a múzsza.»⁹⁸

Mint majd az *Idő előtt elmúlni* című versben: „Most kezdek a latroknak fájni”, azaz a bibliai latrok akarják majd meghamisítani költészetét:

⁹⁷ BARTA 1976, 469.

⁹⁸ BABITS 2022, 613. Lásd DÁVIDHÁZI 1992, 349, 399.

Ott fogsz pompázni tompa fénnnyel
S mikor síromhoz latrok jönnek,
Hirdetni fogod szent, nagy jussát
A volt nőnek.

A vers utolsó versszaka azonban ellentéte az öt évvel később megjelent „Általam vagy, mert meg én láttlak”-ot kimondó *Elbocsátó, szép üzenetnek*:

Hirdetni fogod: te akartad
S mindent, mi történt, te akartál
S hogy nálam is hatalmasabb vagy
S a Halálnál.

Az asszony ereje ismét a Bibliát idézve jelenik meg: az *Ézsaiás* könyvében olvassuk, hogy „mindent te tettél, ami velünk történt”.⁹⁹

Babits *Síremléke Az istenek halnak, az ember él* című kötet első verse. Korai előzménye a *Hegeso sírja*, az *Anyám nevére*, és a *Sírvers*, a felütés ismétlődő, „*Itt nyugszom. Végre megnyugodtam*” kezdetével, ami Arany János *Itt nyugszik* kezdetű versének felidézése.

Engem nem látott senki még. S az évek
suhantak. Minden évben egy-egy fátyol
hullott le rólam: mégis csupa fátyol
a lelkem; s búsan hátrálnak az évek.

Ennek a motívumnak is megvan az előzménye, hiszen Babits költészetében nem tudni, hol kezdődik és hol végződik a vers. A fátyol mint a látás akadály a ott van a korai *Ballada Irisz fátyoláról* című versben: „felhős fátyolát tépi Irisz”; a dal „másnak csupa fátyol, neked csupa látás” (*Alkonyi prológus*). A *Síremlék* utáni versek is részesei ennek a sorozatnak: „Minden mozdulat / ledobja egy fátylunkat, mind leleplez / új meg új póreséggel” (*Fáradtság*);

⁹⁹ Ézsaiás könyve 26,12.

„úszik, foszlik, száll / végső pár szavad, mint egy utolsó fátyol,
amit ledobtál” (*A vetkőző lelkek*).

De ha meghalok, kikelek mezíten
koporsómból, sírom fölé örökre
szobornak állni s maradvá örökre
láthatóan, mozdulatlan és mezíten.

A meztelenség, mezítlenség Babits gyakori szava: „mezíten áll ott, eleven szobor” (*Levél*); „Hányszor vágytam már lenni meztelen!” (*Zöld, piros, sárga, barna...*). De beszélgetőfüzetei jegyzék föl véleményét: „A tragédiaírók eddig nem gondoltak rá, hogy tulvilági élet is van, s így a halál nem tragikus befejezés”.¹⁰⁰ Ezzel szorosan összefügg az, ami *A Spinoza-szobor előtt* című versében áll: „Te boldog vagy: már csak kőmásod töpreng”.

Babits így folytatja: „én csak állok. / A nap kisüt s mosolygok”. „Mi van túl minden tarkaságon?” – kérdezi a *Zöld, piros, sárga, barna...* című vers; „A semmi vagy az Isten”, hangzik a válasz. „Én katolikus vagyok” – mondja ki Babits a *Sziget és tenger* előszavában.

Kosztolányi *Szonett egy szoborra* című versében, „*mely az álló Dantét ábrázolja*”, Arany Dante-versét és a Rilke-hagyományt folytatja, valamint Babits fordítását:

Egykor mi is majd így fogunk megállni,
mint ez a kőben szenvedő alak. [...]
A fájdalom ez, néma, mozdulatlan,
a végtelenbe beledermes.

Más ez, mint a Babits-szobor, amely örökre látható, mozdulatlan, mezíten és mosolyog. Más, mint Ady ezzel rokon „asszony-sírkő”-verse. Megint más, mint Kosztolányi későbbi, *Sírszobor* című költeménye:

¹⁰⁰ BABITS 1980, II, 28.

Úgy látom őt, mint tiszta, enyhe hölgyet
márványba vésve messze temetőn,
ki tragikus pózzal előregörbed,
és a síromra bámul könnyezőn.

Utolsó versszaka viszont válaszol a végső döntésre:

Önroncsain bús diadallal áll,
s nincs fogcsikorgatás – és nincs halál –
nincs békülés – és nincs könny. Ez a Semmi.

Ennek a hosszú, ide vezető sorozatnak első verse *A gyászmenet jő* (1907): „Így távozunk majd mind a semmibe”, az utolsó pedig az *Ének a semmiről* (1935). Ezzel párhuzamosan a költői kéz, mely a *Halotti beszéd* című versben „kimondhatatlan ködbe vész”, már a cím által összegezi a múltban született egész magyar irodalmat, és az *Énekek éneke* felidézésével, valamint az istenkereséssel megerősíti a ’köd’ bibliai jelentését, Arany *Dante*-versének megfogalmazásában: „A köd oszlopában rejlő Istenséget.”



A hivatkozás nélkül idézett versek lelőhelyei

ADY Endre. *Összes versei I. (1891–1899)*. Szerkesztette KOCZKÁS Sándor. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

ADY Endre. *Összes versei II. (1900–1906. jan. 7.)*. Szerkesztette KOCZKÁS Sándor. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1988.

ADY Endre. *Összes versei III. (1906. jan. 28.–1907)*. Szerkesztette KISPÉTER András és KOCZKÁS Sándor. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995.

ADY Endre. *Összes versei IV. (1908–1909)*. Szerkesztette N. PÁL József, JANZER Frigyes és NÉNYEI SZ. Noémi. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006.

ADY Endre. *Összes versei*. Szerkesztette KOCZKÁS Sándor és KRAJKÓ András. 2 köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1974–1975. [Ady verseit ebből idézzük ott, ahol a kritikai kiadás még nem jelent meg.]

ÁPRILY Lajos. *Összes költeményei*. Szerkesztette GYÖRI János. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.

ARANY János. *Aristophanés-fordítások 1*. Szerkesztette BOLONYAI Gábor. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.

- ARANY János. *Drámafordítások 1. Shakespeare*. Szerkesztette RUTTKAY Kálmán. Arany János összes művei 7. Budapest: Akadémiai, 1961.
- ARANY János. *Elbeszélő költemények*. Szerkesztette TÖRÖK Zsuzsa. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.
- ARANY János. *Kisebb költemények 1. (1825–1850)*. Szerkesztette SZILÁGYI Márton. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2024.
- ARANY János. *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*. Szerkesztette S. VARGA Pál. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.
- ARANY János. *Összes költeményei*. Szerkesztette SZILÁGYI Márton. 2 köt. Budapest: Osiris Kiadó, 2006. [Arany verseit ebből idézzük ott, ahol az új kritikai kiadás még nem jelent meg.]
- BABITS Mihály. *Összegyűjtött versei*. Szerkesztette KELEVÉZ Ágnes. Budapest: Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, 1995.
- BABITS Mihály. *Összes versei 1. (1890–1905)*. Szerkesztette SOMOGYI Ágnes és HAFNER Zoltán. Babits Mihály összes versei: Kritikai kiadás. Budapest: Argumentum Kiadó–MTA BTK Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017.
- BABITS Mihály. *Összes versei 2. (1906–1910)*. Szerkesztette KELEVÉZ Ágnes. Babits Mihály összes versei: Kritikai kiadás. Budapest: Argumentum Kiadó–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2022.
- DSIDA Jenő. *Összegyűjtött versek és műfordítások*. Szerkesztette SZAKOLCZAY Lajos. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.

HOMÉROSZ. *Homéroszi költemények: Iliász / Odüsszeia*. Fordította DEVECSERI Gábor. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1967.

ILLOSVAI Péter. *Az hires nevezetes Tholdi Miklosnak jeles cselekedetiről es bajnokságáról való, historia. Irattatott Illosvai Peter által*. Posonban: Spajzer Ferencnél fel találtatik, 1746.

JÓZSEF Attila. *Összes versei*. Szerkesztette STOLL Béla. Budapest: Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, 1995.

JUHÁSZ Ferenc. *Anyám*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1969.

KOSZTOLÁNYI Dezső. *Összegyűjtött versei*. Szerkesztette VARGHA Balázs. 2. köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1971.

KÖLCSEY Ferenc. *Versek és versfordítások*. Szerkesztette SZABÓ G. Zoltán. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2001.

NEMES NAGY Ágnes. *Nemes Nagy Ágnes hagyatékából (II)*. Közzéteszi FERENCZ Győző. *Holmi* 20, 5. sz. (2008): 592–607.

NEMES NAGY Ágnes. *Összegyűjtött versei*. Szerkesztette LENGYEL Balázs. Budapest: Osiris Kiadó–Századvég Kiadó, 1995.

PILINSZKY János. *Nagyvárosi ikonok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1970.

REMÉNYIK Sándor. *Erdélyi március: Válogatott versek: Álmodsz-e róla? Kiadatlan versek és levélszemelvények*. Szerkesztette IMRE László, IMRE Mária és SÖVÉNYHÁZYNÉ SÁNDOR Judit. Budapest: Orpheusz Kiadó, 1990.

SZABÓ Lőrinc. *Összes versei*. Szerkesztette DOMOKOS Mátyás. 2. köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1982.

TINÓDI Sebestyén. *Összes művei 1540–1555*. Szerkesztette SZILÁDY Áron. Régi magyar költők tára 3. Budapest: MTA könyvkiadó-hivatala, 1881.

További felhasznált irodalom

Ács 2024a Ács Pál. „Áldozathozatal: Szondi György hősiessége Tinódi históriás énekében”. In Ács Pál. *Hősök és hősenékek: A magyar hősköltészet Zrínyi előtt*, 241–268. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2024.

Ács 2024b Ács Pál. „Az erős ember: Ilosvai Toldija”. In Ács Pál. *Hősök és hősenékek: A magyar hősköltészet Zrínyi előtt*, 139–194. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2024.

AEÖPM VII ADY Endre. *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok VII. (1905. okt. 1.–1906. jún. 14.)*. Szerkesztette KISPÉTER András és VARGA József. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.

AEÖPM IX ADY Endre. *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok IX. (1907. okt.–dec.)*. Szerkesztette VEZÉR Erzsébet. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.

AEÖPM X ADY Endre. *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok X. (1910. jan.–1912. dec.)*. Szerkesztette LÁNG József és VEZÉR Erzsébet. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.

AEÖPM XI ADY Endre. *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok XI. (1913. jan.–1918. dec.)*. Szerkesztette LÁNG József. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

AEÖV I ADY Endre. *Összes versei I. (1891–1899)*. Szerkesztette KOCZKÁS Sándor. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

AEÖV II ADY Endre. *Összes versei II (1900–1906. jan. 7.)*. Szerkesztette KOCZKÁS Sándor. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.

AEÖV III ADY Endre. *Összes versei III (1906. jan. 28.–1907)*. Szerkesztette KOCZKÁS Sándor és KISPÉTER András. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995.

AEÖV IV ADY Endre. *Összes versei IV (1908–1909)*. Szerkesztette N. PÁL József, JANZER Frigyes és NÉNYEI Sz. Noémi. Ady Endre összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006.

AJM/BOLONYAI I ARANY János. *Aristophanés-fordítások 1*. Szerkesztette BOLONYAI Gábor. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2019.

AJM/S. VARGA ARANY János. *Kisebb költemények 3. (1860–1882)*. Szerkesztette S. VARGA Pál. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.

AJM/SZILÁGYI ARANY János. *Kisebb költemények 1. (1825–1850)*. Szerkesztette SZILÁGYI Márton. Arany János munkái. Budapest: Universitas Kiadó–HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2024.

AJÖM I ARANY János. *Kisebb költemények*. Szerkesztette VOINOVICH Géza. Arany János összes művei 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951.

- AJÖM II** ARANY János. *Az elveszett alkotmány / Toldi / Toldi estéje*. Szerkesztette VOINOVICH Géza. Arany János összes művei 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- AJÖM VI** ARANY János. *Zsengék, töredékek, rögtönzések*. Szerkesztette VOINOVICH Géza. Arany János összes művei 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952.
- AJÖM X** ARANY János. *Prózai művek 1*. Szerkesztette KERESZTURY Mária. Arany János összes művei 10. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- AJÖM XI** ARANY János. *Prózai művek 2. (1860–1882)*. Szerkesztette NÉMETH G. Béla. Arany János összes művei 11. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- AJÖM XII** ARANY János. *Prózai művek 3*. Glosszák – Szerkesztői üzenetek – Szerkesztői megjegyzések – Előfizetői felhívások. Szerkesztette KERESZTURY Dezső. Arany János összes művei 12. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- AJÖM XIII** ARANY János. *Hivatali iratok 1*. Szerkesztette DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László és GERGELY Pál. Arany János összes művei 13. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- AJÖM XIV** ARANY János. *Hivatali iratok 2*. Szerkesztette GERGELY Pál. Arany János összes művei 14. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- AJÖM XV** ARANY János. *Levelezése 1. 1828–1851*. Szerkesztette SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Arany János összes művei 15. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- AJÖM XVI** ARANY János. *Levelezése 1852–1856*. Szerkesztette SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István. Arany János összes művei 16. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

AJÖM XVII ARANY János. *Levelezése 1857–1861*. Szerkesztette KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália és JANKOVITS László. Arany János összes művei 17. Budapest: Universitas Kiadó, 2004.

AJÖM XVIII Arany János. *Levelezése 1862–1865*. Szerkesztette Új Imre Attila, BARTÓK István, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, GLANT Tibor, KOROMPAY H. János és SZÖRÉNYI László. Arany János összes művei 18. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014.

AJÖM XIX Arany János. *Levelezése 1866–1882*. Szerkesztette KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, HITES Sándor és LENGYEL Réka. Arany János összes művei 19. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015.

ALFÖLDI 1936 ALFÖLDI Péter. „A feldobott kő: Eszmetörténeti kuriozum”. *Literatura* 11 (1936): 158.

ARANY 1867 ARANY János. *Összes költeményei*. 6 köt. Pest: Ráth Mór, 1867.

ARANY 1888 ARANY János. *Hátrahagyott versei*. Szerkesztette ARANY László. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 1. Budapest: Ráth Mór, 1888.

ARANY 1889 ARANY János. *Levelezése író-barátaival*. Szerkesztette ARANY László. 2 köt. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 3–4. Budapest: Ráth Mór, 1889.

ARANY 1896 *Toldi: Költői elbeszélés*. Irta ARANY János, magyarázta LEHR Albert. Budapest: Franklin, 1896¹¹.

ARANY 2011 *Arany János népdalgyűjteménye: Az 1952-ben megjelent, Kodály Zoltán széljegyzeteivel ellátott gyűjtemény hasonmás kiadása*

sa. Szerkesztette KODÁLY Zoltánné és LÁNG József. Budapest: Kodály Archivum–Argumentum Kiadó, 2011.

ARANY MTAa MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, K 506, címlap.

ARANY MTAb MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, K 506.

ARANY MTAc *Toldiana*. MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, K 505.

ARANY OSzKa *Toldi estéje*. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1533.

ARANY OSzKb *Toldi Szerelme. Elbeszélés Tizenkét énekben*. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1534.

ARANY Zs. 2010 ARANY Zsuzsanna. „A boldogság ünnepe: A Hajnali részegségtől a kórházi beszélgetőlapokig”. In *Hajnali részegség: Az Újvidéken, 2010. április 23–25-én rendezett Hajnali részegségkonferencia szerkesztett és bővített anyaga*, szerkesztette Fűzfa Balázs, 24–35. Szombathely: Savaria University Press, 2010.

Aurora 1832 *Aurora – Hazai Almanach*. Alapítá KISFALUDY Károly, folytatja BAJZA [József]. Pesten: Trattner és Károlyi költségén, 1832.

Aurora 1833 *Aurora – Hazai Almanach*. Alapítá KISFALUDY Károly, folytatja BAJZA [József]. Pesten: Trattner és Károlyi költségén, 1833.

Aurora 1837 *Aurora – Hazai Almanach*. Alapítá KISFALUDY Károly, folytatja BAJZA [József]. Budán: A' Magyar Kir. Egyetemenél, 1837.

BABITS 1978 BABITS Mihály. *Esszék, tanulmányok*. Szerkesztette BELIA György. 2 köt. Babits Mihály művei. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1978.

- BABITS 1980** BABITS Mihály. *Babits Mihály beszélgetőfüzetei*. Szerkesztette BELIA György. 2 köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1980.
- BABITS 1997** BABITS Mihály. „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”: *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*. Szerkesztette TÉGLÁS János. Cell-dömölk: Pauz-Westermann Kiadó Kft., 1997.
- BABITS 2022** BABITS Mihály. *Összes versei 2. (1906–1910)*. Szerkesztette KELEVÉZ Ágnes. Babits Mihály összes versei: Kritikai kiadás. Budapest: Argumentum Kiadó–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2022.
- BALÁZS 2002** BALÁZS Eszter Anna. „Arany János széljegyzetei Vida József Nemzeti koszorú című verseskötetében”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 5–6. sz. (2002): 676–689.
- BARTA 1976** BARTA János. „Khiméra asszony serege: Adalékok Ady képzet- és szókincséhez”. In BARTA János. *Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok*, 452–471. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- BARTA 1981** BARTA János. „Vallásos élmény, életélmény és küldetésstudat Ady lírájában: (Változatok egy régi témára)”. In BARTA János. *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*, 175–198. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- BITTENBINDER 1912** BITTENBINDER Miklós. „Arany János Öldöklő Angyala”. *Irodalomtörténet* 1, 5. sz. (1912): 251–253.
- CZUCZOR–FOGARASI 1862–1874** *A magyar nyelv szótára*. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették: CZUCZOR Gergely és FOGARASI János. 6 köt. Budapest: Athenaeum, 1874.
- CSENGERY 1933** CSENGERY János. „Arany János és az ókori klasszikusok”. *Budapesti Szemle* 665 (1933): 74–90.

CSOKONAI VITÉZ 2002 CSOKONAI VITÉZ Mihály. *Tanulmányok*. Szerkesztette BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila és OROSZ Beáta. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest: Akadémiai Kiadó 2002.

CSOKONAI VITÉZ 2003 CSOKONAI VITÉZ Mihály. *Költemények*. Szerkesztette DEBRECZENI Attila. Osiris klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.

CSÖRSZ 2016 CSÖRSZ Rumen István. *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti határok a magyar irodalomban (1700–1800)*. Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok. Budapest: Universitas Kiadó, 2016.

CSÖRSZ 2017a CSÖRSZ Rumen István. „»...melyben a dal megfogant«: Arany János Dalgyűjteménye (1874) mint ihletforrás”. In „... és palota épül a puszta beszédből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerkesztette GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 163–211. Budapest: Reciti, 2017.

CSÖRSZ 2017b CSÖRSZ Rumen István. „A mesterkedő mester: Korai olvasmányok nyomai az Arany-életműben”. *Irodalomtörténet* 98, 4. sz. (2017): 432–449.

CSÖRSZ 2018 CSÖRSZ Rumen István. „»amint húrjába csap«”. In *Kősziklára építve – Built upon His Rock: Írások Dávidházi Péter tiszteletére – Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerkesztette PANKA Dániel, PIKLI Natália és RUTTKAY Veronika, 54–60. Budapest: ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet, Anglisztika Tanszék, 2018.

DÁVIDHÁZI 1992 DÁVIDHÁZI Péter. *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1992.

DÁVIDHÁZI 2009 DÁVIDHÁZI Péter. *Menj, vándor: Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*. Thienemann-előadások: A Pécsi Tudomány-

egyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek kiadványsorozata 4.
Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2009.

DEBRECZENI 2020 DEBRECZENI Attila. „Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez”. In DEBRECZENI Attila. *Szövegahlát fon az estve: Tanulmányok*, 107–154. Budapest: Reciti, 2020.

Divatlap 1843 *Regélő Pesti Divatlap*. Kiadja 's szerkeszti GARAY János. Pesten: A Kiadó Hivatalban, Leopold utca 189. szám alatt, 1843.

Divatlap 1844 *Pesti Divatlap. Főleg a Társasélet, Irodalom és Művészet Körében*. Szerkeszti VAHOT Imre. Budán: Nyomtatott M. K. Egyetem Betűivel, 1844.

Divatlap 1845 *Pesti Divatlap*. Szerkeszti VAHOT Imre. Budán: Budán: Nyomtatott M. K. Egyetem betűivel, 1845.

Divatlap 1846 *Pesti Divatlap. Szépirodalmi és Művészeti Lap*. Szerkeszti VAHOT Imre. Pesten: Nyomtatott Beimel Józsefnél, 1846.

Divatlap 1847 *Pesti Divatlap. Szépirodalmi Közlöny a Társasélet, Irodalom és Művészet Körében*. Szerkeszti VAHOT Imre. Pesten: Nyomtatott Beimelnél, 1847.

Életképek 1844 *Életképek*. Szerkeszti s kiadja FRANKENBURG Adolf. Pesten: Landerer és Heckenast, 1844.

Életképek 1847 *Életképek*. Szerkeszti s kiadja FRANKENBURG Adolf. Pesten: Landerer és Heckenast, 1847.

Énekes könyv 1805 *Közönséges ISTENI TISZTELETRE RENDELTETETT ÉNEKES KÖNYV, Mellyben vagynak HYMNUSOK, 'SÓLTÁROKBÓL szereztetett DITSÉRETEK, INNEPEKRE, és egyéb Alkalmatosságokra tartozó RÉGI ISTENES ÉNEKEK MOST Újabbán és értelmesebben,*

tisztábban, és nagyobb vigyázással, mint ennek előtte, az Énekek' Rendjeiknek 's Verseiknek illendő feljegyezgetésekkel. ÉS EGYNÉ-HÁNY BUZGÓ IMÁDSÁGOKKAL meg-ékesítettén, ki-botsátott, A' Debretzeni Exemplár szerint. Kassán: Nyomtatott Ellinger Jánosnál, 1805.

Énekeskönyv 1996 Magyar református énekeskönyv. Budapest: A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, 1996.

ERDÉLYI 1991 ERDÉLYI János. *Irodalmi tanulmányok és pályaképek.* Szerkesztette T. ERDÉLYI Ilona. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.

Értelmező szótár 1959–1962 A magyar nyelv értelmező szótára. Főszerkesztő: BÁRCZI Géza és ORSZÁGH László. Budapest: Akadémiai, 1959–1962, hozzáférés: 2025.07.30, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezoszotara-1BE8B/>

Évlapok 1841 A' Kisfaludy Társaság Évlapjai. Budán: A' Magyar Királyi Egyetem' Betűivel, 1841.

Évlapok 1842 A' Kisfaludy Társaság Évlapjai. Pesten: Eggenberger és Fia Acad. Könyvtárak Költségén, 1842.

Évlapok 1844 A' Kisfaludy Társaság Évlapjai. Pesten: Eggenberger és Fia Acad. Könyvtárak Költségén, 1844.

FAZEKAS 1955 FAZEKAS Mihály, *Összes művei.* Szerkesztette JULOW Viktor és KÉRY László. 2 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó 1955.

FÉNELON 1840 François de Salignac de la MOTHE-FÉNELON, *Les Aventures de Télémaque.* Paris: Didot, 1840.

FLORIAN 1800 Jean-Pierre Claris de FLORIAN, *Fables de Florian.* Paris: Ant. Aug. Renouard, 1800.

FÓRIZS 2010 FÓRIZS Gergely. „Szemere Pál és Arany János költészet-szemléletének lehetséges összefüggései.” In *Építész a köfeytőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette HITES Sándor és TÖRÖK Zsuzsa, 135–150. Budapest: Reciti, 2010.

FÜZFA szerk. 2009 Szondi két apródja: A Szécsényben 2008. szeptember 26–28-án rendezett „Szondi két apródja”-konferencia szerkesztett és bővített anyaga. Szerkesztette FÜZFA Balázs. A 12 legszebb magyar vers 3. Szombathely: Savaria University Press, 2009.

GINTLI 2006 GINTLI Tibor. „Ady beszédmodja az istenes versekben”. *Iskolakultúra* 16, 7–8. sz. (2006): 27–33.

GYÖNGYÖSI 1998 GYÖNGYÖSI István. *Márssal társalkodó Murányi Vénus*. Szerkesztette JANKOVICS József és NYERGES Judit. Budapest: Bálasi, 1998.

GYÖNGYÖSSI 1802 GYÖNGYÖSSI János. *Magyar versei I*. Pest: 1802.

GYÖNGYÖSSI 1803 GYÖNGYÖSSI János. *Magyar verseinek második darabja II*. Pest: 1803.

GYULAI 1961 GYULAI Pál. *Levelezése 1843-tól 1862-ig*. Szerkesztette SOMOGYI Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

HALLER 1758 HALLER László. *Telemakus bujdosásának története, melyeket francia nyelven irtt FENELÓNI SALIGNIÁK Ferencz kameráki érsek. Magyarra fordított HALLER-KÖI HALLER László gróff úr, Hajdan Tekéntes Nemes Máramaros Vár-megyének fő-ispánnya. Második nyomtatás M DCC LVIII*. Kassán: Nyomtatottat a’ Jesus-tarsasaga academiai betőivel, [1758].

HÁSZ-FEHÉR 2019 HÁSZ-FEHÉR Katalin. „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”: Arany János és a filológiai perspektíva: *Tanulmányok*. Budapest: Kortárs Kiadó, 2019.

Honderü 1846 *Honderü. Szépirodalmi, Művészeti Divatlap.* Szerkeszti s kiadja PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár. Budán: A M. K. Egyetem' Nyomdájában, 1846.

Honderü 1847 *Honderü. Szépirodalmi, Művészeti Divatlap.* Szerkeszti s kiadja PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár. Budán: A M. K. Egyetem' Nyomdájában, 1847.

HORATIUS 1833 *Horatius' levelei.* Fordítá Kis János superintendens, a' M. T. Társaság' r. tagja. Az eredeti textussal DÖRING szerint, 's WIELAND' magyarázó jegyzeteivel KAZINCZY Ferencz, M. T. Társaság' r. tag által. Pesten: a' Magyar Tudós Társaság' költségével, 1833.

HORVÁTH 1910 [1909] HORVÁTH János. *Ady s a legújabb magyar líra* [1909]. Budapest: Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1910.

HORVÁTH 2006 HORVÁTH János. *Irodalomtörténeti munkái II.* Szerkesztette KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára. Osiris Klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.

HORVÁTH 2008 HORVÁTH János. *Irodalomtörténeti munkái IV.* Szerkesztette KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára. Osiris Klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2008.

KARDOS 1916 KARDOS Lajos. „A »falu bolondja« Arany nál”. *Buda pesti Szemle* 472 (1916): 106–114.

KÁROLYI 1959 KÁROLYI Gáspár. *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Újtestamentomában foglaltatott egész Szent Írás.* Budapest: 1959.

KELEVÉZ 2021a KELEVÉZ Ágnes. „Egy rejtélyes betűhalmaz megfejtése: Jegyzék a Keveháza és az Iliász párhuzamairól”. In KELEVÉZ Ágnes. *Esti kérdések: Irodalomtörténeti nyomozás Babits költészeté-*

ben, 77–145. MIT füzetek 9. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2021.

KELEVÉZ 2021b KELEVÉZ Ágnes. „Teremtő műtfeldolgozás: Bergson időszemléletének hatása az Esti kérdésben”. In KELEVÉZ Ágnes. *Esti kérdések: Irodalomtörténeti nyomozás Babits költészetében*, 237–258. MIT füzetek 9. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2021.

KELEVÉZ 2021c KELEVÉZ Ágnes. „»Szántszándékos anachronizmusok«: Idézésfajták időjátéka Babits műveiben”. In KELEVÉZ Ágnes. *Esti kérdések: Irodalomtörténeti nyomozás Babits költészetében*, 11–31. MIT füzetek 9. Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2021.

KERÉNYI 2009 KERÉNYI Ferenc. „Balladaproblémák a magyar romantikában”. In FÜZFÁ szerk. 2009, 15–13.

KERESZTURY 1967 KERESZTURY Dezső. „*S mi vagyok én...*”: Arany János 1817–1856. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1967.

KERESZTURY 1987 KERESZTURY Dezső. „*Csak hangköre más*”: Arany János 1856–1882. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987.

KESZEG 2011 KESZEG Anna. *Gyöngyössi János: Szövegek és kontextusok*. Ligatura. Budapest: Ráció Kiadó, 2011.

KICZENKO 2009 KICZENKO Judit. „Útban a Szondi két apródjához: A Szondi-törédek és más munkák”. In FÜZFÁ szerk. 2009, 49–68.

KISS E. 1977 KISS Endre. „Nietzsche hatása a fiatal Adyra”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 4–6. sz. (1977): 606–621.

KISS F. 1979 KISS Ferenc. *Az érett Kosztolányi*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

KOROMPAY B. 1948 KOROMPAY Bertalan. „Arany főbb eposzai, mint költői rekonstruálások”. In *Magyar Századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, szerkesztette PAIS Dezső, 234–252. Budapest: Egyetemi Nyomda, 1948.

KOROMPAY H. J. 2019 KOROMPAY H. János. „Arany János és Lamennais”. In KOROMPAY H. János. *Bénúlt idegre zsongító hatás: Arany-elemzések*, 29–51. Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019.

KOSZTOLÁNYI 1996 KOSZTOLÁNYI Dezső. *Levelek – Naplók*. Szerkesztette RÉZ Pál; az 1933–1934-es naplót sajtó alá rendezte KELEVÉZ Ágnes és KOVÁCS Ida. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.

KOSZTOLÁNYI 2004 KOSZTOLÁNYI Dezső. *Tükörfolyosó: Magyar írókról*. Szerkesztette RÉZ Pál. Osiris klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.

KOSZTOLÁNYI 2006 KOSZTOLÁNYI Dezső. *Szabadkikötő: Esszék a világ-irodalomról*. Szerkesztette RÉZ Pál. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.

KOSZTOLÁNYI 2007 KOSZTOLÁNYI Dezső. *Összes novellái*. Szerkesztette RÉZ Pál. 2 köt. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.

KOSZTOLÁNYI 2010 KOSZTOLÁNYI Dezső. „*Most elmondom, mint veszem el*”: Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai. Szerkesztette ARANY Zsuzsanna. Pozsony: Kalligram, 2010.

KOSZTOLÁNYI 2011a KOSZTOLÁNYI Dezső. *Esti Kornél*. Szerkesztette TÓTH-CZIFRA Júlia, VERES András, JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram, 2011.

KOSZTOLÁNYI 2011b KOSZTOLÁNYI Dezső. *Nero, a véres költő*. Szerkesztette TAKÁCS László, JÓZAN Ildikó és LIPA Tímea. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram, 2011.

KOSZTOLÁNYI 2013 KOSZTOLÁNYI Dezső. *Pacsirta*. Szerkesztette BUCSICS Katalin, JÓZAN Ildikó és LIPA Tímea. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram, 2013.

KOSZTOLÁNYI 2014 KOSZTOLÁNYI Dezső. *Aranyásárkány*. Szerkesztette BENGI László, PARÁDI Andrea és LIPA Tímea. Kosztolányi Dezső összes művei: Kritikai kiadás. Pozsony: Kalligram, 2014.

KOSZTOLÁNYI Dezsőné 1938 KOSZTOLÁNYI Dezsőné. *Kosztolányi Dezső*. Budapest: Révai, 1938.

KOVÁTS 1817 KOVÁTS József *Versei, melyeket halála után eredeti kézírásából össze szedett s kiadott* FERDŐS Dávid. Pesten: 1817.

KÖLCSEY 1827 CSELKÖVI [KÖLCSEY Ferenc]. „A' leányörző, víg játék három felvonásban”. *Élet és Literatura* 2 (1827): 302–348.

KÖLCSEY 1960 KÖLCSEY Ferenc. *Összes művei*. Szerkesztette SZAUDER Józsefné és SZAUDER József. 3 köt. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1960.

KÖLCSEY 2001 KÖLCSEY Ferenc. *Versek és versfordítások*. Szerkesztette SZABÓ G. Zoltán. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2001.

KÖLCSEY 2002 KÖLCSEY Ferenc. *Országgyűlési naponkénti jegyzések*. Szerkesztette PAJKOSSY Gábor. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2002.

KÖLCSEY 2003 KÖLCSEY Ferenc. *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I. (1808–1823)*. Szerkesztette GYAPAY László. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2003.

KÖLCSEY 2005 KÖLCSEY Ferenc. *Levelezés I. (1808–1818)*. Szerkesztette SZABÓ G. Zoltán. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2005.

KÖLCSEY 2008a KÖLCSEY Ferenc. *Összes költeményei: Nemzeti hagyományok: Parainesis*. Szerkesztette SZABÓ G. Zoltán. Osiris klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2008.

KÖLCSEY 2008b Kölcsey Ferenc. *Erkölcsei beszédek és írások*. Szerkesztette ONDER Csaba. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2008.

KÖLCSEY 2011 KÖLCSEY Ferenc. *Országgyűlési dokumentumok*. Szerkesztette VÖLGYESI Orsolya. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2011.

KÖLCSEY 2015 KÖLCSEY Ferenc. *Levelezés IV. (1834–1836)*. Szerkesztette SZABÓ G. Zoltán. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2015.

KÖLCSEY 2017 KÖLCSEY Ferenc. *Levelezés V. (1837–1838)*. Szerkesztette SZABÓ G. Zoltán. Kölcsey Ferenc minden munkái. Budapest: Universitas Kiadó, 2017.

LOSONTZI 1773 LOSONTZI István. *Hármas kis tükör*. Posony: 1773.

MARGÓCSY 2009 MARGÓCSY István. „A históriás énekmondástól a dramatikusan balladáig: Czuczor Gergely és Arany János Szondi-versei”. In FÜZFÁ szerk. 2009, 24–36.

- MÉSZÖLY 1917** MÉSZÖLY Gedeon. „Arany János és Zsoldos Ignác”. *Magyar Nyelv* 13, 5. sz. (1917): 172–174.
- MILBACHER 2009** MILBACHER Róbert. „A hűség balladája?!”, in FÜZFA szerk. 2009, 155–175.
- MOLIÈRE 1973** MOLIÈRE. „Tartuffe”. Fordította VAS István. In MOLIÈRE. *Válogatott színművei*, szerkesztette SÜPEK Ottó, 97–198. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1973.
- MOLIÈRE 2011** MOLIÈRE. *Le Tartuffe, ou l'Hyprocrite*. Version de 1664 reconstruite par Georges FORESTIER et Isabelle GRELLET. Paris: 2011.
- Müncheni Kódex 1985 [1466]** *Müncheni Kódex: A négy evangélium szövege és szótára*. [1466]. Szerkesztette KIRÁLY László és SZABÓ T. Ádám. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985.
- NEMES NAGY 1998** NEMES NAGY Ágnes. *A hegyi költő: Vázlat Babits lírájáról*. Budapest: Kairosz Kiadó, 1998.
- NÉMETH 1970** NÉMETH G. Béla. „Hasonlóság, hasonlat, példázat (Egy Babits-vers néhány tanulsága)”. In NÉMETH G. Béla. *Mű és személyiség: Irodalmi tanulmányok*, 700–717. Budapest: Magvető Kiadó, 1970.
- NIETZSCHE 1984** Friedrich NIETZSCHE. *Válogatott írásai*. Fordította SZABÓ Ede. Budapest: Gondolat Kiadó, 1984.
- Nyugat 1941** *Nyugat*. Szerkeszti BABITS Mihály. Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T., 1941.
- OLOSZ 2022** OLOSZ Katalin. „»Iszonyu volt a' harc, mely szívem és eszem közt folyt«: Arany János és Szabó Sámuel kapcsolatának

története korabeli levelek tükrében”. *Irodalomismeret* 32, 3. sz. (2022): 4–136.

OROSZ 2021 OROSZ Andrea. *Kováts József: Az életrajz és az életmű feltérképezése*. VITAE 4. Budapest: Reciti, 2021.

ORTUTAY–KATONA 1975 *Magyar népdalok*. Szerkesztette ORTUTAY Gyula és KATONA Imre. 2 köt. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.

OVIDIUS 1964 Publius OVIDIUS NASO. *Átváltozások*. Fordította DEVECSERI Gábor. Budapest: Magyar Helikon, 1964.

ŐZE 2016 ŐZE Sándor. *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon*. Budapest: Magyar Napló, 2016.

PAPP 1993 PAPP Vilmos. „Ismeretlen levél Arany Jánosról”. *Reformátusok Lapja* 37, 9. sz. (1993): 1.

PÉTER 1994 *Új magyar irodalmi lexikon*. Főszerkesztő PÉTER László. 3 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.

PETŐFI 1847 PETŐFI Sándor. *Petőfi összes költeményei*. Pest: EMICH Gusztáv kiadása, 1847.

PETŐFI 1997 PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1844. szeptember–1845. július)*. Szerkesztette KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán. Petőfi Sándor összes művei 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997.

PETŐFI 2008 PETŐFI Sándor. *Összes költeményei (1847)*. Szerkesztette KERÉNYI Ferenc. Petőfi Sándor összes művei 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.

- PETŐFI-ARANY 2009** *Petőfi és Arany levelezése.* Szerkesztette KOROMPAY H. János. Osiris diákkönyvtár. Budapest: Osiris Kiadó, 2009.
- POLLÁK 1904** POLLÁK Miksa. *Arany János és a Biblia.* Budapest: MTA, 1904.
- RÁBA 1981** RÁBA György. *Babits Mihály költészete 1903–1920.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- RÁBA 1983** RÁBA György. *Babits Mihály.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1983.
- RÁBA 1991** RÁBA György. „A fa és az ember”. *Holmi* 3, 3. sz. (1991): 271.
- Rajzolatok 1839** *Rajzolatok a' Társasélet és Divatvilágból.* Szerkeszti 's nemzeti-képtárral kiadja MUNKÁCSY János. Budán: 1839.
- RIEDL 1893** RIEDL Frigyes. *Arany János.* Budapest: Hornyánszky Viktor, 1893².
- RIEDL 1904** RIEDL Frigyes. „Arany János és a Biblia. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának kiadványa. Irta dr. Pollák Miksa soproni rabbi. (Budapest, 1904)”. *Budapesti Szemle* 331 (1904): 144–152.
- RILKE 1922** Rainer Maria RILKE. *Rodin.* Fordította ifj. GAAL Mózes. Budapest: Kultúra Könyvkiadó és Nyomda, 1922.
- ROLLA 1944** ROLLA Margit. *Arany János estéje.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944.
- ROZVÁNY 1892** ROZVÁNY György. *Nagy-Szalonta történelme.* 3 köt. Nagy-Szalonta: 1892.

- RUTTKAY V. 1999** RUTTKAY Veronika. „Gyöngyösi »Murányi Vénus«ának nyomai Arany, Petőfi és Tompa elbeszélő költeményében”. *Irodalomismeret* 10, 1–2. sz. (1999): 110–121.
- SÁFRÁN 1960** SÁFRÁN Györgyi. *Arany János és Rozvány Erzsébet*. Irodalomtörténeti füzetek 31. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- SCHMITT 1976** Franz Anselm SCHMITT. *Stoff- und Motivgeschichte der deutschen Literatur: Eine Bibliographie*. Dritte, völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Berlin–New York: De Gruyter, 1976.
- SZABÓ G. 2011** SZABÓ G. Zoltán. *Kölcsey Ferenc*. Magyarok emlékezete. Pozsony: Kalligram, 2011.
- SZÁSZ 1860–1861** SZÁSZ Károly. „Nemzeti koszoru, Költemények, írta Vida József”. *Szépirodalmi Figyelő* 1 (1860–1861): 196–198, 212–216.
- SZÉCHENYI 1893** GRÓF SZÉCHENYI István. *Hirlapi cikkei*. 2 köt. Gróf Széchenyi István összes munkái 7–8. Budapest: MTA Kiadó-hivatala, 1893–1894.
- SZEGEDY-MASZÁK 1972** SZEGEDY-MASZÁK Mihály. „Az átlényegített dal (A lejtőn)”. In *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerkesztette NÉMETH G. Béla, 291–358. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.
- SZEMERE 1827** SZEMERE Pál. „Remény”. *Élet és Literatura* 2 (1827): 139.
- SZEMERE 1890** SZEMEREI SZEMERE Pál. *Munkái*. Szerkesztette SZVORÉNYI József. 3 köt. Budapest: 1890.
- SZENCI MOLNÁR 1971** SZENCI MOLNÁR Albert. *Költői művei*. Szerkesztette STOLL Béla. Régi magyar költők tára 17. század 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.

Szent Biblia 1803 *Szent Biblia, az-az Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás: Magyar nyelvre fordítatott KÁROLI Gáspár által, és mostan a' basileai ki-adás szerint ezen formában ki-botsáttatott.* Posony–Pest: PATZKÓ Ferencz Josef költségével, 1803.

SZENTMÁRTONI SZABÓ 1998 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „A himnusz vers- és dallammintája. (Az Országos Széchényi Könyvtárban 1998. január 21-én elhangzott előadás szerkesztett változata).” *Keresztyén Nevelés* 6, 3. sz. (1998): 6–7.

SZILÁGYI 2003 SZILÁGYI Márton. „Alkalmatosságra írott versek, avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány”. *Bárka* 11, 5. sz. (2003): 53–62.

SZILÁGYI 2017 SZILÁGYI Márton. „Mi vagyok én?": *Arany János költészete.* Budapest: Kalligram, 2017.

SZILÁGYI 2019 SZILÁGYI Márton. „Szilágyi István és Arany János barátsága az 1840-es években: Egy alkalmi Arany-vers tanulságai”. *Irodalomismeret* 30, 4. sz. (2019): 88–99.

SZILÁGYI 2022 SZILÁGYI Márton. „Arany János Alkalmatosságra írott versek című művének ismeretlen másolata”. *Irodalomismeret* 33, 3. sz. (2022): 137–155.

SZILÁGYI 2023 SZILÁGYI Márton. „Az utolsó magyar”: *Arany János élete és költészete.* Osiris irodalomtörténet: Monográfiák. Budapest: Osiris Kiadó, 2023.

SZINNYEI 1908 SZINNYEI Ferenc. „Arany a compositióról”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 18, 2. sz. (1908): 129–138.

SZITÁR 2009 SZITÁR Katalin. „A költészet mint »esti kérdés«”. In *Esti kérdés: Az Esztergomban 2009. április 24–25–26-án rendezett Es-*

ti kérdés-konferencia szerkesztett és bővített anyaga, szerkesztette
FÜZFÁ Balázs, 58–72. Szombathely: Savaria University Press, 2009.

SZÖRÉNYI 1972 SZÖRÉNYI László. „A humoros elégia: Visszatekintés”.
In *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerkesztette NÉMETH G. Béla, 201–290. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972.

SZÖRÉNYI 2004 SZÖRÉNYI László. „Magyarázatok Vojtina Ars poétikájához”. In *Mezei Márta 75. születésnapjára*, 67–70. Budapest: Balassi–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2004.

SZÖRÉNYI 2018 SZÖRÉNYI László. „»Istentelen (?) rabszolgázadás...«”.
In SZÖRÉNYI László. *Toldi uram dereka: Arany Jánosról*, 5–28. Magyar esszék. Budapest: Nap Kiadó, 2018.

SZÖRÉNYI 2019 SZÖRÉNYI László. „Szilágyi István költészete”. *Irodalomismeret* 30, 4. sz. (2019): 161–177.

T. ERDÉLYI 2009 T. ERDÉLYI Ilona. „Arany Szondi-balladájának egy előzménye: Erdélyi János: *Szondi Drégelen* című verse”. In FÜZFÁ szerk. 2009, 37–48.

TAMÁS 2024 TAMÁS Ferenc. „A szakralitás-élmény Nemes Nagy Ágnes költészetében”. In TAMÁS Ferenc. *Nemes Nagy Ágnes közelében*, 15–36. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2024.

Társalkodó 1834 *Társalkodó Tudományos Művészeti 's Mesterségi Tekintetben*. Szerkeszti 's kiadja HELMECZY Mihály. Pesten: Landerer Könyvnyomtató Intézetében, 1834.

TINÓDI 1881 TINÓDI Sebestyén. *Összes művei 1540–1555*. Szerkesztette SZILÁDY Áron. Régi magyar költők tára 3. Budapest: MTA könyvkiadó-hivatala, 1881.

TOMPOS 1909 TOMPOS József. *A magyar ballada története*. Kolozsvár, 1909.

Üledékes kőzetek 2009 *Üledékes kőzetek*. Nyíregyházi Főiskola, Környezettudományi Intézet. A honlapot összeállította és szerkesztette SZALAI Mihály és DR. KISS Ferenc, 2009. Hozzáférés: 2025.07.30, <http://asvanytan.nyf.hu/node/225>.

VÉRTESY 1906 VÉRTESY Jenő. *Kölcsey Ferenc*. Budapest, 1906.

VOINOVICH 2019 VOINOVICH Géza. *Arany János életrajza*. Szerkesztette TÖRÖK Lajos. Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019².

[VÖRÖSMARTY] 1829 [VÖRÖSMARTY Mihály]. „Az öreg rabszolga Pompejus’ sírja fölött”. *Felső Magyar-Országi Minerva* 5, 4. sz. (1829): 788.

VÖRÖSMARTY 1960 VÖRÖSMARTY Mihály. *Kisebb költemények 1. 1826-ig*. Szerkesztette HORVÁTH Károly. Vörösmarty Mihály összes művei 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.

VÖRÖSMARTY 1989 VÖRÖSMARTY Mihály. *Drámák IV: Csongor és Tünde – Kincskeresők – Vérnász*. Szerkesztette FEHÉR Géza, STAUD Géza és TAXNER-TÓTH Ernő. Vörösmarty Mihály összes művei 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.

ZLINSZKY 1900 ZLINSZKY Aladár. „Arany balladaforrásai (I. közl.)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 10, 1. sz. (1900): 1–30.



SUMMARY

Korompay H. János

JÁNOS ARANY: THE POET AS RECREATOR

János Arany (1817–1882) is one of the most significant authors of 19th-century Hungarian literature. This monograph presents how Arany interprets and recreates the Biblical tradition, the works of classical and modern world literature, and the Hungarian poetry of his time – that is, the first decades of the 19th century. In addition, the volume – using the examples of Endre Ady, Mihály Babits, and Dezső Kosztolányi – also shows how the oeuvre of Arany has become the fundamental source of modern Hungarian poetry.

Albert Szenci Molnár's translation of psalms was of great significance to Arany. Every Sunday, he sang psalms based on it; he studied, then taught it at school; quoted it in his poems, in his expository works of prose and in his letters. For Arany, it was something more than a part of collective culture: it became his second language. On the other hand, knowledge of folk poetry played a crucial role in his work. His lyrical poems and ballads were inspired by the rhythm preserved in these melodies.

Following in the footsteps of favourites of his youth, primarily Mihály Csokonai Vitéz, his autobiographical letter and epic poem *Stephen the Fool* [*Bolond Istók*] confirm his early career as a poet. Arany's initial successes were inseparable from academic life, student tradition and popular poetry, all of which he contin-

ued to emulate in his later works as well. His role model was Ferenc Kölcsey, whose aesthetic studies and ethics left their mark on Arany's body of work in many ways. Kölcsey's work *Parainesis* influenced Arany's teaching and several of his poems.

One of his critical writings—though impersonal—contains poetic reflection. As a hidden metaphor, he refers to the example of a gypsy musician, who, when asked for his opinion on a piece played, would nod his head to signal whether he approved of it or not. The musician would not explain his reasons, but instead play and repeat the part he disliked on his violin. When reading the poems of other poets, Arany was both critical and creative. Instead of criticizing, he would recreate the writing. This form of creative reading and creation by reading is manifested in *Toldi's Love* [*Toldi szerelme*] following the death of his daughter Juliska. The behaviour of the character Piroska Rozgonyi, who is deprived of her love and forced into marriage, reflects the tone of Arany's letters to Juliska's rejected suitor.

When examining the works of poets, we seek answers to the connection between stone and man, based on Sándor Weöres' book *The Stone and the Man* [*A kő és az ember*]. It can be observed that in Arany's trilogy, Toldi's life is a struggle with the stone, while the writer himself wrestled emotionally with the grave-stone of his daughter Juliska. The biblical stone plays a central role in Ady's poems; marble, "the noble stone", is a leitmotif that characterises Babits' poetry; in Kosztolányi's language, turning to stone and being immortalised in stone represent the final chance to resist decay. The motif research clearly revealed how organically 20th-century literature continued Arany's poetry.

NÉVMUTATÓ

A szépirodalmi szövegekben is előforduló neveket kurziváltuk.

- Ács Pál 110, 123, 256
 Ady Endre 5, 16–17, 155, 158, 190–204, 207
Ali pasa, Hadim (Budai Ali basa) 46, 110–111, 113
 Alföldi Péter 196, 259
András, I., magyar király 42
András, calabriai herceg (Endre) 169, 184
Angyal Bandi (Szentmártonyi Ónody András) 9, 104–108
 Áprily Lajos 158, 253
 Arany János 1, 3–5, 7–17, 19–20, 22–31, 33–34, 37–38, 41–54, 56, 58–61, 63–65, 67–69, 71–100, 102–105, 107–111, 113–123, 125–131, 133–139, 141–145, 150–153, 155, 158–161, 163, 165–169, 173–176, 178–179, 181, 185–195, 197–199, 201–203, 206–216, 225–226, 231–233, 246–251, 253–254, 257–262, 264–268, 270–277, 279–280
 Arany Juliska (Szél Kálmánné Arany Julianna) 5, 16–17, 67, 133–153, 163, 185, 187, 193, 271, 280
 Arany László 10, 49, 114, 138, 142, 199, 259
 Arany Zsuzsanna 246, 260, 268
 Ariosto, Ludovico 8
 Arisztophanész 13, 165
 Árpád, magyar fejedelem 91, 116, 191
Attila, hun király (Etele) 19, 34–35, 177–178, 184, 214, 217
 B. Szabó Lajos 128
 Babits Mihály 5, 16–17, 155, 158, 160–161, 192, 208–216, 218–219, 223–225, 227, 230–231, 233, 239–240, 244, 248–250, 254, 260–261, 266–267, 271, 273, 280
 Bajza József 66, 99–100, 110, 260,
 Balassi Bálint (Balassa Bálint) 157, 190
 Balázs Eszter Anna 97, 261
 Balogh Imre 65

- Baranovszky Miklós* 186
Bárczi Géza 264
Barta János 203, 248, 261
Bartók István 259
Bartos Gábor 186
Báthory Gábor 139
Batizi András 20
Batsányi János (Bacsányi) 119
Béla, I., magyar király 42
Béla, III., magyar király 235
Belia György 260
Benedek Mihály 37
Bengi László 269
Bercsényi Miklós 9
Berecz Károly (Berecz K.) 210
Bergson, Henri 208, 212, 267
Bezerédj Istvánné Bezerédj Etel-
ka 37
Bisztray Gyula 258
Bittenbinder Miklós 83, 261
Bódyné Márkus Rozália 258–259
Bolonyai Gábor 165, 253, 257
Bolond Istók 13, 24, 41, 48, 51, 59, 61,
65, 71, 80, 82, 96, 107, 130–131,
176, 183, 201, 213, 219, 232, 247
Bóka Bandi 107
Borbély Szilárd 261
Britannicus, Claudius 242
Bucsics Katalin 269
Buda, hun király 35–36, 79, 115, 177–
178, 184, 191, 195, 214, 216–217
Buga Péter 62
Bulcsú Károly 31
Burns, Robert 114–115, 163
Byron, George 33, 231
Caraffa, Antonio 119
Châtillon Anna, magyar királyné
(Anna királyné) 235
Crébillon, Claude-Prospér Jolyot de
(Crebillon, Crais-Billon) 53–54
Csaba királyfi 34–36, 177
Csák Máté 73, 116
Csengery Antal 139, 143
Csengery János 125, 261
Csere József 42–43
Csikyek 47
Csokonai Vitéz Mihály (Csokonay)
12–14, 16, 22–23, 37, 41, 43–45,
47–51, 59, 65–67, 75–76, 80, 89,
190, 210, 261–262, 275, 279
Csomasz Tóth Kálmán 37
Csonka Bandi 129–130
Csörsz Rumen István 9, 15, 43, 77,
84, 110, 128, 262
Czakó Zsigmond 68, 118
Czuczor Gergely 4, 109–110, 113–
114, 121, 163, 261, 270
Dánielisz Endre 258
Dante Alighieri 214, 223, 244, 250–
251
Dayka Gábor 41
Dávidházi Péter 15, 137, 164, 185,
206, 213, 246, 248, 262, 265
De Man, Paul 185
Debreceni Péter 22
Debreczeni Attila 41, 262, 263
Devecseri Gábor 125, 161, 165, 170,
172, 176, 212, 255, 272

- Domokos Mátyás 255
Dömötör János 114
Döring, Friedrich Wilhelm 266
Dózsa György 73
Dsida Jenő 158, 254
- Eötvös József 115
Ercsey Sándor 8, 103, 135, 187–188
Erdélyi János 89, 110, 162–163, 264, 276
Esti Kornél 233–234, 268
- Farkas András 19–20
Fazekas Mihály 13, 44–45, 263–264
Fehér Géza 277
Fekete Csaba 37
Fekete Mihály 43
Fénelon, François 53, 264
Ferencz Győző 255
Firdauszi (Firdusi) 8
Florian, Jean-Pierre Claris de 53–55, 264
Fogarasi János 163, 261
Forestier, Georges 271
Fórizs Gergely 2, 7, 9, 265
Frankenburg Adolf 263
Füst Milán 242
Füzfa Balázs 109, 260, 265, 267, 270–271, 276
- Gaal József 129, 190
Gaal Mózes 273
Gábori Kovács József 262
Garay János 123, 263
Gerenday Antal 163, 188
- Gergely Pál 258
Géza, I., magyar király (Geiza) 42
Gintli Tibor 198–199, 265
Glant Tibor 259
Goethe, Johann Wolfgang 95, 191
Gönczy Pál 169
Greguss Ágost 110
Grellet, Isabelle 271
Gvadányi József 190
Gyapay László 270
Gyöngyösi István (Gyöngyösy) 49, 162, 173–174, 210, 265, 274
Gyöngyössi János (Gyöngyösi) 13, 45–47, 51, 265, 267
Gyöngyösy László 60
Győri János 253
Gyulai Pál 8, 12–13, 30, 41, 47, 53, 94, 96, 116, 138–139, 265
- Hafner Zoltán 254
Haller László (Hallerkői Haller László) 53–54, 265
Hász-Fehér Katalin 98–99, 265
Hatvani István 168, 182
Heckenast Gusztáv 138
Heine, Heinrich 192
Helmeczy Mihály 79, 276
Hites Sándor 259, 265
Holubár, cseh vitéz 139
Homérosz (Homér, Homer) 8, 161, 177–178, 194, 211, 255
Horatius, Quintus Flaccus 7, 16, 76, 215, 266
Horváth János 20, 23, 33, 75, 83, 92, 194, 196, 266

- Horváth Károly 277
Hóvar Csoló György (Hóvar Csoló Gyuri) 64–65
Hunyadi Szabó Ferenc (Hunyadi Ferencz) 14
Iduna (Szász Károlyné, Szász Polyxena) 62, 193
 Ignotus (Veigelsberg Hugó) 190
 Imre László 255
 Imre Mária 255
István, I., magyar király (Szent István, Sz. István) 20, 42
Jagelló Izabella, magyar királyné (Izabella királyné) 9
 Jámbor Pál 123, 126–127, 173
 Jankovics József 173, 175, 265
 Jankovits László 258
János pap 25, 58
 Janzer Frigyes 253, 257
 Jókai Mór 50, 102–103, 173
Jónás próféta 168, 216–217, 228
 Józán Ildikó 268–269
 József Attila 158, 197, 215, 255
 Juhász Ferenc 158, 255
 Julow Viktor 264
Kálmán, magyar király (Könyves Kálmán) 42
Kapisztrán János (Kapisztrán Szent János) 36
 Kardos Lajos 9, 109, 266
 Károli Gáspár (Károlyi) 120, 266, 275
Károly, IV., német-római császár (Károly császár) 182
 Katona Imre 99, 271
 Kazinczy Ferenc 7, 76, 80, 91, 142, 265
 Kazinczy Gábor 58
 Kelevéz Ágnes 160–161, 208–212, 228, 254, 261, 266–268
Kemény Zsigmond (Báró Kemény Zsigmond) 50–51, 89, 193
Kenyeres Gyula 65–66, 68
Kenyeres János 65
 Kerényi Ferenc 109, 114, 267, 272
 Kerényi Frigyes 127
 Keresztury Dezső 16, 81–82, 267
 Keresztury Mária 258
 Kéry László 264
 Keszeg Anna 47, 267
 Kiczenko Judit 112, 267
Kinizsi Pál 121
 Király László 271
 Kis János 7, 266
 Kisfaludy Károly 58, 82, 260,
 Kisfaludy Sándor (Kisfaludi S.) 89
 Kispéter András 253, 256–257
 Kiss Endre 203, 267
 Kiss Ferenc 239, 267
 Kiss Ferenc, dr. 277
 Kiss József 272
Knócz József 68
 Knócz László, id. 186
Knócz László, ifj. 68, 185
Kóbor Tamás 64, 115, 163
 Koczkás Sándor 253, 257
 Kodály Zoltán 9, 11, 260
 Kodály Zoltánné 259

- Komáromy Lajos 114
 Korompay Bertalan 8, 268
 Korompay H. János 1, 3, 119, 258–259, 266, 268, 273, 279
 Korompay Klára 266
 Kossuth Lajos 14, 72–74
Kósza Bandi 194
 Kosztolányi Árpád, id. 231
 Kosztolányi Árpád, ifj. 245
 Kosztolányi Dezső 5, 16–17, 52, 155, 158, 190, 208, 231–246, 250, 255, 267–269, 280
 Kosztolányi Dezsőné 242, 269
 Kovács Ida 268
 Kovács József (Kovács) 13, 41, 45–46, 50–51, 269, 272
 Kölcsey Ferenc 5, 13–14, 50–51, 58, 71–75, 77–93, 255, 269–270, 274, 277, 279
 Krajkó András 253
 Kray Pál (Kray báró) 199
- Lajos, I., magyar király (Nagy Lajos, Lajos király)* 122, 164, 169, 171, 182
 Lamennais, Hughes Félicité Robert de 119, 268
 Láng József 256, 260
László, I., magyar király (Szent László) 24, 42, 202,
László, V., magyar király (V. László) 62
 Lehr Albert 26, 259
 Lengyel Balázs 255
 Lengyel József 10, 44
 Lengyel Réka 259
Lévay József 47, 49, 90
 Lipa Tímea 269
Lipót (Leopold) I., Habsburg uralkodó, magyar király 119
Losonczy István 111, 168
 Losontzi István 42, 270
 Lovassy Ferenc 14, 72–74
 Lovassy János 63
 Lovassy László 14–15, 72–74
Lúdas Matyi 13, 44–45
- Madách Imre 190
 Major Ágnes 262
 Makai Emil 192
Marcus Aurelius, római császár 243
 Margócsy István 109–110, 271
 Martinkó András 272
Mátyás, I., magyar király (Hunyadi Mátyás) 42, 90, 123, 235
 Megyeri Ferenc 65
Mentovich Ferenc 47, 49, 94
 Mészöly Gedeon 50, 271
 Mezei Márta 271
 Mezey Ferenc 98
 Michelangelo, Buonarroti
Mikes Kelemen 123, 173, 232
 Milbacher Róbert 110, 271
 Molière (Jean-Baptiste Poquelin, Molière) 8, 53–54, 56, 58, 271
 Munkácsy János 273
- N. Pál József 253, 257
 Nemes Nagy Ágnes 156–158, 209, 255, 271, 276

- Németh G. Béla 93, 209, 258, 271, 274, 276
- Nényei Sz. Noémi 253, 257
- Nero, Claudius Caesar Augustus Germanicus, római császár* 240, 242, 269
- Nietzsche, Friedrich 203, 267, 271
- Olosz Katalin 16, 138–149, 151, 153, 271
- Onder Csaba 270
- Orosz Andrea 46, 272
- Orosz Beáta 261
- Országgh László 264
- Ortutay Gyula 99, 272
- Ovidius, Publius Naso 8, 90, 165, 272
- Őze Sándor 20, 272
- Paczek Gyula 110
- Pais Dezső 268
- Pájer Antal 121
- Pajkossy Gábor 269
- Panka Dániel 262
- Pálóczi Horváth Ádám 128
- Pap Imre 43
- Pápai Ferenc 60
- Papp Vilmos 23, 272
- Parádi Andrea 269
- Patzkó Ferenc József 275
- Paul, Jean 82
- Pécsi Lajos 43
- Péter, I. magyar király (Orseolo Péter)* 42
- Péter László 272
- Petőfi Sándor 27, 32, 47–48, 50, 64–65, 73–74, 80, 82, 93, 96, 98–99, 102–103, 122, 126, 130, 159, 161, 173, 186, 190–191, 196–197, 199, 209, 216, 272–274
- Petrichevich Horváth Lázár 266
- Phaidrosz* 219–220
- Pheidiasz 224
- Pikli Natália 262
- Pilinszky János 158, 255
- Pintér Jenő 231
- Pollák Miksa 22, 26–27, 29–30, 36–37, 165, 172, 273
- Rába György 208–210, 223–224, 240, 273
- Ráchel* 52, 60, 63, 68, 166
- Radákovich Mária 246
- Ráday Pál 43
- Ráday Gedeon 44
- Radnai Dániel Szabolcs 4
- Rák Bende* 10, 64, 117
- Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem* 9, 73, 123, 173
- Rákócziné (Hesseni Sarolta Amália)* 9
- Ratzky Rita 272
- Reményik Sándor 158, 255
- Reviczky Gyula 192
- Réz Pál 268
- Riedl Frigyes 22, 133, 273
- Rilke, Rainer Maria 17, 236–239, 241–242, 244, 250, 273
- Riskó Ignác 99–100
- Rodin, Auguste 236–237, 273

- Rolla Margit 139–143, 146, 273
Rozgonyi Cecília (Szentgyörgyi Cecília, Rozgonyiné) 116
Rozgonyi Pál (Rozgonyi) 139, 144
Rozgonyi Piroska 5, 68, 133–136, 139–140, 145, 151, 153, 280
Rozvány Endre 43
Rozvány Erzsébet 67, 274
Rozvány György 8, 65, 71–72, 185, 273
Ruttkay Kálmán 254
Ruttkay Veronika 174, 262, 274
- S. Varga Pál 11, 50, 64, 76, 79, 82–83, 94, 246, 254, 257
Sáfrán Györgyi 65, 102, 185, 258, 274
Salamon, magyar király 42
Sámuel, magyar király (Aba) 42
Sándor István 258
Sárközi Éva 268
Sárosi Gyula 136
Schmitt, Franz Anselm 158, 274
Schopenhauer, Arthur 224
Shakespeare, William 8, 10–11, 161, 254
Somló Sándor 196
Somogyi Ágnes 254
Somogyi Sándor 265
Sövényházyiné Sándor Judit 255
Spartacus 73
Spinoza, Baruch 250
Staudt Géza 277
Stoll Béla 255, 274
Süpek Ottó 271
- Szabó Ede 271
Szabó G. Zoltán 14, 255, 269–270, 272, 274
Szabó János 138
Szabó Károly 23
Szabó Lőrinc 158, 255
Szabó Sámuel 16, 138–139, 141–146, 148–149, 151–153
Szabó T. Ádám 271
Szakál Lajos 104, 108–109
Szakolczay Lajos 254
Szalai Mihály 277
Szalay László 115
Szász Gerő 15, 91–97
Szász Károly 14, 49, 97, 274
Szauder József 81, 269
Szauder Józsefné 269
Széchenyi István 83, 177, 195, 214–215, 274
Széchy Mária 60, 135, 174–175
Szegedi Gergely 20
Szegedy-Maszák Mihály 34, 274
Székely István 20
Szél Kálmán 135, 153, 188
Szél Piroska 133–134
Szemere Miklós 47, 49, 89–90, 130, 136
Szemere Pál (Szemerei Szemere Pál) 9, 46, 79–80, 115, 264, 274
Szenci Molnár Albert (Szenczi M., Molnár Albert) 10, 14, 19, 24, 26–28, 31, 34–37, 39, 41, 247, 274, 279
Szendrey Mária (Gyulai Pálné) 139–143, 146

- Szentgyörgyi József 37
 Szentmártoni Szabó Géza 14, 275
 Szigligeti Ede 133
 Szilády Áron 255–256, 276
Szilágyi István 22–23, 33, 42–43, 49, 58, 62–63, 82, 98, 116–120, 161, 276
 Szilágyi Márton 4, 13, 23, 26, 49, 53, 59–60, 116, 254, 257, 275
 Szilágyi N. Zsuzsa 4
 Szilágyi Sándor 49, 138, 142–143
 Szinnyi Ferenc 82, 275
 Szitár Katalin 222–223, 275
Szókratész 219–220
Szondi György (Szondi, Szondi vitéz) 4, 9, 46, 109–115, 126, 256, 265, 267, 270, 276
 Szörényi László 73, 116, 213, 259, 276
 Sztárai Mihály 20
 Szűcs György 65
- T. Erdélyi Ilona 111, 264, 276
 Takács László 269
 Talabér János 124, 126, 173
 Tamás Ferenc 276
Tari Lőrinc (Tar Lőrinc) 16, 133, 141, 146
Tartuffe 56, 58, 271
 Tarnóczy Malvina 179
 Tasso, Torquato 7–8, 20, 22, 53, 95, 111, 155, 162–163, 178–180, 211, 214
 Taxner-Tóth Ernő 277
 Téglás János 261
 Thienemann Tivadar 185, 262
Tinódi Lantos Sebestyén (Tinódi) 42, 49–50, 110–112, 162, 192, 256, 276
- Tisza Domokos 30–31, 88–89, 97
 Tisza Lajos 60
Toldi György 160, 166
Toldi Miklós (Toldi, Tholdi) 5, 8, 10, 16–17, 24, 26–28, 30, 35–36, 38, 47–48, 60, 68, 93, 102, 111, 121–126, 131, 133–141, 144–153, 159–161, 163–174, 180–184, 187, 191–192, 210–211, 255–256, 258–260, 276, 280
Toldy Ferenc 19, 47–48, 68, 134, 186
Tompa Mihály 16, 28, 52, 89–91, 93–94, 108, 134, 136–137, 142–143, 153, 163, 187–189, 193, 213, 233, 274
 Tompa Mihályné (Soldos Emília) 187
 Tompos József 83, 277
 Toncs Gusztáv 245
Torockószentgyörgyi Torockai Zsigmond (Torotzkó-Szent-Györgyi Torotzkai Sigmond) 47
 Török Bálint 9, 49, 111
 Török Lajos 277
 Török Pál 47
 Török Zsuzsa 254, 265
 Törös László 258
Tóth Árpád 244
 Tóth-Czifra Júlia 268
- Vahot Imre 48, 119, 263
 Vajda János 190
 Varga József 256
Varga Mihály 45
 Vargha Balázs 255

- Varjas János 51
 Vas István 57–58, 271
 Veres András 268
 Vergilius, Publius Maro (Virgilius, Virgil) 8, 137, 178, 180, 211
 Vértesy Jenő 83, 277
 Vezér Erzsébet 256
 Vida József 97, 261, 274
 Virág Benedek 76
 Voinovich Géza 8, 12, 23, 43, 47, 59, 65, 75, 83, 86, 98, 107, 111, 116–117, 257–258, 277
 Völgyesi Orsolya 270
 Vörösmarty Mihály 66, 77, 81, 89, 110, 122–124, 125, 173, 208, 277
 Weöres Sándor 95, 155–156, 171, 240, 280
 Wesselényi Ferenc, nádor (Veselényi) 74, 135, 173–175
 Wesselényi Miklós, ifj., báró 14, 72–74
 Wieland, Christoph Martin 7, 266
 Zarathusztra (Zarathustra) 203
 Zlinszky Aladár 113, 277
 Zrínyi Miklós, gróf (hadvezér) 77, 83, 91, 115, 155
 Zrínyi Miklós, gróf és horvát bán (költő és hadvezér) 7–8, 20–22, 53, 60, 95, 111, 155, 162–163, 169, 178–180, 182, 211, 228, 256
 Zwickel József 43
 Zsoldos Ignác 50, 271
 Zsugovics Demeter 43



A sorozatban megjelent kötetek

1. PÉTER László: *Espersit János. Ismeretlen adatok Juhász Gyula és József Attila életéhez*, 1955.
2. VARGA Imre: *Szádeczky: Miscellania. Egy XVIII. századi versgyűjtemény ismertetése*, 1955.
3. FORGÁCS László: *Bajza és Belinszkij*, 1955.
4. FENYŐ István: *Az Aurora. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, 1955.
5. PUKÁNSZKYNÉ Kádár Jolán: *A drámaíró Csokonai*, 1956.
6. HEGEDÜS Nándor: *Ady Endre Nagyváradon*, 1956.
7. KOMLÓS Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, 1956.
8. FEJŐS Imre: *Vörösmarty arca*, 1956.
9. TRÓCSÁNYI Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez*, 1957.
10. ECKHARDT Sándor: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből*, 1957.
11. GERGELY Pál: *Arany János és az Akadémia*, 1957.
12. BARÁNSZKY-JÓB László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, 1957.
13. BUSA Margit: *A Thököly-kódex és kuruc kori versei*, 1958.
14. WALDAPFEL József: *Gorkij és Madách*, 1958.
15. SCHEIBER Sándor, ZSOLDOS Jenő: *Vajda János levelei Milkó Izidorhoz*, 1958.
16. SÜKÖSD Mihály: *Tudós Wespriemi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, 1958.
17. VÖRÖS Károly: *Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez*, 1958.
18. GÁLDI László: *Szenczi Molnár Albert zsoltárverse*, 1958.
19. MEZEI Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, 1958.
20. FEKETE Sándor: *Petőfi, a segédszerkesztő. A költő ismeretlen írásaival*, 1958.

21. REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*, 1958.
22. NAGY Péter: *Szabó Dezső indulása*, 1958.
23. FÓNAGY Iván: *A költői nyelv hangtanából*, 1959.
24. POGÁNY Péter: *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I. Vásári ponyvairatok (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*, 1959.
25. JAN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, 1959.
26. HEGEDÜS Nándor: *Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját*, 1959.
27. REJTŐ István: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák*, 1959.
28. FENYŐ István: *Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében*, 1959.
29. RADÓ György: *Majakovszkijről*, 1960.
30. ZIMÁNDI István: *Péterfy Jenő és baráti köre*, 1960.
31. SÁFRÁN Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*, 1960.
32. CSANDA Sándor: *A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar-szlovák kapcsolatai*, 1961.
33. MEZŐSI Károly: *Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi éle-tük*, 1961.
34. GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907. Tanulmányok*, 1961.
35. CSUKÁS István: *Ady Endre a szlovák irodalomban*, 1961.
36. MERÉNYI Oszkár: *Ismeretlen és kiadatlan Kölcsey-dokumentumok*, 1961.
37. KISS Ferenc: *A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjú-kori barátsága*, 1962.
38. ZRINSZKY László: *A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünk-ben 1919–1945*, 1962.
39. CSAPLÁROS István: *Kraszewski és Magyarország*, 1963.
40. VARGA József: *Ady útja az „Új versek” felé*, 1963.
41. LENGYEL Géza: *Magyar újságmágnások*, 1963.
42. BARANYI Imre: *A fiatal Madách gondolatvilága*, 1963.
43. TAMÁS Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attilá-ig*, 1964.
44. GREZSA Ferenc: *Juhász Gyula egyetemi évei 1902–1906*, 1964.

45. MARKOVITS Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*, 1964.
46. KOMLÓS Aladár: *A szimbolizmus és a magyar líra*, 1965.
47. KUNSZERY Gyula: *A magyar szonett kezdetei*, 1965.
48. T. ERDÉLYI Ilona: *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, 1965.
49. PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*, 1965.
50. SZIKLAY László: *Az ifjú Hviezdoslav*, 1965.
51. POSZLER György: *Szerb Antal pályakezdése*, 1965.
52. CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, 1967.
53. KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*, 1966.
54. SZIGETI József: *A Balassi-Comoedia és szerzője*, 1967.
55. NIZSALOVSZKY Endre, LUKÁCSY Sándor: *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz*, 1967.
56. CSATÁRI Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*, 1967.
57. SZABOLCSI Miklós: *A verselemzés kérdéseire. József Attila: Eszmélet*, 1968.
58. RÓNAY László: *Az Ezüstkör nemzedéke*, 1967.
59. VARGA Imre: *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*, 1967.
60. VARANNAI Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*, 1967.
61. POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*, 1968.
62. SCHWEITZER Pál: *Ember az embertelenségben. A háborús évek Ady-verseinek szimbolikus motívum-csoportjai*, 1969.
63. HORVÁTH János: *Vörösmarty drámái*, 1969.
64. FEKETE Sándor: *Petőfi, a vándorszínész*, 1969.
65. BALOGH László: *Asztalos István*, 1969.
66. D. BIRNBAUM Marianna: *Elek Artúr pályája*, 1969.
67. BARLA Gyula, Kemény Zsigmond *főbb eszméi 1849 előtt*, 1970.
68. TAMÁS Anna: *Az Életképek. 1846–1848*, 1970.
69. T. ERDÉLYI Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap*, 1970.
70. H. LUKÁCS Borbála: *Szellemtörténet és irodalomtudomány. Vázlatok a Minerva köréből*, 1971.
71. NÉMETH G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikum-vita*, 1971.

72. BÁN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, 1971.
73. PÓR Péter: *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége*, 1971.
74. KÖHÁTI Zsolt: *Sárközi György*, 1971.
75. KATONA Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*, 1971.
76. BÉNYEI Miklós: *Eötvös József olvasmányai*, 1972.
77. FEKETE Sándor: *Petőfi romantikájának forrásai*, 1972.
78. AGÁRDI Péter: *Rendiség és esztétikum. Gyöngyösi István költői világképe*, 1972.
79. MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*, 1973.
80. HOPP Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*, 1973.
81. DERSI Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, 1973.
82. MARTINKÓ András: *Költő, mű és környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban*, 1973.
83. PÉTER Katalin: *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas panasz keletkezéstörténete*, 1973.
84. SIVIRSKY Antal: *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében*, 1973.
85. TÖRÖK Gábor: *Lírai igefüggvények stilisztikája*, 1974.
86. PÓR Anna: *Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka*, 1974.
87. SZALAI Imre: *A Vajda János Társaság*, 1975.
88. BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*, 1976.
89. CZIGÁNY Lóránt: *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, 1976.
90. S. SÁRDI Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, 1976.
91. SIPOS Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora*, 1976.
92. KOLLIN Ferenc: *A Prager Könyvkiadó története*, 1977.
93. SZUROMI Lajos: *József Attila: Esmélet*, 1977.
94. NEMES István: *Radnóti Miklós költői nyelve*, 1979.
95. AMEDEO DI FRANCESCO: *A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében*, 1979.
96. SZILÁGYI János: *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, 1979.

97. OROSZ László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, 1980.
98. BÉCSY Tamás: *A drámaelmélet és dramaturgia Csokonai művében*, 1980.
99. LICHTMANN Tamás: *Pap Károly*, 1979.
100. R. TAKÁCS Olga (szerk.): *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*, 1980.
101. GERSKOVICS, Alekszandr: *Petőfi és a színház*, 1980.
102. NAGY SZ. Péter: *Az idilltől az abszurdig. Gelléri Andor Endre pályaképe*, 1981.
103. KELEMEN Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*, 1981.
104. BÓNIS György: *Révay Péter*, 1981.
105. RUBIN Péter: *Francia barátunk, Auguste de Gerando (1819–1849)*, 1982.
106. KULIN Ferenc: *Hódíthatatlan szellem. Dózsa György és a parasztháború reformkori értékeléséről*, 1982.
107. POMOGÁTS Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, 1983.
108. HOPP Lajos: *A lengyel irodalom befogadása Magyarországon 1780–1840*, 1983.
109. LACZKÓ András: *Ecset és toll. Rippl-Rónai József és az irodalom*, 1983.
110. PÉTERFFY Ida: *Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt*, 1985.
111. MARKOVITS Györgyi: *A magyar írók harca a cenzúra ellen (1919–1944)*, 1985.
112. MAY István: *A magyar heroikus regény története*, 1985.
113. DEME Zoltán: *Verseghy könyvtára*, 1985.
114. ANGYALOSI Gergely: *A lélek lehetőségei. Líra és szubjektumelmélet összefüggései a század eleji Magyarországon*, 1986.
115. BARTA János: *A pálya ívei. Kemény Zsigmond két regényéről*, 1985.
116. KOROMPAY H. János: *Műfordítás és líraszemlélet. Egy fél század magyar Baudelaire-értelmezései*, 1988.
117. MARTINKÓ András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében*, 1988.
118. GÖMÖRI György: *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, 1989.
119. NEMESKÉRI Erika: *Cholnoky László*, 1989.
120. KEMÉNY Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit. Széljegyzetek Hamvas Béla Karneváljához*, 1990.

121. SANTARCANGELI, Paolo: *Magyarok Itáliában. Tanulmányok és előadások*, 1990.
122. KÚTFALVI Oszkár: *Újságpapok*, 1991.
123. NÉMETH G. Béla: *Péterfy Jenő*, 1991.
124. GYENIS Vilmos: *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, 1991.
125. HIMA Gabriella: *Kosztolányi és az orosz regény*, 1992.
126. SZÉLES Klára: *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata*, 1992.
127. DERÉKY Pál: *A vasbetontorony költői. Magyar avantgárd költészet a XX. század második és harmadik évtizedében*, 1992.
128. KABDEBÓ Lóránt: »A magyar költészet az én nyelvemen beszél«. A kései Nyugat-líra összegződése Szabó Lőrinc költészetében, 1992.
129. KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*, 1992.
130. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, 1993.
131. NAGY Imre: *Nemzet és egyéniség. Drámai irodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, 1993.
132. PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*, 1993.
133. TAXNER-TÓTH Ernő: *Rend, kételyek, nyugtalanság. A Csongor és Tünde kérdései*, 1993.
134. BOTKA Ferenc: *Déry Tibor és Berlin. A Szemtől szembe és forrásvidéke*, 1994.
135. KRISTÓ Gyula: *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, 1994.
136. MEZEI Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*, 1994.
137. KLANICZAY Tibor, KLANICZAY Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*, 1994.
138. VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, 1995.
139. SZILI József: *Arany hogy istenül. Az Arany-líra posztmodernsége*, 1996.
140. P. MÜLLER Péter: *Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nádas Péterig*, 1997.
141. S. VARGA Pál: *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólalás az ember tragédiájában*, 1997.
142. BAJZA Kálmán: *Az Athenaeum-per. Az első magyar sajtóper története*, 1997.

143. BERKES Tamás: *Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete*, 1998.
144. SZABÓ G. Zoltán: *A kéziratról a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szövegahagyomány*, 1999.
145. CSORBA Sándor: *Bessenyei György világa*, 2000.
146. HARTVIG Gabriella: *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, 2000.
147. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, 2000.
148. BENE Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriájáról*, 2000.
149. SZILÁGYI Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, 2001.
150. LUKÁCSY Sándor: *Petőfi eszmerokonai*, 2001.
151. TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva: *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században. Tanulmányok*, 2002.
152. MELCZER Tibor: *„Ha minden összetört...” Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*, 2003.
153. JÁSZBERÉNYI József: *„A Sz: SOPHIA’ Templomában látom én felszenelve NAGYSÁDAT”. A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, 2003.
154. NAGY Levente: *Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel*, 2003.
155. KELEMEN Zoltán: *Történelmi emlékezet és mitikus történet Krúdy Gyula műveiben*, 2005.
156. DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna: *„Jöszte poétának”. Egy ismeretlen Csokonai-versgyűjtemény*, 2005.
157. BAGI Dániel: *Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történet szemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében*, 2005.
158. FÜZFÁ Balázs: *„...Sem azé, aki fut...” Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében*, 2006.
159. CSIBRA Zsuzsanna: *Tenyérnyi selymen végtelen tér. Kínai költők magyar fordításokban*, 2006.

160. TASNÁDI Attila: *Bölöni György, a kritikus*, 2006.
161. LATZKOVITS Miklós: *A drámaírás gyakorlata a 16–17. századi Magyarországon*, 2007.
162. KNAPP Éva: „Judit képit én viseltem”. *Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok*, 2007.
163. VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*, 2007.
164. HEGEDÜS Béla: *Prodromus. Kalmár György (1726–?) világáról*, 2008.
165. CSÖRSZ Rumen István: *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, 2009.
166. BALOGH F. András: *Német–magyar irodalmi együttélések a Kárpát-medencében*, 2009.
167. BARTHA Katalin Ágnes: *Shakespeare Erdélyben. XIX. századi magyar nyelvű recepció*, 2010.
168. HAJDU Péter: *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmek*, 2010.
169. WÉBER Antal: *Magyarország 1514-ben és 1848-ban. Történelmi regény vagy regényes történelem*, 2011.
170. SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*, 2011.
171. N. MANDL Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között. A sajtóforrások szerepe az összehasonlító színháztörténeti kutatásokban, különös tekintettel a Napkelet és a Magyar Szemle színházi rovatára*, 2012.
172. DÁVID Gábor Csaba: „Célunk tökéletesedésünk”. *A nemzetnevelő Wesselényi Miklós*, 2013.
173. RÓZSA Mária: *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, 2013.
174. GERE Zsolt: *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, 2013.
175. BALOGH Piroska: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, 2015.
176. GÁBORI KOVÁCS József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái. 1844–1847*, 2016.
177. SZILÁGYI Márton: *Forrásérték és poétika. Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója*, 2017.
178. TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírt irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, 2017.

179. CZINTOS Emese: *Példától az olvasmányig. A (szép)história a 16. század magyar irodalmában*, 2017.
180. WIRÁGH András: *Fantaszttikum és medialitás. Kisértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignácól Szerb Antalig*, 2018.
181. BALÁZS-HAJDU Péter: *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek. A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek című füzetének versanyaga*, 2019.
182. MOLNÁR Péter: *Garázda Péter sorsdöntő évei*, 2019.
183. TÜSKÉS Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. *Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*, 2020.
184. BÓDI Katalin: *Látásgyakorlatok. Kontextusok Kazinczy Ferenc képzőművészeti tárgyú írásaihoz*, 2021.
185. MÓRÉ Tünde: *Utazás és hírnév. Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei (1560–1600)*, 2022.
186. IMRE László: *Féléves folyóirat – Évszázados tanulságokkal. Szépirodalmi lapok (1853)*, 2022.
187. TASI Réka: *Vana ludor imagine. Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, 2023.
188. MOLNÁR Antal: *Zsinatok háborújától a pannon illírizmusig. A magyar–horvát viszony újrafogalmazása a zágrábi zsinaton és Zaicz János pálos szerzetes emlékiratában (1634–1635)*, 2023.
189. IMRE Mihály: *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai*, 2024.
190. S. LACZKÓ András: *Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország. Költészet és gazdaság a 18–19. századi magyar irodalomban*, 2024.
191. PÁLFY Eszter: *Századok szerelme. A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, 2024.

